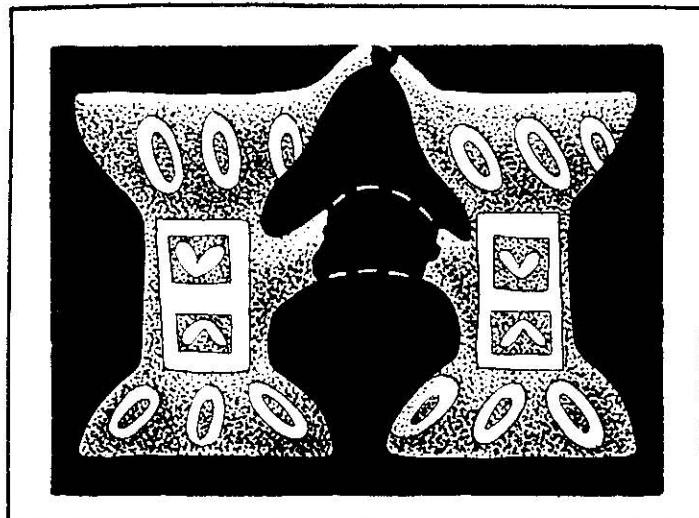

АРХЕОЛОГІЯ

10 * 1973

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНІ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

10

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1973

902.6
A87

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології України, повідомлення та публікації про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, хроніку, матеріали про охорону пам'яток історії і культури.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. Д. Баран (відповідальний редактор), *В. І. Довженок*,
Ю. М. Захарук, *М. П. Кучера*, *П. Й. Кашиковський*,
Є. В. Максимов (заступник відповідального редактора),
Я. П. Петрученко, *Н. С. Руденко* (відповідальний секретар),
О. І. Тереможкін, *Д. Я. Телегін*, *О. П. Черніш*, *I. Г. Шовко-
пляс*, *Б. А. Шрамко*, *Р. О. Юра*.

Рецензент *Т. Г. Мовша*

Редакція археологічної літератури

A — 0162—317
M221(04)—73 238—73

© Видавництво «Наукова думка», 1973 р

П. М. ТРЕТЬЯКОВ

З історії східних слов'ян у I тисячолітті н. е.

Дискусія про ранню історію та археологію східних слов'ян, яка точиться починаючи з рубежу нашого століття, нині перейшла в нову фазу. Її зумовили численні відкриття 50—60-х років у різних областях України, Південної Білорусії і суміжних частинах Російської Федерації. Вони забагатили науку величезними новими матеріалами про ранньослов'янські старожитності різних століть I тисячоліття н. е.

Старожитності, виявлені в кількох сотнях пунктів, можна поділити терitorіально на дві групи. До першої включені пам'ятки тих областей, де в другій чверті I тисячоліття н. е. перебували племена черняхівської культури. До них належать лісостепове Лівобережжя, надріччя Дніпра від Києва до порогів, Верхнє та Середнє Побужжя, Подністров'я. На всіх цих територіях ранньослов'янські старожитності датуються третьою чвертю I тисячоліття н. е. і певною мірою заповнюють інтервал, який відділяє черняхівські пам'ятки від давньоруських.

Порівняння ранньослов'янських старожитностей з давньоруськими IX—Х ст. дає підстави вважати, що вони належали одному населенню протягом двох суміжних періодів його історії. Зіставлення ж ранньослов'янських пам'яток з черняхівськими свідчить, що вони не мають між собою нічого спільного, відрізняються за основними елементами — житлом, керамікою, похованальним обрядом, загальним рівнем культури.

Якщо культура черняхівського населення є продуктом розвитку ремесла й торгівлі, чим пояснюються стандартистість форм і якість кераміки, високий рівень розвитку залізної металургії та ювелірної справи, а також помітна роль римської монети в черняхівській економіці, то ранньослов'янська культура третьої чверті I тисячоліття н. е. була культурою первісною. Її характеризує переважно домашнє виробництво, показниками якого є відносно примітивна залізна металургія, ліпна кераміка, слабкі торговельні зв'язки. Якщо черняхівська культура характеризується значною однорідністю на широких територіях, то ранньослов'янська на початку третьої чверті I тисячоліття н. е. репрезентована кількома локальними групами.

На думку деяких археологів, що вважають черняхівців генетичними попередниками ранньосередньовічних слов'ян, зв'язок між ними вбачається у ліпній кераміці. На багатьох черняхівських поселеннях поряд з посудом, виготовленим на гончарському кругі, в невеликій кількості трапляється лінна кераміка, подібна до ранньослов'янської. Але тут ідеється про найпростіші форми ліпних горщиць, аж ніяк не визначальні для черняхівської культури. На підставі цього матеріалу не можна зробити обґрунтованих висновків. Так само непереконливі посилення на те, що одним з похованальних обрядів черняхівців було спалення, характерне й для ранньосередньовічних слов'ян. Адже ця риса властива не тільки слов'янам, а й багатьом іншим стародавнім племенам. І найголовніше, генетичну спадковість не можна визначати за схожістю окре-

міх елементів культури, тоді як інші елементи, весь устрій та рівень життя були зовсім різні.

Тут слід що зазначити, що факти, які використовують захисники черняхівсько-слов'янських генетичних зв'язків, походять головним чином з північних черняхівських областей, суміжних з другою групою ранньо-слов'янських старожитностей на нашій території. Про це йтиметься нижче.

Територія другої групи пам'яток охоплює Північну Київщину, Чернігівщину, Гомельщину й Могильовщину, частково Брянщину, західну частину Курської області. Очевидно, сюди включаються ліві притоки Прип'яті, а на крайньому північному заході України — верхів'я Західного Бугу. Чим же відрізняються ранньослов'янські старожитності північних областей від південних пам'яток? Передусім хронологією. Якщо південна група датується третьою четвертю I тисячоліття н. е., то на півночі є ранньослов'янські старожитності і цього часу, і більш ранні — другої четверті I тисячоліття, тобто черняхівської доби. Більше того, найдавніша із груп добре пов'язується з пам'ятками ще давнішими — першої четверті, належними до пізньозарубинецької культури.

Останній висновок дуже важливий. Хронологічні межі східнослов'янської археології сягають тепер у глиб більше ніж на тисячу років, і ми маємо можливість вивчити розвиток східнослов'янської культури й життя, економіки та соціального ладу за останні століття до нашої ери і всього I тисячоліття н. е.

Але чи є безперечним факт зарубинецько-ранньослов'янських генетичних зв'язків? Ю. В. Кухаренко вважає, що зарубинецька культура, проіснувавши три століття, зникла безслідно¹. В. В. Седов розглядає зарубинецьке населення як західнобалтське угрупування, що, маючи своєю вітчизною південне узбережжя Балтійського моря, нібито здійснило велику подорож: прийшло спочатку на Волинь, потім поширилось на Середнє Подніпров'я, після рубежу нашої ери почало рух на північ і, нарепні, потрапило в басейн Верхньої Оки, завершивши складний життєвий шлях в XI—XII ст. як літописна голядь з її балтського походження мовою².

З моєї точки зору, не можна погодитися як з першою, так і другою думкою. Ю. В. Кухаренкові, коли він висловлював свої міркування щодо фіналу зарубинецької культури, не були відомі старожитності «київського типу», які утворюють «міст» між зарубинецькою і ранньосередньовічною слов'янською культурою на Північній Київщині. Він не був обізнаний ні з результатами моїх досліджень у Подесенні, ні з матеріалами Л. Д. Поболя, виявленими в Південній Білорусії, які переконливо свідчать про те, що зарубинецьке населення, яке займало раніше значну територію в Середньому Подніпров'ї і дніпро-дністровському межиріччі, після рубежу нашої ери рушило в північному напрямку, де тепер наявна досить чисельна група пізньозарубинецьких старожитностей. Пам'ятки «київського типу» на Дніпрі належать як до другої четверті, так і до середини I тисячоліття н. с. За всіма основними елементами культури вони пов'язують зарубинецькі старожитності з ранньосередньовічними слов'янськими.

На північ, в Південній Білорусії, є багато пізньозарубинецьких поселень, знайдених Л. Д. Поболем. Він провів значні розкопки у селищі Обидія (Абидня) на р. Адаменка, де дослідив ряд квадратних, заглиблених в землю жителі з інвентарем другої четверті I тисячоліття н. е. До селища прилягає безкурганний могильник з трупоспаленням. Там же, у Білоруському Подніпров'ї, відомі й пізніші пам'ятки — середини I ти-

¹ Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура.— Свод археологических источников, вып. ДІ—ІІІ. М., 1961, стор. 5.

² В. В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвінья. М., 1970.

сячоліття н. е.: Тайманівське селище і могильник, а також Новобихівський могильник, дослідження якого розпочав ще 70 років тому Є. Р. Романов, та багато інших аналогічних пам'яток³. До об'єктів середини I тисячоліття н. е. примикає Колочинське городище на Гомельщині, розкопане в другій половині 50-х років Е. О. Симоновичем⁴.

Протягом 10 років старожитності I тисячоліття н. е. в надріччі Десни досліджував автор. До початку нашої ери тут належать залишки поселень піньзозарубинецької (почепської) культури. Наступну хронологічну групу II-III ст. н. е. становлять залишки культури, пастільки близькі до почепських, що їх теж можна назвати піньзозарубинецькими. Топографія поселень, форми житлобудівництва, господарські споруди, кераміка, предмети вбрання — все це має зарубинецький характер. Лише столовий посуд у цей час дещо грубішає, гляняні диски-кришки набувають ледь номітних бортіків, фібули приймають форми, властиві своїй добі. На Десні їх виготовляли переважно із заліза.

Наступна група поселень і могильників з трупоспаленнями датується IV-V ст. Тут також зберігаються зарубинецькі традиції. Вони занепадають лише в третій четверті I тисячоліття н. е., але поступово й не всі. Зберігається розташування поселень на порівняно високих місцях, продовжує існувати традиційна форма житла-напівземлянки, квадратної в плані, розміром в середньому 4×4 м. Ці землянки в Подесенні, починаючи з піньзозарубинецького часу, не мали печей, а опалювались відкритими вогнищами. Тільки в третьій четверті I тисячоліття в житлах з'являються печі: гляняні, складені з каміння чи брил замізою руди. На поселенні Смольянь, поблизу м. Брянська, і в деяких інших пунктах трапились одночасні землянки обох типів — старого, з відкритими вогнищами в центральній частині, і нового, з піччю в кутку. На початку третьої четверті I тисячоліття серед кераміки зникає столовий лощений посуд, але зберігається властива зарубинецьким виробам біконічність. Гляняні диски-кришки мають вищі бортіки, перетворюючись в тарілки й сковороди.

Похованій обряд в основному той самий: трупоспалення з похованням залишків кремації на безкурганиому могильнику, пізніше в урнах. Кілька таких могильників IV—V ст. знайдено в межах Чернігівської області на Десні, два дослідив Ю. А. Ліпкінг у Курській області, один — В. Падін на Десні, поблизу Трубчевська. Л. Б. Артишевська вивчала Кветунський могильник, у якого найдавніша частина безкургана (поле поховань), а пізніша (мабуть, самого початку третьої четверті I тисячоліття н. е.) складається з курганих насипів⁵.

Таким чином, у надріччі Десни в результаті десятирічних обстежень і розкопок здобуто значний матеріал, що свідчить про переростання зарубинецької культури в ранньосередньовічну слов'янську. Зарубинецька культура не зникла, як вважав Ю. В. Кухаренко. Її численні носії продовжували жити в басейні Дніпра, довго зберігаючи свої старі традиції в культурі.

Звернемося тепер до концепції В. В. Седова. Ії перша частина — висновок про формування зарубинецької культури в середовищі племен Південної Прибалтики та про прихід її носіїв у Середнє Подніпров'я.

³ Л. Д. Поболь. Основные итоги изучения позднего этапа зарубинецкой культуры в Белорусском Полненровье.—Древности Белоруссии. Минск, 1966, стор. 205—217; його ж. Итоги изучения древностей железного века Белорусского Поднепровья.—Древности Белоруссии. Минск, 1969, стор. 89—117.

⁴ Э. А. Симонович. Городище Колочин I на Гомельщине.—МИА, № 108. М., 1963, стор. 97—137.

⁵ Ю. А. Ліпкінг. О чём рассказывают курганы. Воронеж, 1966, стор. 47—49; В. А. Падін. Раннеславянские поселения и могильник в районе Трубчевска.—СА, № 3. М., 1960; Л. В. Артишевская. Могильник раннеславянского времени на Десне.—МИА, № 108, 1963.

в'я — належить до вельми туманних гіпотез. Значною мірою ця думка пов'язана з уявленнями Ю. В. Кухаренка, яких він дотримувався в 1960 р. Висловлюючись на користь західного походження зарубинецьких племен, Ю. В. Кухаренко, зокрема, вважав, що в межах нашої країни найбільш ранні зарубинецькі старожитності зосереджені в західних частинах Прип'ятського Полісся і що на береги Середнього Дніпра зарубинецьке населення прийшло лише в І ст. до н. е.⁶ В останній час, після розкопок українськими археологами Пирогівського могильника і ряту поселень у Середньому Подніпров'ї, датування Ю. В. Кухаренка і його припущення про міграцію носіїв зарубинецької культури із заходу на схід небезпідставно заперечуються.

Друга частина концепції В. В. Седова, де йдеться про рух зарубинецького населення на початку нашої ери па північ, є слушною. Вона повністю збігається з думкою археологів, що вивчали старожитності північних областей Середнього Подніпров'я і півдня верхньодніпровського басейну, про яке згадувалось вище.

Третя частина концепції хибна. Нащадками зарубинецького населення В. В. Седов вважає не племена I тисячоліття н. е., які жили на півночі Середнього і на півдні Верхнього Подніпров'я, зберігаючи в посуті до останніх століть I тисячоліття багато зарубинецьких рис, а так звані мощинські племена басейну Верхньої Оки — нащадки стародавнього місцевого населення. Лише одна спільна риса — лощений столівий посуд — пагадує про зарубинецьку культуру. Цей посуд справді був зарубинецького походження. Адже зарубинці, які просувались у північному напрямку, зайняли території, заселені населенням, пов'язаним з балтійською групою. За рівнем своєї культури зарубинецькі племена та їх нащадки стояли вище за місцеве населення. Це зумовило їм успіх в колонізації північних земель і привело до того, що їх культура почала проникати в місцеве середовище. Попирення пізньозарубинецьких форм кераміки серед верхньоокського населення (верхів'я Десни, де відомі ці форми, близько підходить до верхньоокського басейну) — лише одна ланка того глобального для Верхнього Подніпров'я процесу, який привів до асиміляції місцевого балтівського населення нащадками зарубинецьких племен — стародавніми слов'янами. Зазначимо, що всі інші елементи мошинської культури (форма поселень, тип жител, похованальні споруди та ін.) були зовсім не подібні до пізньозарубинецьких. Вони зберігали традиції давніх східних балтів.

Культура місцевих верхньодніпровських племен порівняно незначною мірою вплинула на становище нащадків зарубинецького населення. Це сприяло тому, що їхня культура, на рубежі нашої ери більш-менш однорідна на великому просторі від басейну Верхньої Прип'яті до надріччя Середнього Дніпра, після зміщення на північ дещо диференціювалась, набула певних локальних особливостей. Так, у надріччі Десни на початку нашої ери в пізньозарубинецькому середовищі поширився своєрідний тип житла-напівземлянки — землянка звичайної форми і розмірів, з вогнищем посередині і центральним стовпом, що підтримував перекриття. Можливо, така конструкція пов'язана з місцевими традиціями. У Верхньому Подніпров'ї — на Гомельщині і Могильовщині — житла пізніх зарубинців та їх нащадків не мали центрального стовпа. Деякі особливості простежуються у формах і характері глиняного посуду тощо. Ці локальні риси були зовсім незначними, бо не стосувалися основних елементів культури, проте вони дуже важливі, оскільки допомагають розібратися в багатьох питаннях ранньосредньовічної східнослов'янської історії.

⁶ Ю. В. Кухаренко. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры.— СА, № 1. М., 1960, стр. 289—300.

Кілька слів про пізньозарубинецько-черняхівські відносини і зв'язки.

На дослідженях автором в районі Новгорода-Сіверського поселеннях другої четверті I тисячоліття н. е. серед ліпної кераміки траплялися окремі уламки виготовлених на крузі посудин, які за тістом і фактурою нагадували черняхівські. На південь кількість таких знахідок зростає, а на Сеймі, в його нижній течії, розташоване відоме Авдеєвське поселення, нижній шар якого містить черняхівську кераміку і, як мені здається, одночасний з нею посуд північних типів⁷.

Інакше кажучи, Авдеєвське селище, як і деякі інші стародавні пам'ятки на Сеймі, зокрема досліджені в останній час Е. О. Симоновичем, можливо, є поселеннями зі «змішаною» культурою. Зараз воно трактуються археологами по-різному. Одні розглядають їх як пізні пам'ятки, що нібіто підтверджують думку про переростання черняхівської культури в ранньосередньовічну слов'янську. Інші не вірять, що вказані дві групи кераміки на цих поселеннях синхронні, твердять про пересмішані шари, всіляко дезавуують ці пам'ятки. Їх вивчення дасть змогу розв'язати питання про участь слов'янських елементів у черняхівській культурі. Адже такі чи близькі до них старожитності є і на інших північних околицях області черняхівських поселень — на Житомирщині і країнному північному заході України, де проводив свої дослідження В. Д. Баран. Виявлений ним у верхів'ях Західного Бугу варіант черняхівської культури з великою кількістю ліпної кераміки та житлами-націвземлянками дуже цікавий, і В. Д. Баран, очевидно, має рацію, розглядаючи цей черняхівський або напівчерняхівський варіант як ранньослов'янський⁸.

Таким чином, ми тепер уже чітко уявляємо, хто жив на північ від черняхівських областей. Це були нащадки зарубинців, предки ранньосередньовічних східнослов'янських угруповань. Від черняхівського населення воно не були відокремлені кам'яною стіною. Їх південні групи за своїми певні елементи черняхівської культури, але з крахом останньої втратили ці здобутки. Вони були їх творцями черняхівської культури, а, так би мовити, її споживачами.

Які ж відносини склалися між групами ранньослов'янських старожитностей, про що вони свідчать?

Думка, згідно з якою у більш південній області, зайняті раніше черняхівцями, слов'яни прийшли з півночі, принісши з собою самобутню культуру, утворену далеко від римської периферії, висловлена вже давно кількома дослідниками. Спочатку ця думка була як припущення і мала загальний характер. Тепер наявний матеріал, що надає їй більшої конкретності і перекопливості. Тому виникла можливість відхилити традиційну стару теорію про прихід ранньосередньовічних слов'ян на територію України в третій четверті I тисячоліття н. е. із заходу. Така точка зору, як відомо, існувала в славістиці багато десятиріч. В галузі археології її прихильниками є І. І. Ляпушкін, В. В. Седов, М. І. Артамонов і деякі інші дослідники.

Який же новий матеріал про північне походження середньодніпровських, побузьких і подністровських слов'янських груп ми маємо зараз в своєму розпорядженні? Останні дослідження ранньослов'янських старожитностей південної східнослов'янської групи дають змогу розчленувати їх хронологічно. При цьому з'ясувалося, що найбільш ранні з них, датовані першою половиною VI ст., а може, й давніші повторюють у деталях культури синхронні північні пам'ятки.

З'ясувалося, що на Південному Бузі, де проводив розкопки П. І. Хавлюк, на ранньослов'янських поселеннях найдавніші землянки

⁷ А. Е. Алихова. Авдеевское селище и могильник.— МИА, № 108, стор. 68—84.

⁸ В. Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге.— Slovenska archeologija, XIII—2, 1965, стор. 365—370; його ж. Памятники черняховской культуры в бассейне Западного Буга.— МИА, № 116, 1964, стор. 213—252.

не мали печей, а опалювалися відкритими вогнищами, так само, як і землянки першої половини І середини I тисячоліття н. е., відомі в Південній Білорусії та надріччі Десни. Деякі з них, зокрема на поселенні Митківського острова, мали таку північно-східну деталь конструкцій, як центральний стовп, який підтримував дах. Мешканці цих землянок виготовляли ручним способом кераміку біконічних форм, що відповідала посудові більш північних поселень.

Обидва елементи культури — землянки без печей, іподі з центральним стовпом, та біконічна кераміка — виявлені і в Подністров'ї, на території, досліджений В. Д. Бараном, зокрема в одному з поселень поблизу с. Бовшів на р. Гнила Липа. На Городоцькому селищі, розкопаному І. С. Винокуром та О. М. Приходнюком, три найдавніші землянки, хоч і мали печі й були споруджені без центральних стовпів, але їхній керамік значною мірою становили реберчасті біконічні посудини північних форм. Як стало відомо, найдавніша група слов'янських старожитностей на території Молдавії також характеризується багатьма північно-східними рисами, особливо в кераміці. Остання сміливо може бути названа пеньківською⁹.

Така сама картина спостерігається і в надріччі Середнього Дніпра. На одному з пеньківських поселень в гирлі Тясмина, серед матеріалів селища Луг I, опублікованих Д. Т. Березовцем, є землянка № 18 без печі зі слідами масивного центрального стовпа. Крім того, на поселенні виявлені архаїчна біконічна форма кераміка, як і на інших цам'ятках пеньківської групи, в тому числі в межах порожистої частини Дніпра¹⁰.

Л. М. Рутковська хронологічно розчленувала на дві групи матеріали Стецівки — одного з поселень у пониззі Тясмина. Рацію групу становлять землянки квадратної форми з такою керамікою, в якій, на думку Л. М. Рутковської, відчуваються зарубинецькі ремінісценції. У культурі верхніх шарів Стецівки наявні сильні кочівницькі елементи і в житлобудівництві, і в кераміці — більш-менш ті самі, що й на Пастирському городищі.

Аналогічні висновки зробив і П. І. Хавлюк. Розкопками на Південному Бузі він встановив, що кочівницькі елементи у селищі Семенки та в інших місцях з'явилися лише на другому етапі існування, не з самого початку, коли в культурі чітко виступали північні риси, а пізніше, десь наприкінці VI — на початку VII ст.

Спостереження, проведені в Стецівці й на Південному Бузі, дуже важливі. Вони вказують на безпідставність уявлень М. І. Артамонова про так звану пастирську культуру, для якої нібито були характерні ліпна біконічна кераміка і кочівницькі елементи — кераміка, викопана на крузі, канцерсько-пастирських форм тощо. На думку М. І. Артамонова, ця культура належала не слов'янам, а болгарам-кутргурам, вона немов передувала масовому розселенню слов'ян в Середньому Подніпров'ї і по його широкій західній периферії. Тіпер стає очевидним, що ніякої «пастирської культури» не було, а вказані М. І. Артамоновим її характерні риси належать до різних періодів: до раннього, коли вона ще зберігала свій давній характер, і до пізнього, коли в слов'янську ранньосередньовічну культуру проникли деякі кочівницькі елементи¹¹.

Отже, масив зарубинецьких племен був давньослов'янським або протослов'янським. На початку нашої ери в зарубинецькому середовищі складаються основні риси культури, які збереглися до раннього східнослов'янського середньовіччя. В другій чверті I тисячоліття н. е., за черняхівської доби, головні пізньозарубинецькі центри перемістилися в більш північні райони — на Північну Київщину, в Південну Білорусію, Поде-

⁹ И. А. Рафалович. Славяне VI—IX веков в Молдавии. Кишинев, 1972.

¹⁰ Д. Т. Березовец. Поселения уличей на р. Тясмине.— МИА, № 108, 1963, стор. 166, рис. 28, 3.

¹¹ П. Н. Третьяков. Что такое «пастырская культура?» — СЛ, № 4, 1971.

сения, очевидно, на північ бассейну Прип'яті, у верхів'я Західного Бугу. В областях, що лежали за північними околицями черняхівської культури, певна частина пізньозарубинецького населення зазнала впливу останньої. Мабуть, якусь частину черняхівців становили слов'яни.

В середині I тисячоліття до н. е. після занепаду черняхівських поселень від навалі гуннів слов'янське населення рушило на південь у лівобережні й правобережні області Середнього Подніпров'я, на Південний Буг, надріччя Дністра. Через деякий час у ряді місцевостей в окремих слов'янських груп встановились контакти з кочівниками, що, мабуть, знайшли відображення в літописних розповідях про аварів та дулібів, про данину, яку слов'яни сплачували хозарам. Рух східних слов'ян на південь не припинявся. Повідомлення стародавніх авторів про походи слов'ян на Дунай і заселення ними Балканського півострова, як відомо, підтвердженні в працях румунських і болгарських археологів. Форми слов'янської кераміки, наявні в Східній Румунії та Болгарії, свідчать, що роль східних слов'ян у заселенні задунайських земель була значною.

П. Н. ТРЕТЬЯКОВ

Из истории восточных славян в I тысячелетии н. э.

Резюме

В результате работ последних десятилетий в области днепровского Левобережья и Правобережья, в бассейнах Десны, Припяти, Южного Буга и Днестра были обнаружены сёлни раннеславянских поселений и могильников. В южных частях их ареала они относятся ко второй половине I тысячелетия н. э. и генетически не связываются с черняховской культурой. Иная картина вырисовывается в более северных областях — на Северной Киевщине, в Южной Белоруссии и бассейне р. Десны. Здесь имеются и более ранние славянские древности, генетически близкие зарубинецкой культуре. Последняя в этом свете выступает как древнеславянская.

Наиболее ранняя группа славянских поселений Среднего Поднепровья, поречья Южного Буга и Днестра обнаруживает ряд черт (облик поселений и жилищ, характер керамики), которые связываются с синхронными памятниками северных территорий. Очевидно, именно в этих местах лежала исходная область славянского расселения, направленного в середине и третьей четверти I тысячелетия н. э. главным образом на юго-запад.

Большой интерес представляет зона раннеславянско-черняховских контактов, проходящая от поречья Сейма через Киевщину к верховьям Днестра и Западного Буга. Можно полагать, что обитавшие здесь славянские группировки в III—IV вв. в той или иной мере были затронуты черняховской культурой. В ходе движения славян к югу элементы этой чуждой культуры не сохранились.

Е. О. СИМОНОВИЧ

Черняхівські племена Подніпров'я (культура і етнос)

Питання про поняття етносу в археологічному вивченні стародавніх пам'яток пов'язане із з'ясуванням проблеми відповідності або невідповідності археологічної культури етносу. В свою чергу ознаки, які характеризують етнос, дискутуються. Так, в науковій літературі були обговорені ознаки цього поняття, зокрема питання про те, якою мірою для нього обов'яз-

кові такі елементи, як територія, економіка, культура, мова, фізичний тип, суспільна самосвідомість, національний характер та ін.¹

На наш погляд, слід прийняти положення про відповідність етносу археологічної культури, виділеної не за окремими ознаками, а за сукупністю рис, що характеризують її. Виділені таким чином культури притаманні періодам порівняно пізнім. Як відомо, не всі риси тієї чи іншої культури можна вважати рівноцінними для визначення етнічної належності. О. П. Смирнов серед особливостей, важливих для стінчних пов'язань культур, назвав обряд поховання, кераміку, її орнаментацію, прикраси, що мають вузький ареал і які можна визнати племінними².

Проте тільки археологічними ознаками для визначення етнісусу на сучасному рівні знань обмежитись неможливо. Слід також використовувати досягнення суміжних з археологією наук, важливих для вирішення проблем етногенезу. При цьому не можна нехтувати схожістю або відмінністю фізичного типу груп населення. Одержані антропологами дані стають дедалі істотнішими в міру загиблення в давшину. Ця наука, безсумнівно, здатна виявити велике спільноти споріднених за походженням та фізичним типом племен. Поки зберігаються кровноспоріднені зв'язки при родовій або племінній структурі, антропологія має право впевнено говорити про етнічну належність даної популяції.

Розглядаючи етнічну проблему, необхідно враховувати спільність економіки і напрям її розвитку у стародавніх племен як базисні явища. Відбиваючись у матеріальній культурі, економічна основа помітно впливає на ідеологічні, надбудовні явища.

Мова, як одна з складових частин культури, теж не може бути відкинута при етногенетичних студіях. Коли немає певного уявлення про мову, якою говорила досліджувана спільність, то доводиться задовольнятись лише уривчастими відомостями про неї стародавніх авторів. В цьому випадку використовуються збережені в писемних джерелах особові й племінні імена та назви, окрім написи, граффіті, дані топоніміки, в тому числі гідронімії, хоч їх важко датувати або пов'язати з певним етносом. Звертаючись до мовних даних, як і до культури в цілому, не треба втрачати історичний підхід і перспективу. На створення і розвиток мовних сімей, груп тощо лінгвісти відводять іноді величезні періоди, що не можна не враховувати при розгляді археологічного матеріалу. Крім того, єдність виробничих навиків, обряду поховання та інших явищ такого плану, які виникають на великих територіях, передбачає спілкування жителів взаємозрозумілою мовою.

Значення етнографії та її ролі в етнічних визначеннях не підлягає сумніву. Виявляючи специфіку народного вбрашення, житла, звичаїв та обрядів, просліднюючи їх виникнення та еволюцію, ця наука дає багато провідних ниток спеціалісту з питань етногенезу. Ретроспективний підхід до етнографічних фактів тут необхідний, як і тоді, коли йдеться про інші напрями вивчення конкретного етносу, але при цьому не слід забувати про складність історичного процесу. Адже матеріалістичне розуміння історії не обмежується визнанням плавного шляху розвитку. Якісні стрибкоподібні зміни в трансформації суспільства, революційні вибухи, зльоти та спадання пов'язані з періодичними і рішучими змінами економічного та культурного розвитку. Саме тому як у радянській науці, так і зарубіжній, виникають великі труднопід, коли з'ясовуються всі аспекти генезису східнослов'янських народів і робляться спроби встановити так звану континуацію культурного розвитку.

¹ Очерки общей этнографии. М., 1957, стор. 10, 11, 40; С. А. Токарев. Проблема типов этнических общностей.— ВФ, № 11, 1964, стор. 43; В. И. Козлов. Динамика численности народов. М., 1969, стор. 15; В. Ф. Гелинг. Этнический процесс в первобытности. Свердловск, 1970, стор. 43; Н. Н. Чебоксаров, И. А. Чебоксарова. Народы, расы, культуры. М., 1971, стор. 32, 37.

² А. П. Смирнов. К вопросу об археологической культуре.— СЛ, № 4. М., 1964, стор. 3—10.

Особливості, що беруться для визначення етнічного обличчя населення,— сусільна самосвідомість, характер міфологічних переказів або національний характер — майже не розкриваються шляхом археологічного вивчення стародавніх племен, якщо останні не висвітлені достатньою мірою писемними джерелами. Правда, робляться спроби, використовуючи посередні дані, виявити і деякі з цих особливостей, ніс байдужі для етнічної характеристики. Як приклад можна навести висновки про національну самосвідомість стародавніх германців. Виходячи з поділу єдиного племені готів на західних та східних і зважаючи на різну їх долю, в тому числі участь у різних ворожих тaborах під час битви на Кatalунських полях (451 р.), правомірним є висновок Ф. Бена, який стверджує, що у готів ще не було сталої й виробленої етнічної самосвідомості — уявлення про належність до єдиного племені, як і у західних германців за часів Цезаря і Таціта³.

Серед зарубіжних учених немає єдності щодо того, які ознаки треба вважати вирішальними для з'ясування етнокультурної спадкоємності. Дослідження в цьому плані вели Ю. Костжевський і В. Гензель в Польщі, Г. Янкун в ФРН, Г. Штефан у Румунії та ін.⁴ Визначні здебутки О. А. Спіцина в галузі етногенезу слов'янських племен або праці В. В. Хвойки в більшій своїй частині не застаріли і є важливим внеском у вивчення автохтонного розвитку племен Подніпров'я.

Прикладом розв'язання етнокультурних питань на сучасному стапі можуть бути праці П. М. Третьякова, І. І. Ляпушкіна і В. В. Седова, які стосуються Верхнього та Середнього Подніпров'я.

Перший з цих дослідників, переглянувши більшість своїх висновків, що містилися у першому та другому виданнях книги «Восточнославянские племена»⁵, змальовує яскраву картину руху слов'ян з півночі на південь та з півдня на північ⁶ за доби раннього заліза.

Справа не в тому, має чи не має рацію нова концепція П. М. Третьякова. Важливі критерії, які він визнає як доказ спадкоємності розвитку від зарубинецьких племен до так званих пізньозарубинецьких або краще постзарубинецьких, а потім до слов'янських пам'яток літописних часів. З цією метою П. М. Третьяков пропонує звернатися до таких важливих елементів культури, як поселення, житла, а також релігійні уявлення, зокрема поховальна обрядність. Не останнє місце в цьому плані належить у нього посиланням на «реберчасту кераміку». На жаль, паявний матеріал не дає змоги однаковою мірою використовувати для доказу всі названі ознаки. Відтворення на запропонованих П. М. Третьяковим таблицях підряд типових та унікальних явищ матеріальної культури та брак комплексів знахідок для порівняння і недостатня кількість статистичних даних значно зменшують переконливість його аргументації⁷.

Не можна поминути останніх праць І. І. Ляпушкіна, який шукав спільні критерії для ранньосередньовічної культури, припаміні для

³ F. Behn. Römerum und Völkerwanderung Mitteleuropa zwischen Augustus und Karl dem Größen. Stuttgart, 1963, стор. 50, 64, 88.

⁴ J. Kostrzewski. Le problème de la continuité.—Arch. Polona, VII, 1964; W. Hensel. Einige Bemerkungen zu den Quellen der slawischen Kultur.—Zt. f. Archäol., 3. Berlin, 1969, стор. 173—181; H. Jahnkuhn. Germanen und Slaven. Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie. Berlin, 1970, стор. 55—74; G. Stefan. Le problème de la continuité sur le territoire de la Daïce.—Dacia, XII, Bucureşti, 1968, стор. 347—354.

⁵ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1945; його ж. Восточнославянские племена. М., 1953.

⁶ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966; його ж. О древностях середины и третьей четверти I тыс. в южных частях Верхнего Поднепровья.—СА, № 4, 1965, стор. 63—77; його ж. У истоках древнерусской народности. Л., 1970.

⁷ П. Н. Третьяков. Зарубинецкая культура и поднепровские славяне.—СА, № 4, 1968, стор. 58—68, рис. 1.

всієї території Подніпров'я. Проте виділені ним показники стиичної належності, а саме квадратні в плані напівземлянки стовпової конструкції, печі-кам'янки або глинибітні, лінні горщики та наявність сковорідок⁸ виявляються не повсюдно. Відмінності простежуються навіть на правому та лівому берегах Північного Подніпров'я, не кажучи вже про більші території.

Недостатньо обґрунтовані археологічними фактами теорії панбалтизму М. Гімбулас та В. В. Седова⁹. Перша, хоч неодноразово і підкреслює «експансію» слов'ян проти балтів, але більш стримана в етнічних пов'язаннях, піж теорія В. В. Седова. Перші ознаки просування слов'ян на північ М. Гімбулас вбачає в появі у Верхньому Подніпров'ї на рубежі нашої ери племен зарубинецької культури, яку вона, слідом за О. І. Тереножкіним та іншими дослідниками, пов'язує з місцевим автохтонним ранньослов'янським населенням. Коли відкинути точно не датовані і здебільшого хиткі гідронімічні свідчення про належність до балтійських племен території Верхнього Дніпра, то сума археологічних ознак, зауважених В. В. Седовим, незначна. Серед різнопідвидів культур він шукає риси спільноти, яких немає, але які мали бути, якби етнос цих культур був балтійським.

Для часу раннього залізного віку докази зводяться до схожості типів шпильок з палиценодібним навершям та до стовпової конструкції жител, часто зовсім різних за обладнанням і плануванням. Відмінності в культурному обрисі її походження милоградської культури з заходу (за О. М. Мельниківською і І. К. Свєшниковим), а юхновської – з півдня від бондаріхінської підснови (за В. А. Іллінською та Г. Т. Ковпаниenko) В. В. Седов не бере до уваги. Несхожість між штрихованою керамікою, милоградською круглодонною та юхновською гладкостінною з їх своєрідними для кожної культури формами посуду та орнаментацією зовсім не бентежить дослідника, коли він пов'язує ці культури з балтами. Не зуміння його у визначені етнічної спільноти тих же і більш східних культур різниця у формі та внутрішньому плануванні будівель, які з'явилися в однакових ландшафтних умовах і датуються добою раннього залізного віку. Щодо наступного періоду раннього середньовіччя, то В. В. Седову для визнання всіх верхньодніпровських територій балтійськими досить такого факту, як наявність в багатьох місцях видовжено балкоподібних та тюльпаноподібних горщиків, близьких за рядом особливостей і стилем до ранньослов'янської кераміки типу Корчак. До таких вибіркових археологічних обґрунтувань балтизму верхньодніпровських земель напередодні розквіту культури Київської Русі, на нашу думку, вдаватися неможливо. В. Й. Довженок на інших, більш південних прикладах, продемонстрував неісторичність аналогічного підходу, коли культура Київської Русі уявляється чимсь раптово виниклим на порожньому місці¹⁰.

Досить часто етнокультурні карти стародавнього населення Подніпров'я спираються на відомості писемних джерел, але без урахування археологічних фактів. В таких випадках дослідники ґрунтуються на визначній, проте тенденційній праці Йордана. Варіанти таких карт нечисленні, та стноісторичні дослідження зараз потребують зауваження дедалі ширших матеріалів.

Археологічний аналіз черняхівської культури навіть на сучасному рівні її вивчення дає для з'ясування етносу значно більшу кількість особливостей, піж їх наводять П. М. Третьяков, І. І. Ляпушкін і В. В. Седов. Одна з першорядних ознак — обряд поховання в культурі

⁸ И. И. Ляпушкин. Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей.— Вестник ЛГУ, № 120. Л., 1956, стор. 54.

⁹ В. В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвилья. М., 1970.

¹⁰ В. И. Довженок. Черняховская культура в истории населения Среднего Поднепровья.— КС, вып. 121, 1970, стор. 39—43.

черняхівського типу — досить добре відома. Тільки для території Подніпров'я слід враховувати не менш як 800 черняхівських поховань з трупопокладенням та трупоспаленням¹¹.

Культура полів поховань забезпечена також керамічними матеріалами. Нам вдалося зафіксувати до 6 000 виразних екземплярів, з яких близько 1500 — посудини повного або майже повного профілю. Систематизована багата і різноманітна орнаментація гончарної та ліпної кераміки.

Чимало висвітлено в організації садиби та житла черняхівців. Все ж, на нашу думку, передчасно визнавати, що на поселеннях культури полів Подніпров'я переважає наземне житлобудування (за Є. В. Махно). Кількість пам'яток з наземними житлами та заглибленими у землю будівлями на Подніпров'ї, як показали підрахунки, майже однакова. Тим більше недостатньо обґрунтоване зіставлення так званих великих будинків у черняхівській культурі з житлами скандінаво-германського походження (М. А. Тиханова, Е. А. Рікман). Польські археологи В. Бендер і У. Дмоховська показали неправомірність таких зіставлень¹².

Навряд чи можна вважати житлобудування провідною етнічною ознакою для культури, локалізованої в різних природно-кліматичних зонах. Тепер уже ясно, що раніше зазначене мною і прийняте Н. Є. Єлагіною та А. Т. Смілenco відокремлення нижньодніпровських і причорноморських племен, які жили в будинках з каменю, від північного населення з його стовповими глинобитними напівземлянками та наземними будівлями було передчасною гіпотезою. Пам'яткам черняхівської культури в Лісостепу властиві здавна певні типи та техніка житлобудування, інші, ніж у степовій зоні та Причорномор'ї. Водночас могильники, знайдені на берегах Чорного моря та розташовані поблизу селищ із слідами кам'яних будівель, за головними своїми слементами не відрізняються від обряду поховання лісостепових, типово черняхівських пам'яток. Виявлення в Причорномор'ї поки що в двох пулктах напівземлянок, аналогічних північним черняхівським будівлям (Вікторівка II, Тилігуло-Березанка) показало, що мав місце поступовий або швидкий перехід від заглиблених в землю жителі до місцевих причорноморських традиційних будинків з каменю¹³. Ці райони дуже багаті камінням, яке застосовувалося також у впорядкуванні могил, що зовсім не властиве черняхівським пам'яткам Лісостепу.

В стічному плані особливості жителі стають другорядними при наявності характерних могильників і розвинутого гончарного виробництва.

Економічна історія суспільства, як уже говорилось, у підході до проблем етногенезу не може бути залишена без уваги. Але і вона більше характеризує культурно-історичний тип, ніж етнос.

Ми розглянемо постійно тільки деякі ознаки черняхівської культури Подніпров'я, важливі для з'ясування етносу, що її залишив.

Територія як необхідна матеріальна основа формування етнічної спільноти у черняхівських племен єдина. В цьому процесі не могли становити серйозної перешкоди великі й малі водні магістралі, що пере-

¹¹ Без поховань із спаленням, які належать, за Є. В. Махно і Н. М. Кравченко, до групи «поховань з розсіяними кісточками».

¹² U. Dmochowska. Wielkie budowy epoki żelaza na terenie Europy północnej i środkowej. — Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, seria I, zesz. 60. Łódź, 1969, стор. 3—22; W. Bender, B. Bagankiewicz. Badania nad osadnictwem okresu rzymskiego w Wólce Lasieckiej, pow. Łowicz, w latach 1957—1958. — Sprawozdania archeologiczne, XIII. Warszawa — Wrocław — Kraków, 1961, стор. 95—108; W. Bender. Z dziejów osiedla przymyskiego na Mozowszu. Szkice z najdawniejszej przeszłości Mazowsza. — Biblioteka archeologiczna, N 14. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1967, стор. 83—95.

¹³ Є. А. Симонович. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье. — МИЛ, № 139. М., 1967, стор. 205—237.

тинали Лісостеп і Степ в меридіальному та широтному напрямках. Рівень економічного розвитку суспільства землеробів та скотарів обумовив розселення черняхівців у межах чорноземної зони, насамперед українського Лісостепу. Кордони основної зони розселення черняхівських племен¹⁴ вже в ранній період виявляють тенденцію до поширення цієї культури па південь, що сталося, мабуть, в результаті розвитку зв'язків, наявних ще в зарубинецький період¹⁵.

До II—III ст. н. е. належить виникнення черняхівських поселень і могильників па південь від порогів Дніпра і в Причорномор'ї. Також мало місце розселення черняхівців у східному та західному напрямках.

В пещадавно опублікованій статті В. І. Козлов, спеціально розглядаючи територію як обов'язкову умову для формування етнічної спільноті, зазначає меншу пов'язаність з нею населення на ранніх стапах історичного розвитку. Для відсталих народів земля була в основному засобом добування життєвих благ. Тільки поступово виробляються поняття батьківщини, вітчизни¹⁶. Розселення в межах чорноземної зони черняхівських племен не спричинялося до втрати «життєвих благ». Навпаки, близькість до високорозвинутих античних центрів створювала нові можливості розвитку місцевих ремесел, торгових зв'язків тощо.

Відчутне підвищення економічного рівня черняхівського суспільства II—V ст. н. е., повсюдне використання плуга з залізним напальником, поширення ротаційних жорен, розведення однакових порід свійських тварин, з перевагою навіть на півдні великої рогатої худоби при порівняно значній питомій вазі свинарства, загальний напрям торгових зв'язків з Півднем — все це ознаки соціально-економічного прогресу і, мабуть, вироблення єдиного господарсько-культурного типу на спільній етнічній основі.

Крім цих дуже важливих моментів формування етносу, слід зупинитись на конкретних проявах черняхівської етнокультурної близькості, почавши з розгляду цього питання в суміжних з археологією науках.

Зараз не може викликати сумнівів антропологічно простежена єдність численного населення черняхівської культури, що не виключає варіацій фізичного типу¹⁷ та відхилень в зоні периферійного поширення пам'яток, наприклад у Молдавії та на Нижньому Дніпрі і Причорномор'ї¹⁸.

Антропологія підказує і джерела походження черняхівців. Вона встановлює певний вклад пізньоскіфського населення в їх формування і одночасно заперечує значну роль у цьому процесі сарматів та германців. На жаль, для антропологів недоступні зіставлення матеріалів зарубинецької та черняхівської культур. Як відомо, зарубинецькі культури властивий звичай трупоспалення, що перешкоджає повноцінним антропологічним дослідженням. Але за археологічними даними, як нам здається, неможливо заперечувати участь зарубинецьких племен у складанні хронологічно наступної черняхівської культури. Це стверджував В. В. Хвойка; не протиставляли обох культур німецькі вчені; про генетичні зв'язки населення свідчать і зібрани нами матеріали¹⁹.

Сиріні якоюсь мірою питання генезису культури тут не є для нас на ріжким каменем. Справа в тому, по-перше, чи могли бути творцями

¹⁴ Е. В. Махно. Об основных задачах картографирования черняховской культуры в связи с выделением локальных вариантов.— КСИЛ, вып. 121, 1970, стор. 60—64.

¹⁵ Е. В. Максимов. Античный импорт на Середньому Придніпров'ї в зарубинецький час.— Археология, т. XV, К., 1963, стор. 110—122.

¹⁶ В. И. Козлов. Этнос и территория.— СЭ, № 4, 1971, стор. 89—100.

¹⁷ Т. С. Кондукторова. Антропология древнего населения Украины. М., 1972; Т. И. Алексеева. Антропологический состав восточнославянских народов и проблемы их происхождения. Автореф. докт. дис. М., 1969.

¹⁸ М. С. Великанова. Палеоантропологический материал из могильников черняховской культуры Молдавии.— Труды ИЭ, т. 71. М., 1961, стор. 26—52.

¹⁹ Э. А. Сымонович. Зарубинецкая и черняховская культура в Поднепровье.— Древние славяне и их соседи. М., 1970, стор. 17—22.

черняхівської культури східні германці взагалі і готи зокрема; по-друге, чи може вона належати різноетнічному населенню, скованому, як каже П. М. Третьяков, під провінціально-римською «вуаллю»; по-третє, чи слід визнати цю культуру в своїй основі слов'янською.

Наведені висновки антропологів деякою мірою зумовлюють відповідь на друге питання і свідчать про неможливість приписати черняхівські пам'ятки різним народам. Як буде показано нижче, археологічні матеріали Подніпров'я не залишають місця думці про різноетнічність черняхівського населення. Чужорідні вкраплення є частковими і не можуть визначити етнічного обличчя культури в цілому.

За таких умов для подніпровських пам'яток необхідно встановити єдність основних ознак культури, особливо тих, які важливі для з'ясування етносу, а також показати зв'язок з визначенням стисом, простежуючи спадкоємництво рис культури порівняно з наступними слов'янськими та германськими пам'ятками. Коли б не виявилося зв'язку між черняхівською і ранньослов'янськими культурами, то, мабуть, довелося б відмовитись від версії слов'янської належності культур полів поховань як черняхівської, так і зарубинецької та пшеворської, взаємопов'язаних між собою.

Для Подніпров'я розгляд питання про єдність культур черняхівського типу проведено у двох основних напрямах — поховального обряду і кераміці.

Для всебічного зіставлення обряду поховання були вибрані три найповніше досліджених могильники різних зон басейну Дніпра та його гирла: Журавський середньодніпровський могильник, який дав 125 поховань; могильник біля вівчарні радгоспу «Придніпровський» (96 поховань); Коблевський причорноморський некрополь (39 могил) *. Таким чином, різносторонньо проаналізовано близько 250 поховань. Менш значні за обсягом інформації пам'ятки, які розташовані поза басейном Дніпра, залучались переважно з метою перевірки і доповнення зроблених спостережень.

Черняхівські могильники влаштовували на топографічно вищих ділянках, ніж поселення, якнайближче до берега. Саме грунтуючись на таких спостереженнях, між Одесою та Миколаєвом вперше вдалося виявити три стародавніх кладовища подібного роду (Вікторівка II, Коблеве, Ранжеве).

Під час широких розкопок виявлені багато в чому схожі особливості планування черняхівських могильників (рис. 1). Простежено розміщення поховань групами, що дає підставу піддати сумніву припущення про розташування могил рядами (В. В. Хвойка). Концентрація їх в деяких місцях, мабуть, відбиває родинні зв'язки померлих, що природно для суспільства, яке стояло на грани класового, але ще не порвало кровноспоріднених зв'язків. Більш чи менш спільним для всіх черняхівських могильників можна вважати центральне, або відокремлене розташування могил, які належали знатним і багатим членам роду.

Хронологічно більш ранні поховання з труполокладенням, що мають північну орієнтацію, трапляються в частині могильника, найближчій до поселення, а кістяки, спрямовані головами на захід, які з'являються пізніше, знайдені на більшій віддалі від селища. При цьому окремі «північні» поховання іноді наявні серед групи «західних», тоді як зворотна картина повинна бути визнана нетиповою (рис. 1). Поки що більше підстав шукати поховання з трупоспаленнями там, де є труполокладення з північною орієнтацією. Щікаво, що на значно віддаленому від Подніпров'я молдавському могильнику Будешти в основному підтверджуються висновки, зроблені для згаданих вище могильників у Журавці

* В 1969 р. на цій пам'ятці було відкрито ще 19 могил, які збагатили своїми матеріалами паявину інформацію.

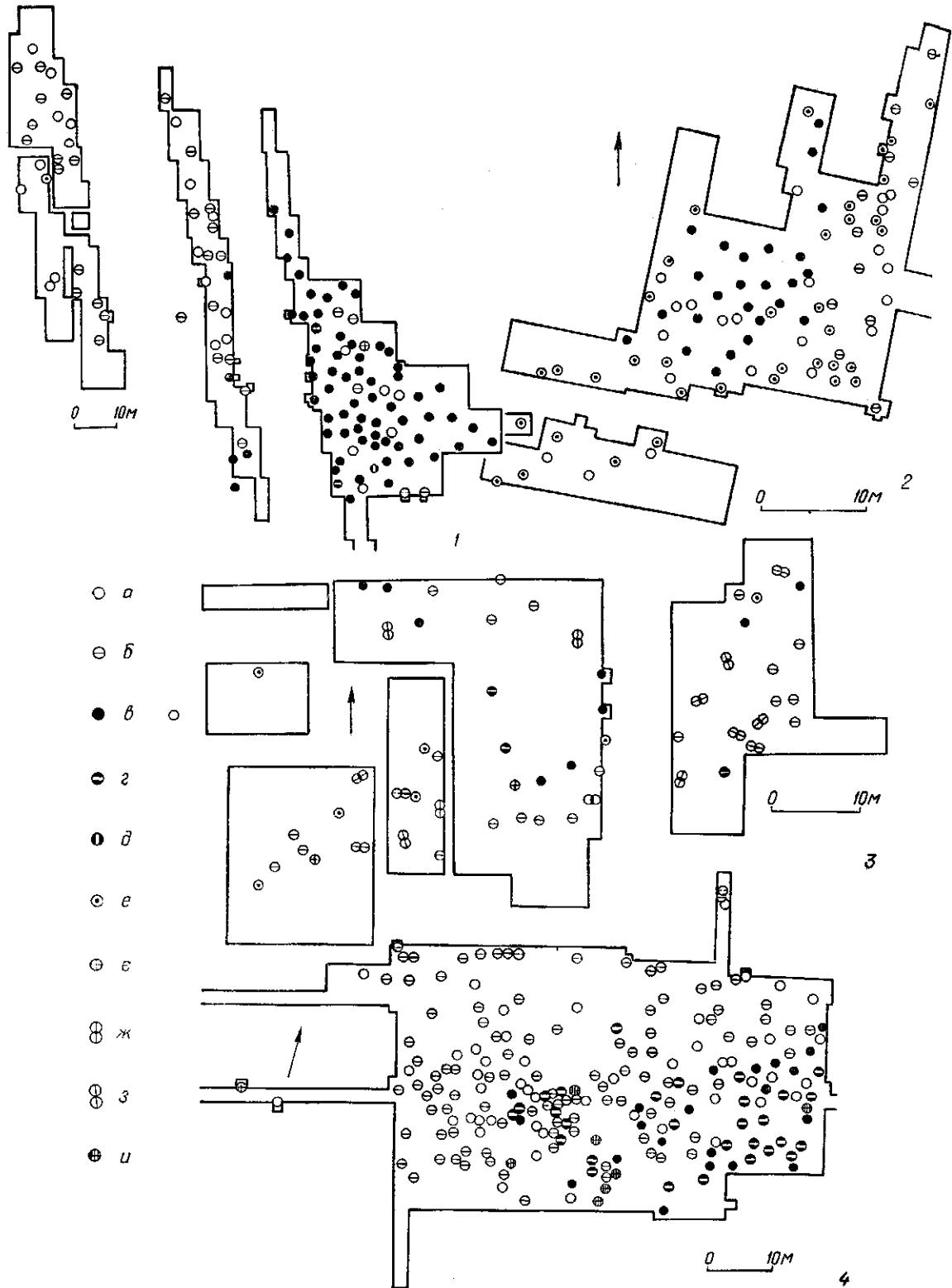

Рис. 1. Зведені плаани черняхівських могильників:

1 — Журанка, 2 — вічарня радгоспу «Придніпровський», 3 — Коблеве, 4 — Будешти; а, б — поховання з північною орієнтацією; в, г — поховання із західною орієнтацією; д — поховання зі східною орієнтацією, непорушені й пошкоджені; е — поховання з трупоспаленням для Будешт не показані; є — кенотафи; ж, з, и — рідкісні для черняхівських могильників типи поховань у підбозах і земляних склепах та поховання, приблизно віднесні до інших епох (Будешти).

та радгосп «Придніпровський». Менш чітка картина намічається на Коблевському могильнику, де населення зазнавало різноманітних перехресних виливів.

На подніпровських та інших черняхівських могильниках досить рідкі випадки порушення однієї могили іншою, що свідчить про існування відмінних знаків на місцях могильних ям. Вони являли собою невеликі могильні горбики з якимись, можливо дерев'яними спорудами, зотлілими дощенту. Типовим треба визнати порушення або перекриття

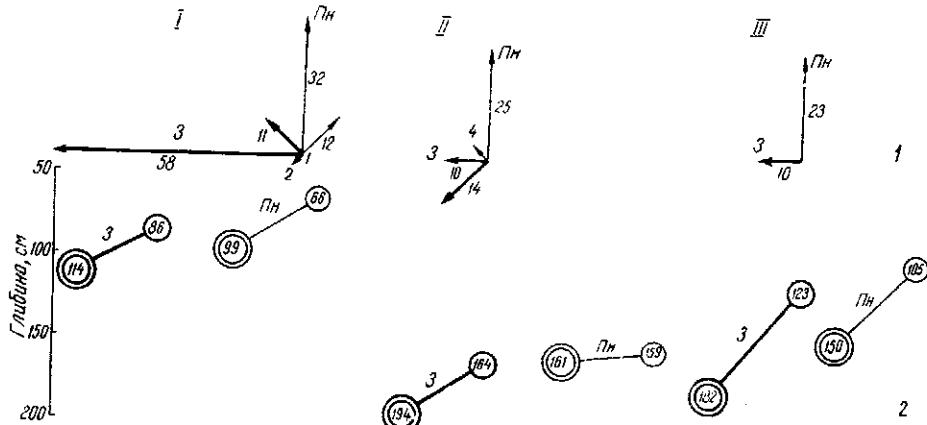

Рис. 2. Зіставлення культурних ознак черняхівських могильників:
 I — Журавка, II — вічарня радгоспу «Придніпровський», III — Коблеве; 1 — пануючі орієнтації поховань (цифри вказують кількість випадків); 2 — середні глибини поховань, окрім для дітей кружках, для поховань з північною орієнтацією (в тонких кружках) і з західною (в товстих кружках).

МОГИЛ з трупоукладенням північної орієнтації «західними» похованнями, хоч є випадки налягання «північної» могил на іншу або порушення поховань з кремацією.

Хоча біритуалізм черняхівських пам'яток, тобто сполучення поховань з кремацією та трупоукладенням, — явище відоме, проте вважати їх рівноцінними за обсягом інформації не можна. Неспалені поховання, звичайно, можуть дати значно більше відомостей про обряд. Але необхідно враховувати повсюдну типовість таких сполучень обрядів, належність обом статям і різним віковим категоріям тих і других поховань, а також можливість ті й другі пов'язати з багатими і бідними верствами суспільства.

Особливості трьох названих вище могильників подаємо на рис. 2—5. Поховання розглянуті з точки зору провідної орієнтації (рис. 2, 1), глибини могильних ям (рис. 2, 2), наявності інвентаря (рис. 3), влаштування могил (рис. 4, 1), положення кістяка (рис. 4, 2) і характеру інвентаря (рис. 5).

На рис. 2, де, як і на інших графіках, арабськими цифрами позначено число випадків, чітко помітне переважання могил з північною та західною орієнтацією. Неминучі сезонні відхилення великих у лісостеповій частині поширення черняхівських пам'яток (Журавка) і менші на півдні (Коблеве). Тільки окремі поховання, як, наприклад, єдине з східною орієнтацією на Журавському могильнику, не можуть змінити закономірності, спільної для черняхівських пам'яток, — наявності двох домінуючих орієнтацій.

Об'єднує віддалені один від одного могильники і така ознака, як глибина поховань. В абсолютному вираженні ці величини коливаються, що в більшості випадків можна пояснити станом збереження верхніх шарів ґрунту. Внаслідок оранки або розмиву шарів поховання з трупоукладеннями іноді виявляються на незначній глибині.

Незважаючи на це, в усіх могильниках зберігається перевірене не лише за пам'ятками басейну Дніпра співвідношення глибин у двох основних класифікаційних групах поховань з трупопокладеннями.

Середні глибини дитячих поховань (обведені одним тонким кружком) і дорослих (обведені двома кружками) для могил з північною орієнтацією менші, ніж середні глибини поховань дитячих і дорослих кістяків, звернених головами на захід (рис. 2, 2).

В обох групах простежується різниця в супровідному інвентарі. Цей факт також треба вважати ознакою, що зближує черняхівські пам'ятки. На рис. 3 у прямокутниках, обведені тонкими лініями, показані

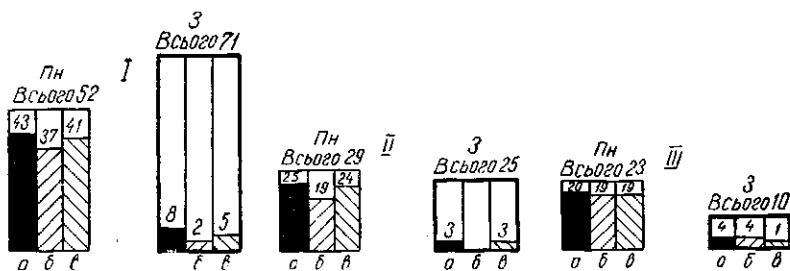

Рис. 3. Зіставлення культурних ознак черняхівських могильників:

I — Журавка, II — півчарни радгоспу «Придніпровський», III — Коблеве. Діаграми наявності інвентаря (*a* — інвентар, *b* — посуд, *v* — інші предмети — заштриховані стовпчики) і поховань з північною і західною орієнтацією (останні діаграми обведені ширшими лініями, цифрами позначені кількість поховань).

випадки трупопокладень з північною орієнтацією, які супроводжувались інвентарем. Прямокутники, обведені товстими лініями, які фіксують наявність західок у «західних» похованнях, вказують на нечисленність посудин та інших речей в цих могилах.

В обладнанні могильних ям на черняхівських пам'ятках з віддалених територій є певні відмінності, але спостерігається більше спільніх моментів. Серед останніх можна вказати на переважання поховань у простих ґрунтових ямах з різним дном або заглиблennям в ньому (так звана земляна домовина), розрахованим на зріст померлого.

Південні пам'ятки відрізняються наявністю кам'яних закладів над похованням, іноді використанням підбоїв, як у Коблевому, — єдиній щодо цього пам'ятці, а також земляних склепів, подібних до пізньоскіфських (Золота Балка, Миколаївка, Неаполь скіфський та ін.). Підбої та склепи запозичуються черняхівським обрядом в результаті взаємин з сарматським та скіфським населенням. Цим же, мабуть, пояснюються окремі випадки підмазування дна могили зсленуватою глиною (рис. 4, 1).

Для визначення характерних рис могильників черняхівських племен великий інтерес становлять деталі похованального обряду (рис. 4, 2). Простежені такі групи ознак: пошкодження та руйнування кістяків у різних групах трупопокладень (*a—g*); положення кістяків в могилах (*д—ж*); наявність особливих поховань типу кенотафів, окремих поховань черепів, зокрема належність їх малятам, та наявність трупопокладень в посудинах (*з, и*). На діаграмах спільні для всіх могильників покажчики з цифровим позначенням кількості випадків свідчать про рішучу перевагу ритуально зруйнованих і пошкоджених кістяків у групі поховань з північною орієнтацією. Так само типовою є переважна більшість небіжчиків у витягнутій позі і порівняно дуже обмежена кількість кістяків з підігнутою однією або двома ногами, а тим більше із схрещеними гомілками. Останніх небагато і в групі «північних» та «західних» поховань, які, звичайно, не сполучаються з підбоями або склепами. Положення рук померлих нестале, але здебільшого вони витягнуті (рис. 4, 2).

Вражеє на віддалених одна від одної черняхівських пам'ятках стабільність інвентаря та його набору в похованнях. Після складання зображеніх на рис. 5 графіків робота по виявленню характерних для черняхівських могил західок була продовжена на підставі матеріалів інших районів. Схожість з Подніпров'ям була разючою. Для «північних» інвентарних поховань встановлена перевага глиняного посуду, причому ліпний поступається гончарному. Всюди в могилах переважають

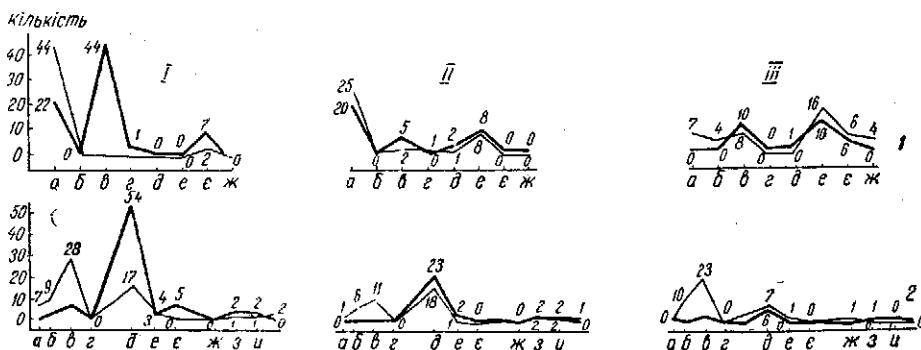

Рис. 4. Зіставлення культурних ознак черняхівських могильників:

I — Жураїка, II — вівчарія (радгоспу «Придніпровський», III — Коблеве, топка лінія — могили з північною орієнтацією, товста лінія — могили з західною орієнтацією; 1 — особливості будови могил: а — могили з рівним дном, б — подібні, в — з поглибленням в дні! — так звана землиця домовина, г — могили з заплічками, д — сліди дерева, е — могили з кам'яними закладами над похованням, ж — могили зі слідами підмазування дна золенуватою глиною, ж — земляний склеп-катакомба; 2 — деталі обряду поховання: а — випадково пошкоджені або недавно зруйновані поховання, б — пошкоджені тільки в нижній частині, в — кістяки з витягнутими ногами, д — з однією підгинутою погою або двома, е — із схрещеними ногами, ж — кенотафи, ж — так звані поховання одного черепа, з — число останів, які належать дітям, и — труповокладення поверх горщиць).

горщики та миски. Серед іншого інвентаря більшість становлять знахідки памист, фібул, поясних та інших пряжок, кістяних гребінців, пряслиць та швейних голок і гольників, ножів, а також жертвової їжі, від якої збереглися кістки свійських тварин, птахів та шкарапулупа від яєць. В похованнях, орієнтованих головами на захід, як правило, нічого не знаходять, крім поодиноких, пов'язаних з одягом речей. Посудини, що трапляються там, як виняток, призначалися для рідини.

Таким чином, розглянуті особливості переконують у єдності характерних рис поховального обряду черняхівських племен і є важливим моментом для встановлення етнокультурної близькості.

Складена нами таблиця (рис. 6) присвячена розподілу категорій і типів кераміки різних областей Подніпров'я. Рідкі форми кераміки в даному випадку були пропущені (сковороди, світильники, ллячки тощо). Також не були включені в таблицю імпортовані провінціально-римські посудини. Різними штриховками на діаграмах проілюстровано розподіл посудин між областями Середнього, Нижнього Подніпров'я та Причорномор'я (знизу вверх). Косо заштриховані стовпчики свідчать про наявність зразків даного типу на Лівобережжі та Волині. Найчисленнішими категоріями посуду є горщики та миски (останні довелось подати в іншому масштабі — 7—9).

Навіть побіжне ознайомлення з цією таблицею свідчить про поширення на Подніпров'ї не тільки найважливіших категорій місцевої черняхівської кераміки (горщиків, мисок, глечиків), а й іх окремих груп: типів. Вони трапляються на території від Середнього до Нижнього Подніпров'я та Причорномор'я, правда, за деякими винятками. Так, у Причорномор'ї майже зовсім не представлені горщики яйцеподібної форми з спеціально ошершвальним тулубом (2); зовсім нехарактерні там біконічні типи горщиків, які стали потім виразними ознаками пам'яток пеньківського типу. Поки що не знайдені на берегах Чорного мо-

ря напівсферичні або близькі до них кубки, майже суцільно прикрашені пунктирним та штампованим орнаментом. Мало характерні останні і для областей Волині, так само, як і видовженні кухлоподібні посудини, типові для південних пам'яток, що пояснюються їх походженням²⁰. Незважаючи на ці й більш дрібні відмінності в межах подніпровських та причорноморських регіонів, найголовніші та найпоширеніші форми

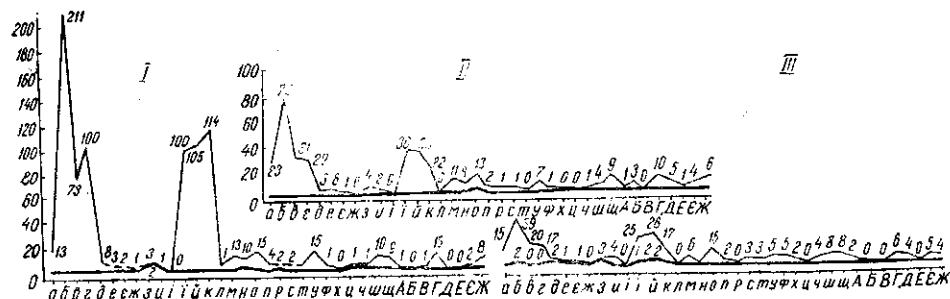

Рис. 5. Зіставлення культурних ознак черняхівських могильників:
 I — Журавка, II — вічарня радгоспу «Придніпровський», III — Коблеве, тонка лінія — могильники з північною орієнтацією, товста лінія — могили з західною орієнтацією. Характер інвентаря черняхівських могил: *a* — число ліпних посудин, *b* — всього ліпних та гончарих посудин в могилах, *в* — в тому числі гончарих, *г* — горщиків, *д* — мисок, *е* — глечків, *ж* — кубків, *з* — миска-ваза з трьома вушками, скляні посудини, *и* — чernoшевакових античних посудин і амфор, *і* — світильники, *ї* — всього посудин з торшкою поверхні, *ї* — всього лопцепих посудин, *к* — всього орнаментованих посудин, *л* — ліпних посудин, *м* — фібули, *н* — пряжки, *о* — намиста, *п* — великі черепашки-підвіски, *р* — маленькі різноманітні підвіски, *с* — кістяні піраміdalні підвіски, *т* — кільця-сережки, *у* — кістяні гребені, *ф* — кістяні трубочки-гольники, *х* — металічні голки, *ц* — пінкети, *щ* — скриньок, *щ* — праслиця, *щ* — ножі; *А* — нила, *Б* — кресала, *В* — оплавлені вироби, *Г* — деталі скриньок, *Д* — кістки птахів, *Е* — кістки риб, *Є* — ячена шкаралупа, *Ж* — вугілля. Цифрами позначені число речей або виладків.

посуду черняхівського типу наявні в усіх областях. Спільність харacterна як для гончарої, так і ліпної кераміки. Щодо останньої такий висновок належить Г. Ф. Нікітіній²¹.

Немає необхідності ще раз підкреслювати найширше розповсюдження в черняхівській культурі не тільки однакових технічних прийомів орнаментування посуду, а й спільніх сюжетів, у тому числі сакрального характеру²².

Наведена пізка фактів не вичерпує всіх схожих особливостей черняхівських пам'яток на віддалених територіях. І все ж вона дає підстави для інших висновків.

Самобуття схожість основних особливостей обряду поховання, спільність ліпної та гончарної кераміки й іншого інвентаря на величезних територіях Подніпров'я і Причорномор'я не могли виникнути в результаті провінціально-римського впливу або належності народів до одного політичного об'єднання (пресловута держава Германаріха). Сталість і виробленість черняхівської культури засвідчуються також впливом її на культуру віддалених місцевостей Гомельщини, Смоленщини, Литви та Криму. Коли ж до неї намагатися підходити як до запозиченого явища, виникне питання, звідки вона перенесена? Такої сукупності ознак ніде в сусідніх з нею землях ми не знайдемо. Встановити вдається тільки переймання окремих елементів, але в жодному разі цілого. Без спільноти мови і етносу поширення єдиних рис матеріальної та духовної культури, яка простежується на черняхівській території

²⁰ Э. А. Симонович. Памятники черняховской культуры Степного Поднепровья.—СА, XXIV. М., 1955, стор. 312; В. М. Корпусова. Біконічні посудини перших століть нашої ери з Причорномор'я.—Археологія, З. К., 1971, стор. 75—82.

²¹ Г. Ф. Нікітін. Класифікация ліпної кераміки черняховської культури.—СА, № 4, 1966, стор. 85.

²² Э. А. Симонович. Орнаментация черняховской керамики.—МИА, № 116. М., 1964, стор. 270—361.

Рисунок 6

Схема посуды

Схема посуды

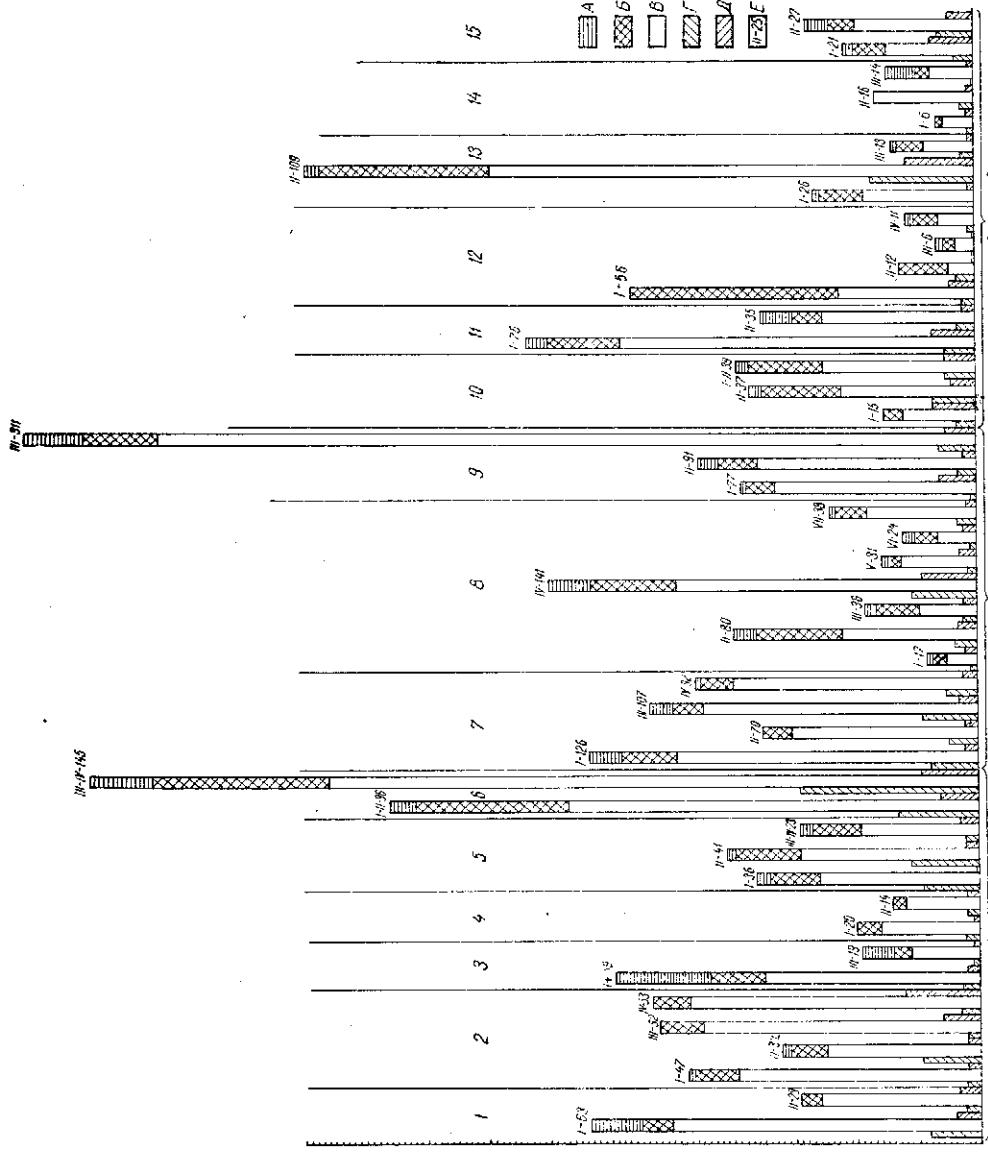

Рис. 6. Основні типи і групи керамічного посуду:

Посудини-сховища (1), яйцеподібні горщики (2) та округлі бобки з розширеним краєм (3), биконіні (4), округлі бобки з позах (5), круглі чашки (6), миски (7) з країми (8) та пляшками (9), відкритого склянкоччини (10), вази з трьома аушками (11), напіасферичні в конічні миски (12), келихи миски (13), глечики (14), кухлі (15) та горщики миски (16); А — часельництво для Прикарпатського Полінія, які є для Среднього Побережжя в тому числі для Среднього Побережжя (Г) та Волині (Д); Б — для Среднього Побережжя в тому числі для Среднього Побережжя (Г) та Волині (Д); Срібською циркою позначені чаші (Е), арабською — кількість випадків (F).

раторії, неможливе. Побічні дані змушують припустити слов'янську мовну належність основної маси населення, що залишило черняхівські пам'ятки. Це відповідає писемним джерелам, які свідчать про «незчисленні» племена слов'ян (склавінів) і антів.

Дані антропології, вказуючи на більшу близькість черняхівців до слов'янських племен — полян, ніж до сарматських і германських серій кісткових залишків, такому висновку не суперечать. На жаль, необхідне в цьому плані зіставлення з ранньослов'янськими старожитностями, що йдуть безпосередньо за черняхівськими пам'ятками, ускладнюється внаслідок недостатнього вивчення їх культури на черняхівській території. Так, залишається відкритим питання про обряд поховання середньодніпровських племен у VI ст. н. е., тоді як у галузі черняхівської культури це найбільш розроблене питання. Проте дедалі більша кількість ознак інтенсивно досліджуваних зараз пам'яток типу Пеньківки-Пастирського має відповідність в черняхівській культурі. Їх зближують вибір місць для поселень, нерідко збіг останніх, наявність землянок, однакова будова вогнищ та глинобитних печей, біконічність посудин і наявність там і тут яйцеподібних та банкошодібних форм ліпних горщиків, схожість рідких знахідок — сковорід.

Багато разів відзначалося сполучення черняхівських та ранньослов'янських матеріалів в одних комплексах. Близькі деякі предмети обох культур, наприклад знаряддя типу тупиків, біконічні пряслиця, проколки тощо. Характерна спільність економічної бази, порід худоби, а також напрями торгових і культурних зв'язків з античним Півднем, хоч це ще саме по собі не може бути доказом етнічної близькості. Звичайно, є і значні відмінності в двох різночасніх групах пам'яток. Розвиток племен був складним процесом з внутріслов'янським рухом з півночі на південь і з заходу на схід (Т. І. і В. П. Алексееви). Очевидно, населення лісової зони розвивалось дещо інакше, і на певних стапах відбувалась взаємодія племен, яка впливала на дальший хід процесу і на формування фізичного типу місцевого населення Лісостепу.

Нині в зарубіжній науці, що займається слов'янськими старожитностями, є тенденція визнавати вклад населення, яке жило раніше, у розвиток наступних поколінь, навіть якщо між ними не було етнічного збігу. Такий підхід відповідає марксистському розумінню історичного розвитку і тезі про визрівання елементів нового в надрах попереднього суспільства. Писемні джерела дають змогу проектувати історію етногенетичного прогресу слов'янських племен, в усікому разі в період перших століть н. е. і пізньоантичний період (Йордан). Не раптово могли освоїти широкі простори Подніпров'я споріднені мовою, походженням та звичаями племена слов'ян і антів, творців черняхівської культури, яка характеризується протягом століть стійкими ознаками. Традиції цієї культури простежуються в дальному розвитку східнослов'янського населення Півдня.

Э. А. СЫМОНОВИЧ

Черняховские племена
Поднепровья
(культура и этнос)

Резюме

Советская археологическая наука в настоящее время имеет все возможности перевести спорные вопросы этиокультурной принадлежности раскапываемых объектов из области предположений и домыслов на прочную почву фактов. Так, большое количество собранных сведений о разных сторонах черняховской культуры позволило по-новому подойти к дискутируемому вопросу о ее этиокультурной принадлежности. В статье сравнива-

ются между собой материалы трех могильников — Журавского на Среднем Днепре, Приднепровского в Нижнем Поднепровье и Коблевского в Причерноморье. Всестороннее сопоставление этих широко исследованных и удаленных друг от друга памятников и всей найденной в Поднепровье керамики убедительно доказывает в основных чертах единство черняховской культуры. Контакты черняховцев в южных областях с сарматами и поздними скифами находят выражение в культуре. Например, в черняховском обряде появляется больший процент подбойных захоронений (Коблево, Викторовка II, Ранжево) и погребений в склепах-катаомбах (в Коблевском могильнике).

Привлечение письменных источников, антропологических, этнографических, отдельных лингвистических данных и некоторые совпадения культуры полей погребений черняховского типа с пеньковско-пастырскими памятниками свидетельствует в пользу славянской принадлежности черняховской культуры.

М. М. ШМАГЛІЙ, В. П. ДУДКІН,
К. В. ЗІНЬКОВСЬКИЙ

Про комплексне вивчення трипільських поселень

Методи технічних та природничих наук все ширше застосовуються в практиці археологічних досліджень. Додаткова наукова інформація дає змогу по-новому інтерпретувати археологічні факти, а інколи кардинально переосмислювати навіть фундаментальні культурно-історичні проблеми.

За останній час ці методи використовуються при вивченні трипільських поселень. Якщо дослідження фауністичного матеріалу з цих пам'яток і ряд інших аналізів за методами природничих наук враховують кілька десятиріч, то перша географічна розвідка на них була проведена лише в 1966 р.¹ Пізніше географічні методи розвідки послуговувались при вивченні пізньотрипільських поселень біля сіл Маяки Одеської (1967 р.)² та Козаровичі Київської областей (1968 р.), де трапувались залишки стародавніх оборонних споруд (ровів).

Цікаві дослідження за допомогою протонного магнітометра провели в 1967 р. Г. Ф. Загній та О. М. Русаков на трипільських поселеннях поблизу сіл Стари Безрадичі та Чапаєвка на Київщині³. Крім того, вони здійснили геофізичну розвідку на таких пам'ятках, як Клішів, Арбузин, Шкарівка, Раковець та ін. В. П. Дудкін дослідив з магнітометром у 1969—1970 рр. трипільське поселення поблизу хут. Комуна.

Широко застосовують вказані методи у вивченні старожитностей всіх епох і зарубіжні археологи. Як приклад можна назвати обстеження неолітичного поселення Дивостин в Югославії (басейн р. Морави, недалеко від Белграда), що належить до культури Старчево-Вінча. Тут у 1968—1969 рр. група американських геофізиків під керівництвом

¹ В. Н. Даниленко, В. Н. Дудкін, В. А. Круц. Археолого-магнитная разведка в Киевской области.— Археологические исследования на Украине. 1965—1966 гг. К., 1967; В. П. Дудкін. К вопросу о применении дифференциального магнитометра в археологической разведке.— СА, № 1. М., 1970.

² В. П. Дудкін. Дипольно-осевое электропрофилирование в археологической разведке.— МАСП, вып. VII. Одесса, 1971.

³ Г. Ф. Загній, В. А. Круц, О. М. Русаков. Опыт применения протонного магнитометра в археологии.— СА, № 3. М., 1971.

Е. Ральф дослідил площа близько 2 га, відкрила 39 глинистих жител наземного типу, з'ясувала їх планування, розташування та ін.⁴

Значно раніше знайшла використання в археології аерофотозйомка. Е. Західній Європі (Англія, Франція, Німеччина) та Передній Азії (Іран, Ірак, Туреччина), в країнах Американського континенту (Перу, Мексіка, США) вона набула поширення вже в 30-х роках⁵. В СРСР за допомогою аерофотозйомки проводились наукові спостереження на археологічних пам'ятках Середньої Азії⁶.

За останні роки цей метод дав позитивні наслідки під час археологічного та палеогеографічного вивчення Геоксюрського району⁷.

К. В. Шишкін почав вживати дані аерофотозйомки у вивченні трипільських пам'яток близько 10 років тому⁸. Він зауважив, що однією з великих переваг цього методу є можливість охопити з висоти велику площа археологічного об'єкта та зорієнтуватись в його місцевознаходження, розмірах і конфігурації. Друга важлива перевага — це огляд пам'яток, що залягають на незначній глибині (до 1 м). Вони з різним ступенем чіткості простежуються візуально або дешифруються на фотографії за різними відтінками ґрунту та рослинності. Найкраще це помітно на трипільських поселеннях лісостепової смуги України і особливо на тих, де внаслідок оранки ґрунт переміщується по вертикалі. Нерідко при оранці на глибину 30 см на сучасну поверхню потрапляють будівельні та культури залишки трипільських житлових комплексів (фрагменти обпаленої глини, кераміка, кістки тварин тощо).

Серед інших методів природничих наук, використаних дослідниками трипільської культури, доцільно назвати радіокарбонний, за допомогою якого вже отримано кілька дат (Чапаївка, Євминка, Маяки), та археомагнітний. Останній успішно застосовують співробітники Інституту геофізики АН УРСР О. М. Русаков та Г. Ф. Загній, а також археомагнітна лабораторія ІЛ АН СРСР. Археомагнітна група Інституту геофізики АН УРСР обробляє матеріали з поселень Старі Безрадичі, Підгірці, Шкарівка, Раковець, Кліщів, Арбузин, хут. Комуна та ін.

Певне значення мали шурфування та візуальна розвідка на трипільських поселеннях за даними аерофотозйомки, проведені К. В. Шишкіним.

Влітку 1971 р. авторами обстежувалось трипільське поселення початку пізнього етапу трипільської культури (етапи В/ІІ—С/І, за періодизацією Т. С. Насек) поблизу с. Майданецьке Тальнівського району Черкаської області. У 1927 р. Б. П. Безвентильський розкопав тут кілька площацок, однак матеріал залишився неопублікованим.

Поселення розташоване в ур. Майдан на західній околиці села на плато, обмеженому зі сходу долиною р. Таллянки (притока р. Гірський Тікіч), а із заходу — долиною струмка (рис. 1). В основу дослідження 1971 р. були покладені плани, виготовлені К. В. Шишкіним за матеріалами аерозйомки. На фотографії місцевості він локалізував велике трипільське селище. Було встановлено його місцевознаходження, форма та розмір (1500×2000 м). Помічена певна закономірність у розташуванні жител, що групувалися приблизно по 10–12 спільнотичних колах. В

⁴ A. Mc Pherron, E. K. Ralph. Magnetometer Location Neolithic Houses in Yugoslavia. Expedition, 1970, vol. 12, N 2.

⁵ I. Bradt. Ancient Landscapes. Bell, London, 1957.

⁶ С. П. Толстов, Б. В. Адрианов, Н. И. Игонин. Использование аэрофотометодов в археологических исследованиях.—СА, № 1, 1962.

⁷ Г. Н. Лисицина, В. М. Масюк, В. И. Сарандин, И. Н. Хован. Итоги археологического и палеогеографического изучения Геоксюрского района.—СА, № 1, 1965.

⁸ К. В. Шишкін. Про використання аерофотозйомки в археології — Археологія, т. XVII, К., 1961, стор. 199—201.

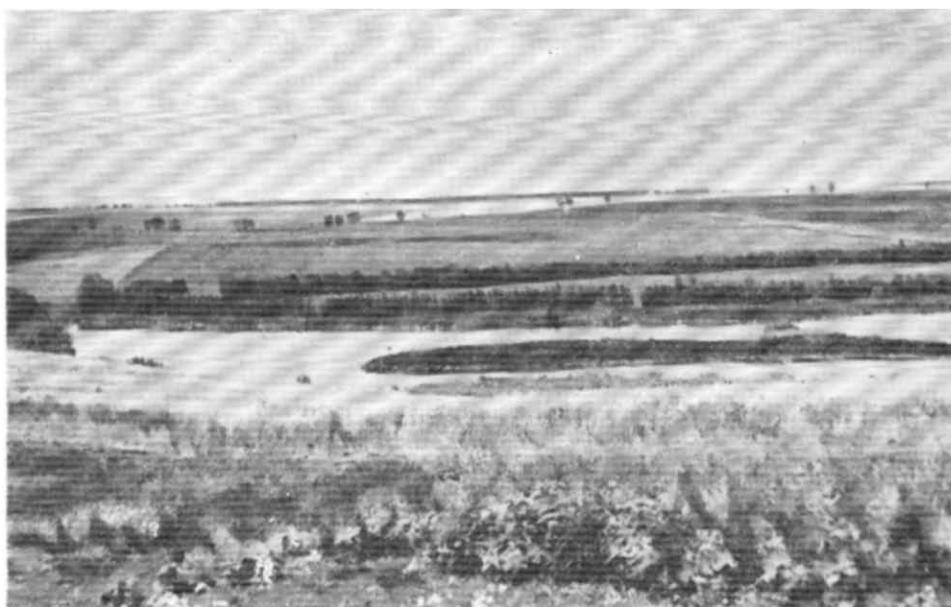

Рис. 1. Загальний вигляд поселення.

окремих місцях поселення передбачалась наявність різних комплексних споруд. К. В. Шишкін виділив видовжений будівлі поблизу шосе; житла згруповані так, що утворювалась вулиця, яка вела до виходу з поселення, довгий курган. Під насипом останнього могли бути великі, інавіть двоповерхові житла (рис. 2). Всі ці спостереження в основному мали характер передбачення, базувались на матеріалах візуальних досліджень (наземних та за даними аерозйомки), незначних шурфувальних робіт і потребували ретельної перевірки на місці.

Перевірка даних аерозйомки для такого об'єкта, як Майданецьке поселення площею близько 300 га, за звичайними методами розкопок та шурфування пов'язувалася б з витратою часу і значних коштів, зосередженням зусиль великого колективу дослідників. Досить сказати, що витрати на розкопки навіть такої невеликої за розміром трипільської пам'ятки, як поселення в Гребснях, де на площі близько 3 га налічується 25—30 жителі, становили майже 50 тис. крб. В цих дослідженнях протягом трьох польових сезонів брали участь значні наукові сили ІА АН УРСР⁹. Враховуючи ці обставини, у вивченні трипільського поселення поблизу с. Майданецьке поряд з візуальними дослідженнями, розкопками та шурфуванням використовувалися геофізичні методи.

Ісеред геофізичною розвідкою було поставлене завдання з'ясувати доцільність її використання на поселеннях подібного типу. Перед дослідниками постало необхідність розробити раціональну методику локації площинок. З цією метою проводилась серія експериментально пошукових робіт на різних ділянках поселення. Було досліджено близько 3 га площи. Для вимірювань застосовувався оптико-механічний магнітометр М-27. Всі поправки враховувалися за даними регулярних вимірювань на контрольних пунктах, що проводились з інтервалом 25—30 хвилин. При більш детальних зйомках інтервал скорочувався до 8—10 хвилин.

⁹ С. М. Бібіков, М. М. Шмаглій. Трипільське поселення біля с. Гребені. — Археологія, т. XVI. К., 1964.

Точність зйомки оцінювалась повторними вимірами на 15% пунктів. Середньоквадратична похибка становила $\pm 2\gamma$ при детальних зйомках та $\pm 3,3\gamma$ при звичайних вимірах. Ізолінії за даними детальної розвідки проводились через 10γ , що виявилось цілком достатнім для з'ясування особливостей об'єкта. За показниками зйомки меншого масштабу складались карти графіків.

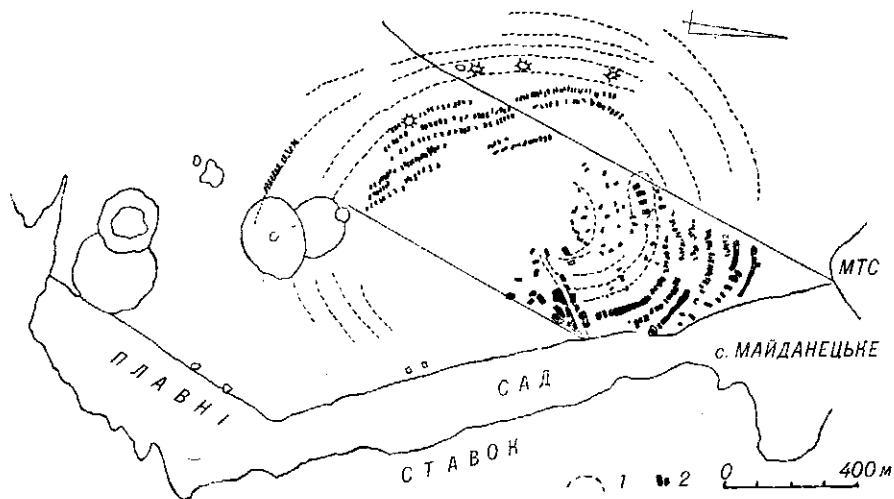

Рис. 2. Дешифрування аерофотознімка (за К. В. Шишкіним):
1 — круги поселення, 2 — площасти.

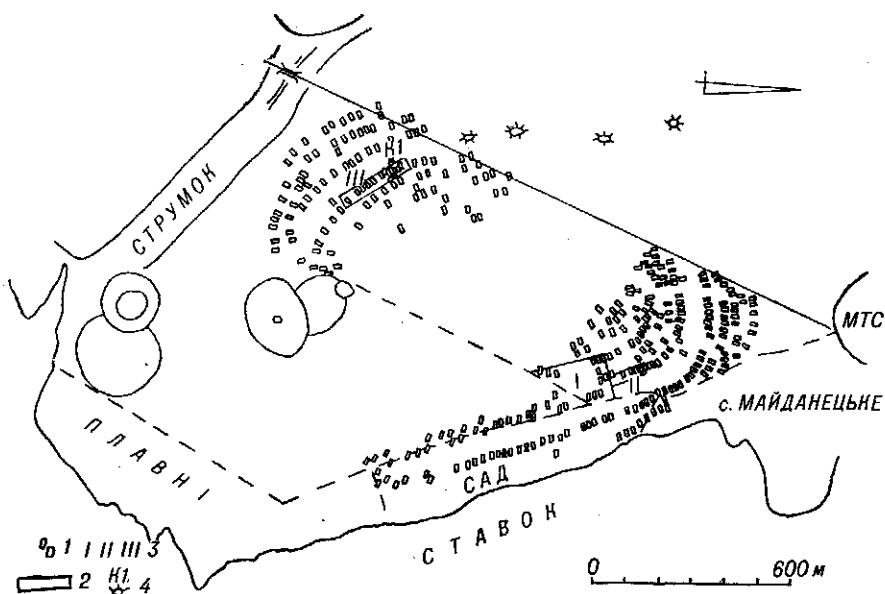

Рис. 3. План поселення за результатами візуальних досліджень:
1 — площасти, 2 — ділянки геофізичної розвідки, 3 — номери ділянок, 4 — курган № 1.

Першою для проведення геофізичної розвідки була вибрана ділянка поблизу розгалуження польових доріг (рис. 3), де згідно з аерозйомкою передбачались скучення жителів, а також вихід з поселення. Візуальні дослідження в цьому районі не виявили значних скучень обпаленої глини на поверхні. Ділянка площею понад 1,5 га була розбита на паралельні профілі з інтервалом 10 м. Відстань між точками вимірюв вздовж профіля була 2 м. Вибір такої сітки базувався на вивчені

даних аерофотозйомки, які показали, що в цьому місці поселення розміри площацок повинні перевищувати в довжину 20, а в ширину 8 м. Система профілів орієнтувалась перпендикулярно передбаченим довгим осям площацок. За розрахунками принаймні два профілі мали перети-

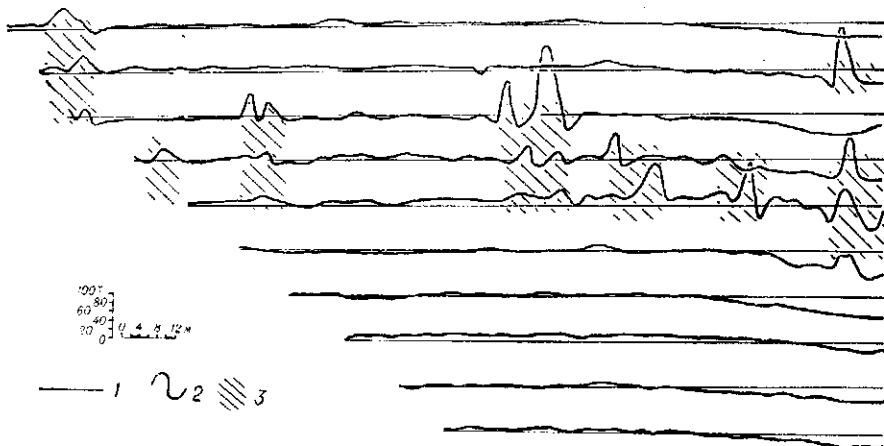

Рис. 4. Картка графіків Δz на ділянці I:
1 — лінії профілів, 2 — графіки Δz , 3 — площацки.

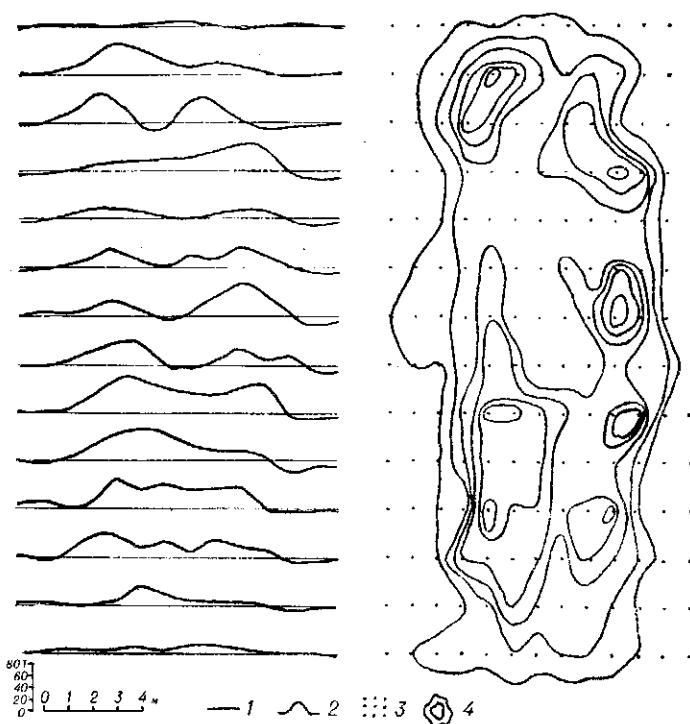

Рис. 5. Детальне оконтурення площацки:
1 — лінії профілів, 2 — графіки Δz , 3 — точки вимірювань, 4 — ізодіапазонами.

нати кожний з об'єктів. Як показали результати вимірювань, така сітка виправдала себе.

На досліджуваній ділянці після проведення магнітої розвідки виявлено вісім аномальних зон. З них сім були інтерпретовані як аномалії від площацок та визначені розміри і орієнтація жителів. Величина апо-

малій в окремих випадках досягала 150 γ (рис. 4). Порівняння даних аерофотозйомки, візуальних спостережень та магнітної розвідки виявило значну перевагу останньої в точності показників. На досліджуваній ділянці, як видно з рис. 4, мали бути за даними аерофотозйомки значні скупченні жителів, але це не підтвердилося магнітною розвідкою. Візуальні спостереження у багатьох випадках помилково визначили розташування площацок та показали їх кількість, яка не відповідала дійсності. Для перевірки достовірності магніторозвідкових даних одна з площацок

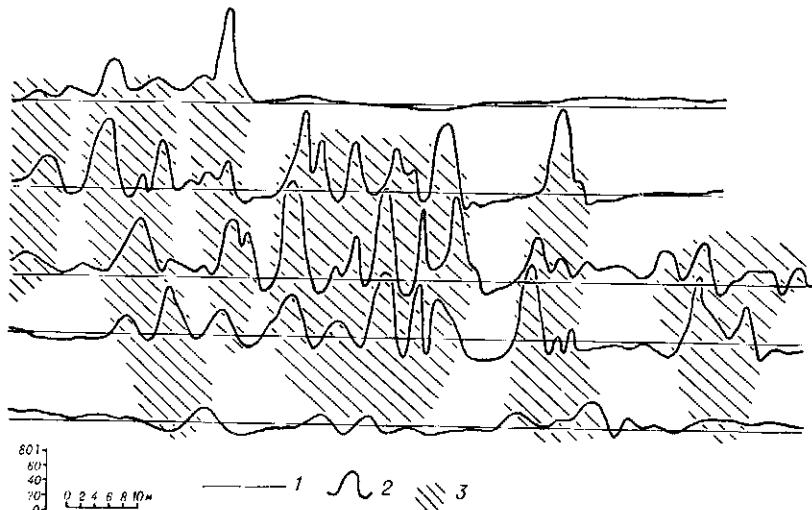

Рис. 6. Карта графіків Δz на ділянці II:
1 — лінії профілів, 2 — графіки Δz , 3 — площацки.

на цій ділянці була вивчена детальніше по сітці $2 \times 1 \text{ м}$ за методом мікромагнітної зйомки, і контури її позначені на поверхні (рис. 5). Як показали шурфи на траншеї, контури площацки були визначені з точністю $\pm 0,25 \text{ м}$. Одночасно підтвердились базовані на даних зйомки передбачення про стан збереження площацки (рис. 5).

На другій ділянці, розташованій на північ від першої, були виділені шість об'єктів. Типовим тут виявився збіг у загальних рисах даних аерофотозйомки, геофізичної розвідки та візуальних досліджень. Значний інтерес становить знайдений в центрі ділянки об'єкт площею понад 600 м^2 , інтерпретований як скупчення близько розташованих площацок (рис. 6).

На завершальній стадії робіт, щоб з'ясувати методичні можливості сполучення аерофотозйомки з геофізичними методами, була проведена експериментальна магнітна зйомка в південній частині поселення у районі кургану № 1 (рис. 3). Як показала аерозйомка, курган розташований на одному з кругів поселення. З використанням аерофотозйомка якомога точніше було встановлено місце знаходження круга відносно кургану та інших орієнтирів. Вздовж дуги кола, що перетинала курган, було прокладено два паралельних профілі магнітної зйомки довжиною понад 200 м . Інтервал між профілями дорівнював 6 м , відстань між точками вимірю — 2 м . Таким чином було виявлено 12 аномальних зон і з'ясовано, що площацки залягають довгою віссю перпендикулярно до лінії вимірювань. Потім по осіх аномалій було прокладено додаткові профілі і визначено розміри площацок.

Отже, за допомогою мінімальної можливої кількості вимірюв за досить короткий час були з'ясовані точне розташування, орієнтація та розміри площацок (рис. 7). Цікаво зазначити, що аерофотозйомка на

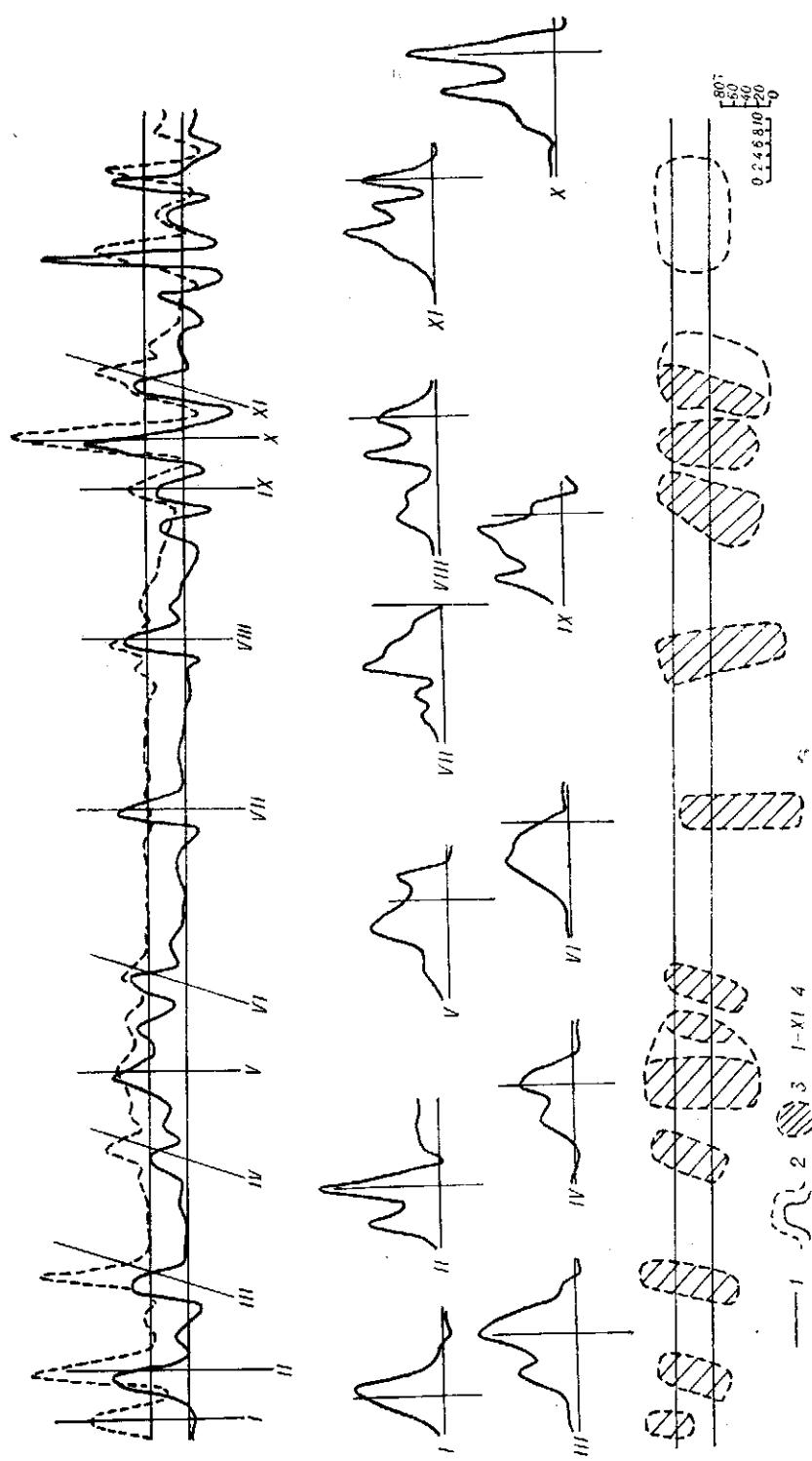

Рис. 7. Кarta граfiків Δz на дiлянцi III:
1 — лінії профiлiв, 2 — граfiки Δz , 3 — плошадки, 4 — номери профiлiв.

цій ділянці показала 5 площадок, візуальні спостереження — 8, а геофізична розвідка — 12, три з яких були під курганом.

Аналіз розглянутих даних, а також результатів геофізичних досліджень на інших трипільських поселеннях приводить до висновку, що комплексне вивчення пам'яток дає значний економічний та науковий ефект, набагато скорочує час розвідувальних робіт та їх обсяг. Геофізична розвідка значно уточнює і доповнює дані аерофотозйомки і візуальних

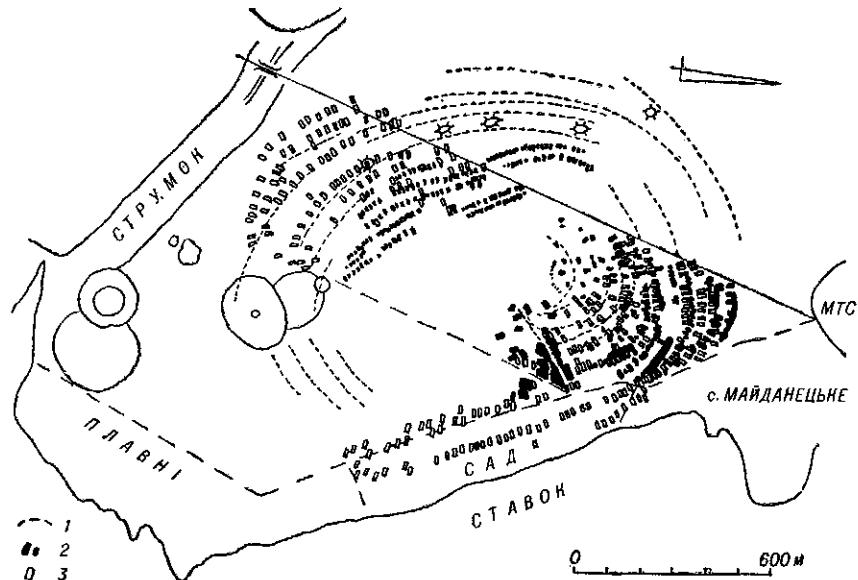

Рис. 8. Зістивлення даних аерофотозйомки та візуальних спостережень:
1 — круги поселення (за К. В. Шишкіним), 2 — площадки (аерофотозйомки), 3 — площадки (візуальні спостереження).

спостережень, а детальна магнітна зйомка з'ясовує контури площадок з точністю до $\pm 25 \text{ см}$ і дає орієнтовані вказівки про їх сучасний стан та глибину залягання.

За місяць розвідувально-топографічних робіт поблизу с. Майданецьке була досліджена третя частина всієї площи трипільського поселення. Візуально, за зміщеннями оранкою з глибини 30—40 см на сучасну культурними залишками (обпалена глина, фрагменти кераміки, кістки тварин тощо) та різними відтінками ґрунту (так званими плямами), були зафіковані (рис. 8) сліди близько 400 жител (рис. 3). Глибина їх залягання залежала від рельєфу: на схилах вона становила 10—20, на рівних та підвищених місцях — 50—70 см. Незалежно від глибини залишки жител залягали в нижній частині чорноземного шару при переході його в суглинок.

Розміри жител встановлювались відповідно до виявлених на поверхні кусків обпаленої глини. По довгій осі вони досягали 25—30, по короткій — 10—15 м. Товщина залягання обпаленої глини та інших залишків інколи дорівнювала 30—40 см.

Як правило, житла по довгій осі були орієнтовані до умовного центра в середній частині поселення. З інших особливостей трипільських будівель слід зазначити, що вони тяжіли до вертикального розвитку. Можна припускати наявність горішніх приміщень або навіть других поверхів. На користь цього свідчать залишки обгорілих перекриттів з дерева та глини, під якими виявлено основну масу знахідок (кераміку, знаряддя праці, кістки тварин тощо).

Нові дані про розміри, планування та кількість жител на трипільських пам'ятках Уманщини вказують на існування в енеоліті Півден-

Східної Європи протоміст. Загальна кількість жител Майданецького поселення має наблизатись до 1,5 тис. Аналогічні риси властиві й деяким іншим поселенням середньої частини Побужжя.

Вивчення енеолітичних протоміст відкриває широкі можливості для демографічних та соціально-економічних досліджень трипільського суспільства.

Н. М. ШМАГЛІЙ, В. П. ДУДКІН,
К. В. ЗИНЬКОВСКИЙ

О комплексном изучении трипольских поселений

Резюме

В 1971 г. проводилось обследование трипольского поселения у с. Майданецкое на Уманщине, относящегося к начальному этапу позднего Триполья. При исследовании были использованы помимо визуальных наблюдений данные аэрофотосъемки и применены геофизические методы разведки.

На обследованной части поселения выявлена круговая и радиальная планировки улиц, а также около 400 жилищ. Предполагаемое общее число жилищ на поселении должно было составить не менее 1200, которые располагались по 10—12 элипсам, общая площадь поселения около 300 га.

Комплексное использование аэрофотосъемки и геофизической разведки дает значительный научный и экономический эффект, намного сокращает объем разведочных и раскопочных работ и позволяет с достоверностью выявить общую планировку поселения, а также количество, размеры и ориентацию жилищ. Новые данные дают возможность говорить о существовании в энеолите Юго-Восточной Европы протогородов и открывают широкие возможности для демографических и социально-экономических исследований трипольского общества.

ПОВІДОМЛЕННЯ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

К. В. ШИШКІН

З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях

Останні дослідження у галузі дешифрування археологічних об'єктів, зафікованих на плівці під час аерофотозйомки місцевості, вказують на можливість принципово нового підходу до пошуків і визначення характеру археологічних пам'яток.

Разом з виявленням залишків археологічних пам'яток на поверхні, археологічне дешифрування спроможне визначити і посереді ознаки, які передають через ґрунт або рослинність дійсну структуру похованої пам'ятки. Своєрідність і складність цього процесу зумовлена тим, що основна кількість матеріалів залягає під землею, отже, відомості про них незначні або для більшості пам'яток різних культур зовсім відсутні. Тому досить легко визначалися лише об'єкти, розташовані в напівпустельній місцевості, неускладненій пізнішою культурною діяльністю людини¹. Методика пошуку зводилася в цих випадках до їх візуального виявлення в полі або з літака і наступного фотографування у великому масштабі. В Англії, Франції, Італії аерометод застосовувався у визначені деяких класичних пам'яток давніх цивілізацій, а також у виявленні поселень, могильників, укріплень, шляхів та угідь. Такі дослідження мали локальний характер, оскільки обмежувались однією культурою, і були дуже ускладнені клаптеюю системою землекористування. Усі спостереження робилися по досить чітких ознаках з попереднім або наступним польовим обстеженням. Методика дешифрування серйозно не розроблялася і не узагальнювалася; кожний дослідник прагнув пояснити лише суть особливостей конкретної пам'ятки.

Досвід, набутий автором у польовому топографічному дешифруванні, створив необхідну базу для переходу до археологічного дешифрування, спочатку польового, потім здійснюваного шляхом екстраполяції основних ознак на сусідні райони і камерального. Метою пошуку стало завдання, яке ніхто з попередніх дослідників перед собою не ставив: з'ясувати можливості аерофотознімка в спробах зазирнути у глиб віків. Вивчення пам'яток проводилося не локально, а послідовно по всій території Південної України (блізько 100 тис. км²), у різних ландшафтних зонах. Ознаки прояву пам'яток простежувалися не лише на ріллі або латах, а й на присадибних ділянках населених пунктів, у лісах тощо.

В процесі роботи автор дійшов висновку, що всі культури проектуються на єдину площину (дещо поверхню) і їх можна розшарувати. Якщо раніше всі пам'ятки вивчалися в досить чіткому контрасті, то за новою методикою їх слід розглядати у ледь помітних контрастах на межі можливості розрізнення. Це якраз і дає змогу сягнути на більшу глибину, що є найважливішим для археології. Таким чином, під час досліджень було виявлено рапішев невідомий і невивчений рентгенівський ефект аерознімка².

¹ С. Н. Толстов, Б. В. Апдріанов, Н. И. Игонин. Использование аэрометодов в археологических исследованиях.—СЛ, № 1. М., 1962, стор. 3—15.

² К. В. Шишкін. Применение аэрофотосъемки для исследования археологических памятников.—СЛ, № 3, 1966, стор. 116.

Будъяка археологічна пам'ятка в плані є фігурою, складеною у первинному вигляді двома компонентами — будівельними залишками і гумусом, що передаються на знімку світлим і темним відтінками на загальному підстилаючому тлі. Гумус покривається рослинністю, завжди соковитою й густою (на знімку — темна), а будівельні залишки — пригніченою (на знімку світла). Тому перегні рослинних залишків в будъяку шарі міститиме план похованої під ним пам'ятки, контраст якої слабшає з нагромадженням над нею ґрунту. Отже, основні риси похованого культурного ландшафту (або давньої топографії), створеного людиною протягом усього її існування, проектируються на сучасну денну поверхню у вигляді сумарного плану. Коріння усіх рослин в момент зйомки по-різному, але завжди передає у стебла, стовбури, листя, звернені до апарату, інформацію про різний вміст гумусу у даному конкретному ґрутовому мікросередовищі. Аерофотозйомка фіксує, узагальнює цю інформацію і тому є значно повноціннішою від візуального спостереження³.

У зв'язку з рентгенівським ефектом знімка виникає питання про хронологічний поділ сумарного плану. Відповісти на нього певною мірою допомогло вивчення зображень пам'яток, дата яких добре відома. Це Херсонес, Ольвія, Кам'янсько-Знам'янське, Аннівське, Гаврилівське, Саблуцьке та інші городища Нижнього Подніпров'я, слов'янські городища на правому березі Дніпра, під Ржищевом і в Середньому Подністров'ї, а також деякі поселення трипільської культури в Молдавії і на Україні. Різниця в часі між слов'янськими городищами і античними колоніями Північного Причорномор'я спричинилася до помітної різниці в чіткості контурів пам'яток, що зумовлено нашаруванням ґруту протягом тисячоліття. Хронологічний розрив щонаїмеше у дві тисячі років між грецькими колоніями і Трипіллям також послаблює чіткість приблизно вдвічі. Це явище поки що є основою датування (дуже приблизного) пам'ятки, вилученої з сумарного плану району, який вивчається за знімком. Якщо коефіцієнт послаблення у тисячу років взяти за одиницю, то ми спроможні спостерігати пам'ятки приблизно у десятиразовому послабленні.

Слід зазначити, що всі сумарні плани відбиваються на тлі сучасного чіткого і різноманітного культурного ландшафту. Тому в умовах всіляких перешкод найскладніша справа — розрізnenня дуже слабих ознак. Чим довша і густіша коренева система рослин, тим краще на їхньому тлі позначатиметься обстановка у глибині ґрунту. У цьому випадку найкращим індикатором під час пошуку поселень, які глибоко залягають, є густий листяний ліс. Відкритий ґрунт дає рентгенівський ефект, щоправда у дуже невиразній формі. Пам'ятка передається тим слабше, чим глибше вона залягає. Однак різниця у потужності нашарувань помітна. Зокрема, контраст між площадками і вулицями на трипільських поселеннях в усіх шарах, крім порушених оранкою, майже не відчувається; проте рослинністю цей контраст може бути посиленний до надзвичайної чіткості або цілком знищений. Чіткість виникає тоді, коли достигаючі посіви корінням торкаються ділянок щільної перепаленої глинистої обмазки і висихають, тоді як оточуюча рослинність залишається зеленою. Знайди характер рослинності на полі під час зйомки та її кореневу систему, можна визначити глибину залягання археологічної пам'ятки. Найбільш непридатне для дешифрування тло створює озимина, насамперед стиглі злаки і стерня, через свою неглибоку та густу кореневу систему. На темному, майже чорному тлі, погано виділяються відтінки, що дає можливість простежити лише загальні риси

³ К. В. Шишкін. Про використання аерофотозйомки в археології. — Археологія, т. XVII. К., 1964, стор. 199.

пам'ятки, навіть при неглибокому її заляганні. Яскраво більш, однотонний колір соломи спілки злаків повністю «глушить» слабий контраст ґрунту.

Ускладнюють пошук і такі явища, як нерівномірне розкидання добрив, що створює фальшиві плями (світлі або темні) серед рослинності залежно від надлишку або нестачі добрив. Дуже перешкоджають у виявленні концептричних в плані поселень, що лежать у заплавах річок, стародавні розорані меандри. Мікроутворення ґрунтів у різні періоди також викликає відміни у тональності. Наприклад, там, де були дрібні ділянки лісу, ґрунт світліший через наявність у ньому підзолу. Крім того, залишили сліди на землі й численні війни.

Складні напарування поховань поселень і різних систем землеробства та землекористування утворюють на поверхні штучний мікрорельєф у вигляді дуже заплутаної мережі розмитих (розораних) валиків, що йдуть у різних напрямках, а також западин та горбиків. Цей мікрорельєф органічно пов'язаний з мікротональностю.

Це далеко не повний та узагальнений перелік різноманітних факторів, що так чи інакше окреслюють пам'ятку на аерофотознімку. Усі вони в різних комбінаціях органічно пов'язані один з одним і становлять єдиний комплекс складної інформації. Звідси зрозуміло, якою складною є методика пошуку, визначення і вивчення деталей археологічної пам'ятки на матеріалах аерофотозйомки.

Найважливіший і особливо трудомісткий елемент всієї методики — це самоконтроль і перевірка наслідків, які визначають ступінь вірогідності камерального дешифрування і сприяють вдосконаленню методу. Наслідки камеральних дешифрувальних робіт перевірялися автором на місцевості протягом восьми польових сезонів. Результати аерометоду підтвердили і археологи. Так, Північно-Кримська експедиція ІА АН УРСР (керівник А. О. Щепинський) в 1967 р. підтвердила наявність понад 100 пам'яток (переважно часів неоліту і бронзи) на площі близько 1000 км^2 . Це становить понад 90% пунктів, запропонованих автором для пошуку. Аналогічні результати одержав в 1970 р. розвідувальний загін Каховської експедиції ІА АН УРСР, який, за даними автора, виявив у Північному Присिवаші на площі 600 км^2 кілька десятків різочасних місцевіннаджень.

Південнобузька експедиція ІА АН УРСР, в роботі якої брав участь і автор, в 1970 р. підтвердила наявність та структуру камерально визначених гіантських поселень трипільської культури на Уманщині. У зв'язку з цим зазначимо, що комплекси трипільських поселень, дешифровані автором в лісі та поблизу нього на плоскому вододілі на південь від с. Громи, у полі, за підйомним матеріалом виявлені не були. Цей випадок досить типовий і вказує на те, що, по-перше, у лісі ґрунтоутворення проходить інтенсивніше, а, по-друге, на рівному місці відсутня вода ерозія ґрунтів. Отже, в таких випадках пам'ятки звичайно поховані нижче орного шару.

Перевірючи дані археологічного дешифрування, слід пам'ятати, що знімок разом з «відчутною» інформацією містить «невідчутну». Справді, в полі неможливо візуально простежити нюанси розподілу гумусу в ґрунті, а цей розподіл допомагає відтворити сумарний план поховань пам'яток з висоти пташиного льоту. Тут ступінь вірогідності може бути визначений лише розкопками на значній площі і на значну глибину.

Довір'я до аерометоду, отже, широке його застосування потребують подолання певного психологічного бар'єра, який виник внаслідок постулюваного, досить повільного нагромадження фактів шляхом звичайної, традиційної археологічної методики. На підставі здобутих з її допомогою матеріалів, дуже неповних за інформаційним змістом, виникли низні узагальнюючі концепції щодо густоти стародавнього населення, його господарсько-економічного та суспільного устрою тощо. У цьому світлі пер-

вісіє суспільство (особливо за доби міді — бронзи) часто уявляється надто примітивним. Новий археологічний матеріал, значний приплив якого обумовлюється застосуванням аерометоду, часто не відповідає загадним концепціям і потребує перегляду. В цьому переконує досвід останніх років у галузі дешифрування на знімках поселень трипільської культури.

Ознайомлення автора з трипільськими пам'ятками на Уманщині почалося в 1964 р., коли разом з місцевим аматором-краєзнавцем В. О. Стефановичем він побував на поселенні поблизу с. Вільховець. Половина поселення, розташованого на підвищенні між двома глибокими балками, була щойно зорана. За скрученням уламків кераміки та шматків обмазки встановлено розміри й форму плям, відстань між ними, розміщення їх рядами по дузі. Але на аерофотознімку місцевості поселення було розпізнано лише після того, як з сусіднього горба вдалося простежити три його дуги у вигляді світлих і темних смуг з ледве помітними контрастами. Тільки тоді автор зміг уявити, як може виглядати поселення на знімку, і знайшов його там по слабо виділених концентричних лініях. Площа всупереч даним, що звичайно наводять в літературі для трипільських пам'яток, виявилась носподівано великою — близько 110 га.

Отже, основні ознаки поселення Вільховець — це його місцезнаходження на нагорбі при злитті двох струмків; чергування концентричних ліній темного і світлого тонів в дуже слабкому контрасті (в системі світлих ліній можна простежити окремі площини); розміри площин (пересічна відстань між ними 20 м) близькі до сучасних сільських хат. Пізніше ці ознаки стали вихідними для з'ясування топографії, планування і розмірів трипільських поселень Уманщини. Автор уважно вивчив їх список⁴, причому детально проаналізував топографічні умови пам'яток та їхню прив'язку до місцевості. Після аналізу аерофотознімків цієї території на них вдалося визначити понад 100 трипільських поселень. 36 з них збігаються з об'єктами, зазначеними у списку В. О. Стефановича (загалом він наводить перелік близько 80 поселень). Отже, вже на початковому етапі роботи показав свою надійність метод визначення концентричних трипільських селищ на аерофотознімках Уманщини шляхом екстраполяції ознак Вільховецького поселення на павколишні райони. Нині тут відомо близько 250 цих пам'яток, позначених на карті (рис. 1).

На дослідженні площи є кілька поселень, загаданих Т. С. Пассек⁵ і віднесеніс нею до різних періодів. Автор спробував виявити їх на знімках, використавши описи Т. С. Пассек. До камерального аналізу було залучено 11 пам'яток, з яких п'ять (Майданецьке — 270 га, Красноставка — 30, Косенівка — 70, Сушкивка — 27 і П'яніжкове — 60 га) визначені надійно. На трьох пам'ятках (Майданецьке, Красноставка, Сушкивка) за наявністю мікрогорбкуватої структури або сліпсів, що схрещуються, розрізняються кілька будівельних періодів. Поселення поблизу с. Чичиркозівка (50 га) досить незвичайне за плануванням. Його зовнішні обриси: еліпсовидні, утворені двома ровами-валами; ряди будівель, прямі та щільні, йдуть густо з півночі на південь. Інші поселення не виявлені.

Ретельний камеральний аналіз кількох великих трипільських пам'яток Уманщини (Майданецьке, Доброводи — 250, Таллянки — 400 га та ін.) показав деякі спільні їх риси. Ці поселення складаються з чотирьох — семи концентричних рядів будівель, причому зовнішній ряд ві-

⁴ В. А. Стефанович. Свод археологических памятников на Уманщине.— Рукопис. Зберігається в Уманському краєзнавчому музеї.

⁵ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М.—Л., 1949.

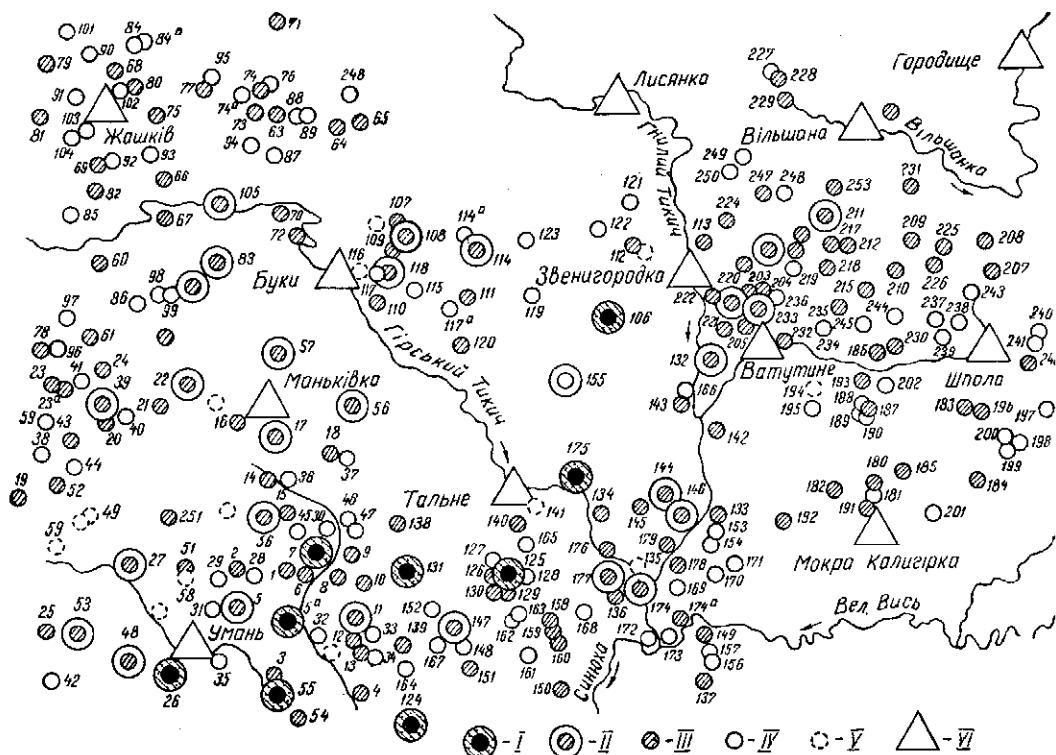

Рис. 1. Карта трипільських поселень Уманщини:

I — читаються дуже добре, підтверджені польовою розвідкою, II — читаються дуже добре, III — читаються добре, IV — читаються погано, V — читаються дуже погано, VI — сучасні населені пункти; 1 — Ташкіське, 2 — Дмитрушки, 3 — Сушківка, 4 — Бабанка, 5 — Дмитрушки, 5а — Добриводи, 6 — Танске, 7 — Косенівка, 8 — Косенівка, 9 — Косенівка, 10 — Легедзине, 11 — Свинарка, 12 — Свинарка, 13 — Свинарка, 14 — Молодецьке, 15 — Старі Бабани, 16 — Маньківка, 17 — Маньківка, 18 — Паланочка, 19 — П'яніжкове, 20 — Красноставка, 21 — Добра, 22 — Дзензелівка, 23 — Степівка, 23а — Степівка, 24 — Попівка, 25 — Палацька, 26 — Полянецьке, 27 — Кочубіївка, 28 — Дмитрушки, 29 — Дмитрушки, 30 — Косенівка, 31 — Піківець, 32 — Добриводи, 33 — Свинарка, 34 — Свинарка, 35 — Умань, 36 — Молодецьке, 37 — Палацька, 38 — Чайківка, 39 — Красноставка, 40 — Добра, 41 — Степівка, 42 — Кузьминів Гребля, 43 — Ліщинівка, 44 — Ліщинівка, 45 — Старі Бабани, 46 — Косенівка, 47 — Косенівка, 48 — Коржевинці, 49 — Ліщинівка, 50 — Ліщинівка, 51 — Вербовата, 52 — П'яніжкове, 53 — Палацька, 54 — Коржевинці Кут, 55 — Сушківка, 56 — Іванки, 57 — Мала Маньківка, 58 — Родинківка, 59 — Ботвінівка, 60 — Конела, 61 — Конельська Попівка, 62 — Соколівка, 63 — Баштечки, 64 — Павлівка, 65 — Павлівка, 66 — Охматів, 67 — Вороне, 68 — Скібки, 69 — Сорокотяга, 70 — Кути, 71 — Станіславчик, 72 — Киселівка, 73 — Баштечки, 74 — Красилівка, 74а — Красилівка, 75 — Тетерівка, 76 — Красилівка, 77 — Королівка, 78 — Медувата, 79 — Тихий Хутір, 80 — Скібки, 81 — Лемещиха, 82 — Марійка, 83 — Хижня, 84 — Скібки, 84а — Скібки, 85 — Бузівка, 86 — Беспечна, 87 — Побідна, 88 — Баштечки, 89 — Баштечки, 90 — Юрківка, 91 — Лемещиха, 92 — Сорокотяга, 93 — Сорокотяга, 94 — Нагірна, 95 — Королівка, 96 — Медувата, 97 — Конельський Хутір, 98 — Одай, 99 — Одай, 100 — Одай, 101 — Степок, 102 — Скібки, 103 — Литвинівка, 104 — Литвинівка, 105 — Хижня, 105 — Вільховець, 107 — Багва, 108 — Багва, 109 — Багва, 110 — Чорна Кам'янка, 111 — Кобиляки, 112 — Озеро, 113 — Звенигородка, 114 — Кобиляки, 114а — Кобиляки, 115 — Лісоче, 116 — Чорна Кам'янка, 117 — Чорна Кам'янка, 117а — Лісоче, 118 — Багва, 119 — Рижанівка, 120 — Онуфріївка, 121 — Неморож, 122 — Мизинівка, 123 — Рижанівка, 124 — Небеливка, 125 — Майданецьке, 126 — Майданецьке, 127 — Майданецьке, 128 — Майданецьке, 129 — Майданецьке, 130 — Майданецьке, 131 — Таллянки, 132 — Залізничка, 133 — Пальчик, 134 — Глибочок, 135 — Лоташеве, 136 — Криві Коліна, 137 — Широкий, 138 — Таллянки, 139 — Оксанине, 140 — Майданецьке, 141 — Майданецьке, 142 — Нерубаха, 143 — Катеринополь, 144 — Колодисте, 145 — Колодисте, 146 — Луківка, 147 — Вишнopol, 148 — Вишнopol, 149 — Калинибілого, 150 — Свердликоне, 151 — Колодисте, 152 — Вишнopol, 153 — Пальчик, 154 — Пальчик, 155 — Кобринове, 156 — Кондрашівка, 157 — Кондрашівка, 158 — Кам'янецьча, 159 — Кам'янецьча, 160 — Кам'янецьча, 161 — Кам'янецьча, 162 — Кам'янецьча, 163 — Кам'янецьча, 164 — Оксанине, 165 — Майданецьке, 166 — Катеринополь, 167 — Вишнopol, 168 — Павлівка, 1, 169 — Нішана, 170 — Пальчик, 171 — Пальчик, 172 — Скалеве, 173 — Скалеве, 174 — Піщана, 174а — Піщана, 175 — Глибочок, 176 — Криві Коліна, 177 — Криві Коліна, 178 — Лоташеве, 179 — Христичеве, 180 — Ступичне, 181 — Ступичне, 182 — Ступичне, 183 — Шпола, 184 — Толма, 185 — Соболівка, 186 — Іскренів, 187 — Капустине, 188 — Капустине, 189 — Капустине, 190 — Капустине, 191 — Мокра Калигірка, 192 — Новоукраїнка, 193 — Капустине, 194 — Степівка, 195 — Степівка, 196 — Шпола, 197 — Лебедине, 198 — Водяне, 199 — Водяне, 200 — Кримки, 201 — Соболівка, 202 — Іскренів, 203 — Богачівка, 204 — Богачівка, 205 — Богачівка, 206 — Вільшана, 207 — Середгівка, 208 — Бурти, 209 — Ханьків, 210 — Топильна, 211 — Юрківка, 212 — Зелена Дубрава, 213 — Козацьке, 214 — Козацьке, 215 — Княжа, 216 — Новоукраїнка, 217 — Козацьке, 218 — Козацьке, 219 — Козацьке, 220 — Ватутине, 221 — Ватутине, 222 — Червоно, 223 — Михайлівка, 224 — Гудзівка, 225 — Середгівка, 226 — Середгівка, 227 — Гнилець, 228 — Гнилець, 229 — Гнилець, 230 — Іскренів, 231 — Тонста, 232 — Чичиркозівка, 233 — Богачівка, 234 — Тетерівка, 235 — Тетерівка, 236 — Богачівка, 237 — Терески, 238 — Терески, 239 — Теренки, 240 — Мар'янівка, 241 — Мар'янівка, 242 — Мар'янівка, 243 — Середгівка, 244 — Лозоватка, 245 — Княжа, 246 — Боропіконе, 247 — Боропіконе, 248 — Павлівка, 249 — Будище, 250 — Будище, 251 — Берестовець, 252 — Мліїв, 253 — Юркове.

дірваний від інших на 70—100 м. Значна внутрішня площа не забудована. На тлі знімка вона дещо темніша. Цей факт, певно, свідчить про підвищений вміст гумусу на вільній площині, пов'язаний з утриманням тут худоби. Аналіз деталей на знімках усіх великих пам'яток більш або

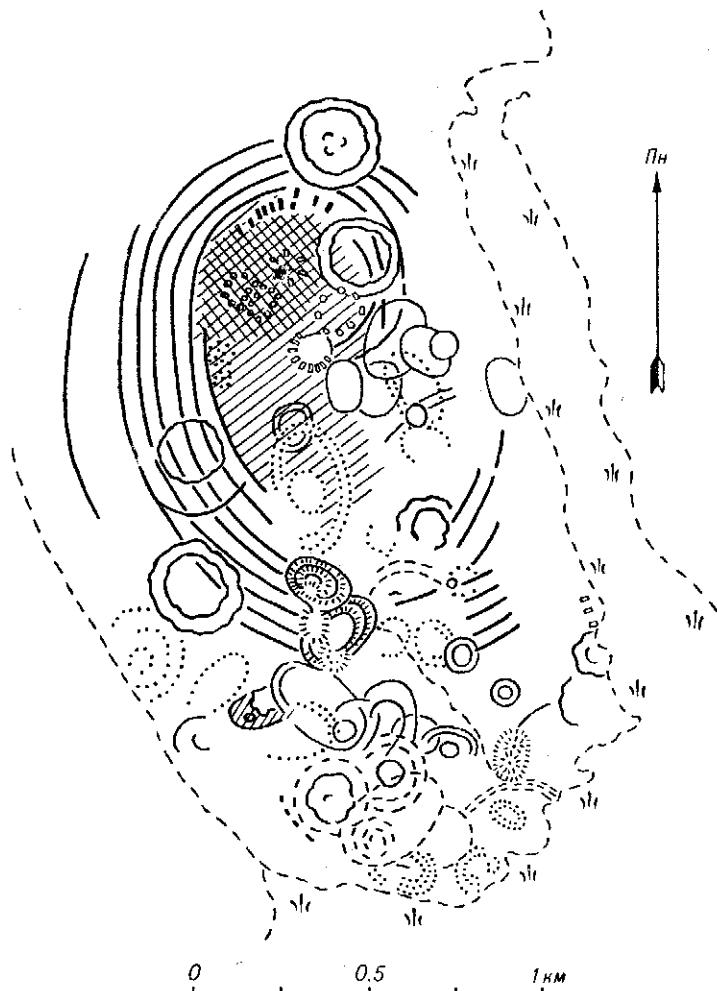

Рис. 2. Сумарний план трипільського поселення Майданецьке після камерального дешифрування аерофотознімка.

менш ускладнюється наявністю менших за розмірами концентричних поселень. Останні, які за часом є ранішими або пізнішими від великих поселень, добре читаються на загальному тлі велетнів і значною мірою змінюють їхню структуру (рис. 2). Майже кожне велике поселення має свої індивідуальні особливості (рис. 4). Так, Доброводи характеризує яскраво виражена квартальна забудова (рис. 3); усі частини на знімку передаються однотонно, тобто мають одинакову потужність. Це може свідчити про відносну одночасність побудови та загибелі. Поселення Талляпки, навпаки, кількаразово перебудовувалося. Розвиток його почався з північно-західної частини, де простежується найпотужніший шар будівельних залишків і сліди квартальної забудови. Лише у наступний час воно досягло площи 400 га, маючи по колу чотири ряди будівель (з відривом зовнішнього ряду на 80 м) і незабудовану територію всередині (рис. 5).

Поселення Небелівка (250 га) позбавлене ознак квартиральної забудови; тут близько 10 рядів будинків, розташованих щільно один біля одного. Очевидно, так само, як і Доброводи, воно виникло і загинуло протягом досить короткого відрізу часу. Майданецьке має потужні будівельні залишки, причому відчувається деяке зміщення їх рядів наступ-

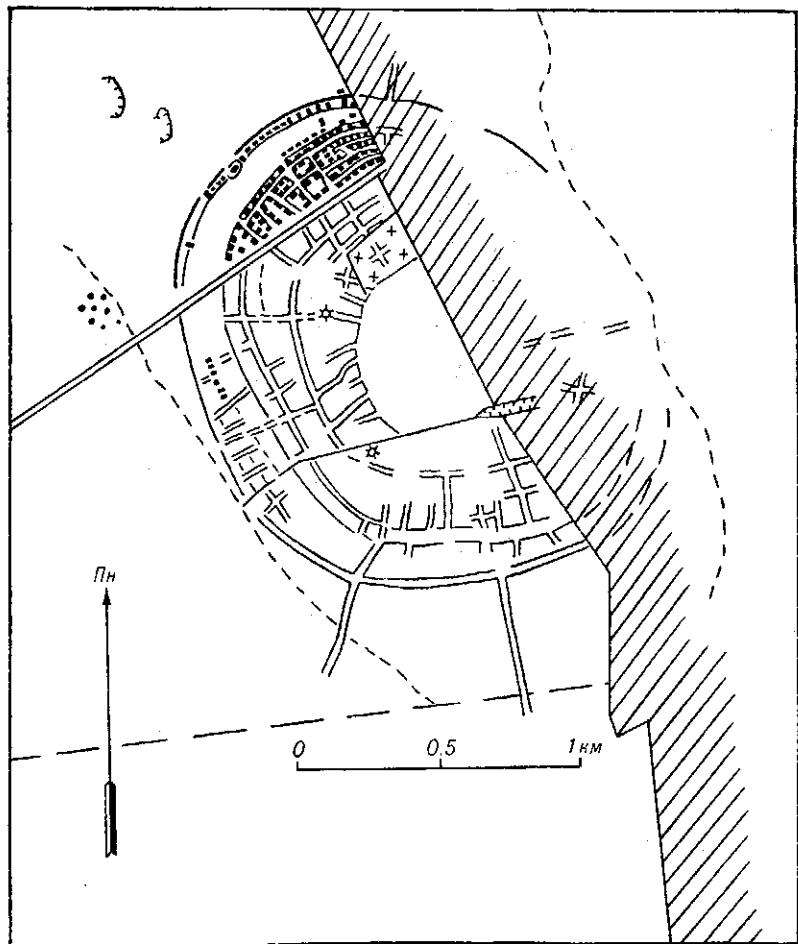

Рис. 3. Трипільське поселення Доброводи, дешифроване на аерофотознімку. В північній частині здійснено геомагнітну розвідку.

ними перебудовами. На наш погляд, воно розвинулось поступово від центру, з відмирашням останнього у період розквіту поселення.

Особливістю пам'яток з потужними будівельними залишками (у п'ять — сім рядів), але менших за розмірами, є відсутність значої площі всередині.

Нарешті, досить поширені місцезнаходження, де майже неможливо розрізнати деталі одного якогось поселення. Внаслідок багаторазових перебудов і зміщень рядів на знімку простежується лише суцільна поверхня з мікрогорбами та западинами.

Наведені вище результати камеральних досліджень, а також висновки щодо розмірів і планування трипільських поселень Уманщини були, як уже згадувалося, підтвердженні і дещо уточнені під час польової розвідки 1970 р. за участю автора. Підйомний матеріал (насамперед, кераміка), зібраний на площі великих поселень поблизу сіл Доброводи,

Таллянки, Майданецьке та ін., вказує на їх належність до початку пізнього Трипілля (етап С/І, за Т. С. Пассек).

Близькість цих пам'яток (відстань між ними становить 10—15 км), велика кількість мешканців кожного з пунктів (від 10 до 15 тис. чоловік), існування багатьох одночасних поселень — все це свідчить про знач-

Рис. 4. Трипільське поселення. Загальний вигляд.

ну населеність Уманщини за часів трипільської культури. Густота населення тут на початку III тисячоліття до н. е. могла дорівнювати сучасній, тобто становити на 1 км² 200 чоловік і навіть більше *.

Аналізуючи знімки навколо м. Ржищева у Середньому Подніпров'ї, автор виявив на них сліди великої кількості трипільських поселень. За розмірами вони значно менші від типових пам'яток Уманщини, проте і тут є великі пункти (1—2 км в діаметрі), що складаються, однак, лише з одного-двох рядів будівель, розміщених по колу.

Слід згадати про зовсім маленькі поселення трипільської культури, останнім часом помічені автором на знімках різних районів, у тому числі Уманщини та Подніпров'я. Іноді це лише кілька невеликих за площею будівель (2×3 м), розміщених колом. Вони подекуди накладаються на великі поселення і читаються дуже погано; їм притаманна слабка будівельна техніка та короткочасність існування. Таких мікропоселень дуже багато, вони часто змінювали одне одного і існували протягом до-

* Дешифрування деяких трипільських поселень у Середньому Подністров'ї вказує на значно меншу площа порівняно з уманськими, а також на меншу насиченість цього району синхронними пам'ятками.

сить довгого періоду. Можливо, ці пам'ятки відповідають найпізнішому етапу розвитку Трипілля. Однак наведені припущення потребують реальній польової перевірки.

Нині не викликає сумніву практична цінність методу дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях. Особливого значення цей ме-

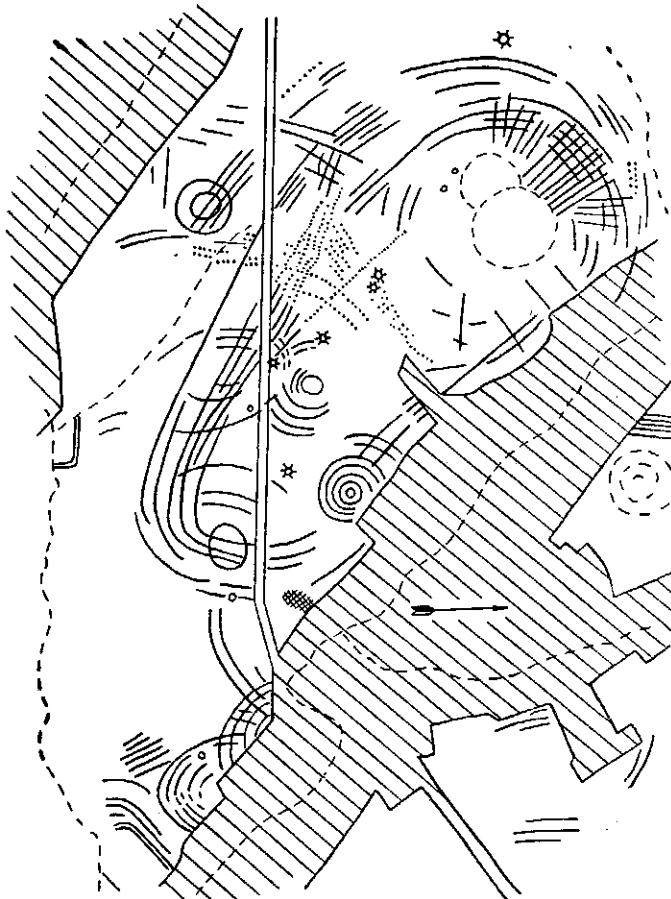

Рис. 5. Трипільське поселення Таллянки. Вигляд після камерального дешифрування.

тод набуває в зв'язку з тим, що він уперше дає змогу виявити на сучасному ландшафті багатовікову культуру людського суспільства, відбиту у сумарних планах його будівельної діяльності. Зокрема, виявлення за допомогою аерометоду стратифікованих трипільських поселень та вивчення останніх значно розширює наші знання про основні етапи розвитку культури. Створюється можливість картографування поселень певних типів і розмірів, характерних для того чи іншого етапу Трипілля у різних районах. Картографічні дані у свою чергу стануть надійною фактичною основою для палеодемографічних та палеоекономічних досліджень.

Вміле поєднання розкопок з дешифруванням знімків відкриває для археології широкі можливості, підвищуючи ефективність дослідницьких процесів при мінімальних витратах сил та коштів.

Из практики дешифровки аэрофотоснимков в археологических целях

Резюме

Автор делится опытом камеральной дешифровки аэрофотоснимков некоторых районов Украины с целью обнаружения здесь разновременных археологических памятников. Рассматривается проблема поиска стратифицированных поселений, отразившихся на снимке в виде суммарного плана (так называемый рентгеновский эффект спимка). Излагаются некоторые вопросы теории и методики археологической дешифровки снимков.

Подробно освещаются результаты применения методики, благодаря которой был открыт ряд гигантских поселений трипольской культуры в районе Умани (Доброводы, Тальянки, Майданецкое и др.). Площадь их достигала иногда 400 га, а количество жителей 10—15 тыс. Полевые исследования последних лет в указанном районе подтвердили и уточнили выводы автора, показав тем самым надежность и эффективность применения аэрометода в археологии.

А. С. УМАНСЬКА

Про значення птахів у господарстві давнього населення території України

В Палеонтологічному музеї Інституту зоології АН УРСР зберігається велика колекція решток викопних птахів з археологічних пам'яток України. Ці матеріали збирались протягом кількох десятиліть. Частина їх була опрацьована, а результати опубліковані в ряді праць В. І. Бібикової-Зубаревої, І. Г. Підоплічка, М. А. Воїнственського, О. Л. Короткевич, В. А. Топачевського, А. С. Уманської¹. В основному вони склали списки викопних птахів з археологічних пам'яток.

Детальніше вивчення кісткових залишків, пов'язаних з пам'ятками матеріальної культури, важливе для з'ясування закономірностей поширення представників сучасної фауни птахів, вивчення їх мінливості й філогенії, пізнання нових особливостей господарства та побуту давніх людей, зокрема характеру і масштабів полювання на птахів, історії господарських форм останніх.

¹ В. И. Бибикова. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Брублевецкая.—МИА, № 38. М., 1953; й о ж. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе.—Природная обстановка и фауна прошлого, вып. 1. К., 1963; В. И. Зубарева. Фауна Києва 1000 лет назад.—«Природа», № 8, 1940; й о ж. Викопні птахи з четвертинних відкладів УРСР.—Тр. Ін-ту зоології АН УРСР, т. 4. К., 1950; І. Г. Підоплічко. До питання про свійських тварин трипільських поселень.—Наукові записки ЦМК, кн. 2. К., 1937; й о ж. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. I—II, 1938, 1956; й о ж. О ледниковом периоде, вып. 2—4, 1951, 1954, 1959; М. А. Воїнственський. Орнітофауна Ольвії.—Ольвія. К., 1959; й о ж. Орнітофауна Крима и ее происхождение.—История фаун и среди их обитания. Тезисы докладов, 1961; й о ж. Исследование орнітофауна Крыма.—Сборник трудов карпатской экспедиции Ин-та мінеральных ресурсов АН УССР, 1963; й о ж. Исследование орнітофауна Украины.—Природная обстановка и фауны прошлого, вып. 3, 1967; й о ж. Новые данные о предках домашней курицы.—Тезисы докладов II Всесоюзной орнітоологической конференции, кн. I, 1959; О. Л. Короткевич. Фауна пізньотрипільського поселення Сандряки.—Збірник праць Зоологічного музею, № 27. К., 1956; В. О. Топачевський. Фауна Ольвії.—Збірник праць Зоологічного музею, № 27. К., 1955. А. С. Уманська. Птахи із слов'янського поселення Войнська Гребля (XI—XIII ст.).—Наземні хребетні України.

Більшість рештків птахів, виявлених під час археологічних розкопок, належить до «кухонних». Переважно це кістки плечового та тазового поясів. Інші частини скелета трапляються рідше, бо вони погано зберігаються. Ми маємо близько 3,5 тис. викопних кісток птахів з 68 надійно датованих археологічних пам'яток, що охоплюють час від пізнього палеоліту до техноцену. Визначення остеологічного матеріалу провадилось за методом порівняння його з кістками скелета сучасних птахів. Пере- важно воно здійснювалося до категорії виду, а в разі неможливості визначити вид обмежувалось родом.

На підставі проведеного аналізу можна дати характеристику знахідок кожного з періодів.

У палеолітичних шарах визначено 40 видів птахів (таблиця). Така кількість насамперед обумовлена значним процентом (67,5%) дрібних горобиних птахів, виявлених на розкопках Новгород-Сіверського місцевознаходження. Наявність в культурних шарах цього поселення цілих тушок птахів * говорить про те, що багато з них потрапило в поховання незалежно від людини. Однак у цей час уже існували і невіні запаряддя лову птахів (можливо, сильця чи перевіси). Про це свідчать знахідки в палеолітичних житлах (Межиріч) сторожків, виготовлених з кісток тварин. На споживання птахів вказують їх численні кістки зі слідами діяльності людини (дуже фрагментовані залишки). Мисливською здобиччю в цей час були тетерев, рештки якого виявлено в пізньопалеолітичному житлі (Молодове), курінка біла (Мізин, Новгород-Сіверський, Межиріч), мартин сріблястий, гуси, качки (Мізин, Новгород-Сіверський).

Крім птахів, що мали господарське значення, в поселеннях виявлені й кістки таких, м'ясо яких у їжу не вживалось. До них належать крук (Межиріч), сова біла (Мізин, Межиріч), пугач (Межиріч). Цілком можливо, що сови селилися в покинутих житлах людей.

На неолітичних та снеолітичних пам'ятках зафіксовано також 40 видів птахів. Якщо в поселеннях пізньопалеолітичного часу значна кількість птахів (горобиних) потрапила в культурні шари незалежно від діяльності людини, то тут майже всі види пов'язані з господарськими потребами. З пташиних кісток виготовлялись голки, трубочки для сверління отворів, а пір'я, напевне, використовувалося для оформлення стріл чи прикрас.

В основному викопні кістки птахів належать мисливським видам. В цей час люди здобували куриних (тетерев, глухар, куріпка сіра), журавлів, дроф (дрофа, стрепет), качиних (лебідь-шипун, гуси, качки). Таких кісток було найбільше — 90%.

Поряд з мисливськими видами на поселеннях неоліту та снеоліту значне місце посідають хижі птахи (яструб великий, яструб малий, орел-сіруватень, могильник). Очевидно, тому, що м'ясо їх не споживали, кістки хижих птахів, сов, воронових добре збережені. Можливо, вони використовувалися для господарських потреб, пір'я — для прикрас тощо.

Цікаво зазначити, що в неолітичному поселенні Кічкас та енеолітичному Городському виявлені кістки курки. Оскільки вони збереглися добре, є можливість визначити їх більш ретельно. Певно, це були дики птахи, тому що кілька видів роду *Zallus* трапилися в лісовій та лісостеповій частинах Європи в плейстоцені та голоцені².

За часу бронзи та заліза визначено 57 видів викопних птахів на поселеннях (таблиця). Стани рищток свідчить про господарську діяльність

* Розкопки І. Г. Підоплічка 1938 р.

² Н. И. Бурчак - Абрахамович. Птицы верхнепалеолитической стоянки пещеры Гвардзилас-Клле в Имеретии.— Пещеры Грузии. Спелеологический сборник, № 4, 1966; М. А. Воинственный. Новые данные...; К. К. Татаринов, И. В. Марисова. Исследование антропогеновые птицы Западных областей Украины.— Вестник зоологии, № 6, 1971.

Список викопних птахів з археологічних пам'яток України

Назва виду	Палеоліт	Неоліт, енеоліт	Бронза, залізо	Слов'янський час
Куріпка біла— <i>Lagopus lagopus</i> L.	+		—	—
Тетерев— <i>Tetrao tetrix</i> L.	++	+	+	++
Глухар— <i>Tetrao urogallus</i> L.	—	+	—	—
Перепілка— <i>Coturnix coturnix</i> L.	—	—	+	+
Куріпка сіра— <i>Perdix perdix</i> L.	—	+	++	+
Фазан— <i>Phasianus colchicus</i> L.	—	—	—	—
Курка свійська— <i>Gallus domesticus</i> .	—	+	++	+
Припутень— <i>Columba palumbus</i> L.	—	+	—	—
Голуб свійський— <i>Columba domesticus</i> .	—	—	+	+
Пастушок— <i>Rallus aquaticus</i> L.	+	—	—	—
Погонич— <i>Porzana porzana</i> L.	++	—	—	—
Деркач— <i>Crex crex</i> L.	++	+	—	—
Лиска— <i>Fulica atra</i> L.	+	+	—	—
Журавель сірий— <i>Grus grus</i> L.	—	+	++	+
Журавель степовий— <i>Grus virgo</i> L.	—	—	++	—
Дрофа— <i>Otis tarda</i> L.	—	—	++	—
Стрепет— <i>Otis tetrix</i> L.	—	—	—	—
Чайка (чибис)— <i>Vanellus vanellus</i> L.	—	—	—	—
Хрустян— <i>Charadrius morinellus</i> L.	—	—	—	—
Турухтан— <i>Philomachus pugnax</i> L.	—	—	—	—
Грязовник— <i>Lumicola phalcinellus</i> Pont.	—	—	—	—
Іцоголь— <i>Tringa erythropus</i> Pall.	—	—	—	—
Травник— <i>Tringa totanus</i> L.	—	—	—	—
Фіфі— <i>Tringa glareola</i> L.	—	—	—	—
Мартин сріблястий— <i>Larus argentatus</i> Pont.	—	—	++	—
Клуша— <i>Larus fuscus</i> L.	—	—	++	—
Мартин сизий— <i>Larus canus</i> L.	—	—	—	—
Мартин середземноморський— <i>Larus melanocephalus</i> Temm.	—	—	+	—
Мартин звичайний— <i>Larus ridibundus</i> L.	—	+	—	—
Крячик світлокрилий— <i>Chlidonias leucoptera</i> Temm.	—	—	—	—
Крячик малий— <i>Sterna albifrons</i> Pall.	—	—	—	—
Гагара чорнодзьоба— <i>Gavia arctica</i> L.	—	—	+	—
Норець великий— <i>Columbus cristatus</i> L.	—	—	—	—
Норець сірошокий— <i>Columbus griseigena</i> Bodd.	—	—	—	—
Лебідь-кликун— <i>Cygnus cygnus</i> L.	—	—	+	—
Лебідь-шипун— <i>Cygnus olor</i> Gm.	—	—	++	—
Гуска сіра— <i>Anser anser</i> L.	—	—	++	—
Гуска велика білолоба— <i>Anser aloifrons</i> Scop.	—	—	++	—
Гуменник— <i>Anser fabalis</i> Lath.	—	—	+	—
Гуска— <i>Anser</i> sp.	—	—	+	—
Гуска свійська— <i>Anser domesticus</i> .	—	—	++	—
Казарка червонодзьоба— <i>Branta ruficollis</i> Pall.	—	—	—	—
Огар— <i>Tadorna ferruginea</i> Pall.	—	—	++	—
Галагаз— <i>Tadorna tadorna</i> L.	—	—	—	—
Крижень— <i>Anas platyrhynchos</i> L.	—	—	+	—
Нерозспів— <i>Anas strepera</i> L.	—	—	++	—
Шилохвіст— <i>Anas acuta</i> L.	—	—	++	—
Свищ— <i>Anas penelope</i> L.	—	—	++	—
Чирок-тріскунок— <i>Anas querquedula</i> L.	—	—	++	—
Чирок-свистунок— <i>Anas crecca</i> L.	—	—	++	—
Гоголь— <i>Bucephala clangula</i> L.	—	—	+	—
Чернь червонодзьоба— <i>Netta rufina</i> Pall.	—	—	—	—
Чернь білоока— <i>Aythia hiroca</i> Guld.	—	—	++	—
Чернь червоноголова— <i>Aythya ferina</i> L.	—	—	—	—
Чернь морська— <i>Aythya marila</i> L.	—	—	—	—
Крохаль великий— <i>Mergus merganser</i> L.	—	—	—	—
Баклан великий— <i>Phalacrocorax carbo</i> L.	—	—	+	—
Пелікан рожевий— <i>Pelecanus onocrotalus</i> L.	—	—	++	—
Пелікан кучерявий— <i>Pelecanus crispus</i> Bruch.	—	—	++	—

Назва виду	Палеоліт	Неоліт, енеоліт	Бронза, залізо	Слов'янський час
Пелікан— <i>Pelecanus sp.</i>	—	—	+	+
Колпиця— <i>Platalea leucorodia L.</i>	—	—	++	++
Лелека білий— <i>Ciconia ciconia L.</i>	—	—	++	++
Чапля сіра— <i>Ardea cinerea L.</i>	—	+	+	—
Чапля руда— <i>Ardea purpurea L.</i>	—	+	—	—
Чапля велика біла— <i>Egretta alba L.</i>	—	—	++	—
Бугай— <i>Botaurus stellaris L.</i>	—	—	+	—
Сапсан— <i>Falco peregrinus Tunst.</i>	—	—	—	++
Балабан— <i>Falco cherrug Gray.</i>	—	—	—	++
Боринітер звичайний— <i>Falco tinnunculus L.</i>	+	—	—	—
Яструб малий— <i>Accipiter nisus L.</i>	—	+	+	++
Яструб великий— <i>Accipiter gentilis L.</i>	—	—	++	++
Лунь польовий— <i>Circus cyaneus L.</i>	—	—	++	—
Лунь степовий— <i>Circus macrourus Gm.</i>	—	—	++	—
Шуліка чорний— <i>Milvus korschun Gm.</i>	—	—	++	—
Орлан сіруватень— <i>Haliaëtus albicilla L.</i>	—	—	++	—
Сип білоголовий— <i>Gyps fulvus Habl.</i>	—	—	—	++
Гриф чорний— <i>Aegypius monachus L.</i>	—	—	—	++
Беркут— <i>Aquila chrysaetos L.</i>	—	—	++	—
Могильник— <i>Aquila heliaca Sav.</i>	—	—	++	—
Орел степовий— <i>Aquila rapax Temm.</i>	—	—	++	—
Канюк звичайний— <i>Buteo buteo L.</i>	—	—	++	—
Канюк степовий— <i>Buteo rufinus Gretz.</i>	—	—	++	—
Пугач— <i>Bubo bubo L.</i>	—	—	++	—
Сова біла— <i>Nyctea scandiaca L.</i>	—	—	++	—
Сова сіра— <i>Strix aluco L.</i>	—	—	++	—
Сова довгохвоста— <i>Strix uralensis Pall.</i>	—	—	++	—
Дятел середній строкатий— <i>Dryobates medius L.</i>	—	—	++	—
Кругиголовка— <i>Lynx torquata L.</i>	—	—	++	—
Крук— <i>Corvus corax L.</i>	—	—	++	—
Ворона сіра— <i>Corvus corone L.</i>	—	—	++	—
Грак— <i>Corvus frugilegus L.</i>	—	—	++	—
Галка— <i>Corvus monedula L.</i>	—	—	++	—
Сорока— <i>Pica pica L.</i>	—	—	++	—
Шпак— <i>Sturnus vulgaris L.</i>	—	—	++	—
Зеленяк— <i>Chloris chloris L.</i>	—	—	++	—
Щиглик— <i>Carduelis carduelis L.</i>	—	—	++	—
Зяблик— <i>Fringilla coelebs L.</i>	—	—	++	—
Просоника— <i>Emberiza citrinella L.</i>	—	—	++	—
Вівсянка звичайна— <i>Emberiza citrinella L.</i>	—	—	++	—
Горобець хатній— <i>Passer domesticus L.</i>	—	—	++	—
Жайворонок польовий— <i>Alauda arvensis L.</i>	—	—	++	—
Жайворонок чубатий— <i>Galerida cristata L.</i>	—	—	++	—
Жайворонок малий— <i>Calandrella cinerea Gm.</i>	—	—	++	—
Шеврик польовий— <i>Anthus campestris L.</i>	—	—	++	—
Сорокопут-жулан— <i>Lanius collurio L.</i>	—	—	++	—
Камінка звичайна— <i>Oenanthe oenanthe L.</i>	—	—	++	—
Ластівка міська— <i>Delichon urbica L.</i>	—	—	++	—
Горобині— <i>Passeres.</i>	—	—	++	—

мешканців. Мисливським видам належить значний процент викопних птахів — 35,9 (рисунок). За тієї доби люди полювали на тетеревів, курілок, журавлів (сірого степового), лебедів, гусей, пеліканів та ін. Викопні залишки їх дуже фрагментовані.

З середини I тисячоліття до н. е. населення почало розводити свійських птахів. Рештки останніх становлять 44,9% загальної кількості кісток викопних птахів. В основному розводили свійських курей, серед яких були особини з подовженими тазовими кінцівками та великими шпорами на цівках. Викопні кістки курей, можливо бійцевих півнів, знаходять у пам'ятках південної частини України (Ольвія).

Крім мисливських та свійських, тралляються і кістки інших птахів (19,2% загальної кількості). Серед них хижі (яструб великий, яструб малий, орел-сіруватень, могильник, беркут, орел степовий), голінасті (ле-

лека білий, чапля сіра, бугай), горобині (крук, ворона сіра), мартини (сріблястий, сивий, середземноморський). Наявність в пам'ятках поодиноких кісток деяких видів птахів слід вважати випадковою — вони потрапили в культурні шари без втручання людини. Такими видами є грак, бугай, лелека білий, ворона сіра. Що ж до хижих птахів, то, на нашу думку, їх використовували як ловчих. Це принущення підтверджують знахідки цілих скелетів степових орлів у скіфському похованні поблизу с. Біленьке Одеської області. Очевидно, після смерті господаря ловчі птахи були поховані разом з ним. Кістки хижих птахів виявлені на розкопках Ольвії. Там же знайдені численні кістки баклана великого. Можливо, приручені людьми баклани допомагали виловлювати рибу, як це практикується і в наш час у Китаї та Японії. Фазани були в грецьких містах-колоніях декоративними птахами. З кісток пеліканів, епіфізи яких акуратно обрізані, виготовлялися трубочки для побутових потреб.

Серед матеріалів слов'янських пам'яток наявні 46 видів птахів. В основному знахідки пташиних кісток пов'язані з господарською діяльністю людини. В цей час особливого значення набуває птахівництво, яке стало галуззю господарства слов'янських поселень. Кістки свійських птахів становлять 66 % загальної їх кількості. Стародавнє населення розводило головним чином курей, в меншій кількості гусей та качок, а також голубів.

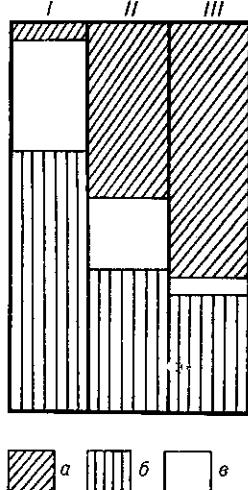
Крім того, люди при нагоді полювали на диких птахів. Мисливських видів, визначених на слов'янських поселеннях, — 30,2 %. Це курині (тетерев, глухар, сіра куріпка), журавель сірий, дрофа, качині (лебеді, гуси, качки), пелікани. Враже велика кількість викопних кісток сірого журавля на розкопках Воїнської Греблі (126 екз.). Не виключено, що цього птаха місцеві жителі приручали. Аналогічні факти наводить В. Кобельт, вказуючи на те, що в Східній Пруссії сірі журавлі були свійськими³.

Незначний процент (3,8) решток викопних птахів припадав на інші види. Серед них хижі (сапсан, балобан, яструб великий, беркут, могильник), горобині (крук, ворона сіра, галка, сорока). Хижих приручали для полювання на дрібних ссавців та птахів. Про це, зокрема, свідчать фрески в Софії Київській.

Як додаток наводимо перелік місцевостей, де на стародавніх поселеннях були виявлені залишки викопних птахів.

Палеоліт

1. Новгород-Сіверський Чернігівської області. Розкопки 1933—1937 рр.
2. Мізин Чернігівської області.
3. Межиріч Канівського району Черкаської області. Розкопки І. Г. Підоплічка 1966, 1969—1970 рр.
4. Володимирівка Підвісочського району Кіровоградської області. Поселення Володимирівка I. Розкопки О. П. Черниша 1946, 1947 рр.
5. Перемишль Славутського району Хмельницької області.
6. Молодове Кельменецького району Чернівецької області. Розкопки О. П. Черниша 1961 р.

Співвідношення між викопними птахами (свійськими, мисливськими та іншими видами) з археологічних пам'яток України в різні часи (за кількістю кісток):

I — неоліт, II — бронза, рапнє заливо, III — слов'янські поселення; а — свійські птахи, б — мисливські види, е — інші види.

³ В. Кобельт. Географическое распределение животных в холодных и умеренных поясах Северного полушария. СПб., 1903.

Неоліт

1. Кічкас Нікопольського району Дніпропетровської області. Розкопки 1927 р.
2. Привільне Верхньохортицького району Запорізької області, поселення Собачки. Розкопки А. В. Добровольського 1928 р.
3. Миколина Броїка, урочище Первомайського району Миколаївської області. Розкопки В. М. Даниленка 1955 р.
4. Бузки Іркліївського району Черкаської області. Розкопки Д. Я. Телегіна 1957—1958 рр.

Енеоліт

1. Євминка Остерського району Чернігівської області.
2. Троїнів Житомирського району Житомирської області. Розкопки М. М. Шмаглія 1957—1958 рр.
3. Городське Коростишівського району Житомирської області, пізньотрипільське поселення. Розкопки М. Л. Макаревича 1988 р. та А. В. Дмитріївської 1946 р.
4. Халеп'я Обухівського району Київської області, трипільське поселення.
5. Стена Томашпільського району Вінницької області, поселення пізнього етапу Трипілля. Розкопки М. Л. Макаревича 1959 р.
6. Сандраки Хмельницького району Вінницької області, пізньотрипільське поселення. Розкопки О. Ф. Лагодовського 1949—1950 рр.
7. Молюхіє Бугор, урочище поблизу с. Новоселиці Чигиринського району Черкаської області. Розкопки В. М. Даниленка 1955 р.
8. Церейвка Онуфріївського району Кіровоградської області. Розкопки Д. Я. Телегіна 1961—1964 рр.
9. Невівсько Городенківського району Івано-Франківської області, пізньотрипільське поселення Невівсько-57.
10. Поливанів Яр, урочище поблизу с. Комарове Кельменецького району Чернівецької області. Розкопки Т. С. Пасеки.
11. Бернова Лука Кельменецького району Чернівецької області. Розкопки Т. С. Пасеки 1951 р.
12. Ленківці Кельменецького району Чернівецької області, ранньотрипільське поселення. Розкопки К. К. Черниш 1950—1954 рр.
13. Усатове Біляївського району Одеської області, пізньотрипільське поселення.

Бронза, раннє залізо

1. Трахтемирів Переяслав-Хмельницького району Київської області, скіфське поселення Трахтемирівське городище. Розкопки Г. Т. Ковпаненко.
2. Судіївка Полтавського району Полтавської області, пам'ятка ранньоскіфського часу в ур. Тараїв Яр. Розкопки М. Я. Рудинського 1946 р.
3. Суботів Чигиринського району Черкаської області, городище IX—VIII ст. до н. е. Розкопки О. І. Тереножкіна і Б. М. Гракова 1955 р.
4. Новогеоргіївськ Кіровоградської області, поселення чорноліського типу. Розкопки О. І. Тереножкіна 1956 р.
5. Парутине Очаківського району Миколаївської області, античне місто Ольвія.
6. Березань — поселення VIII ст. до н. е. на о. Березань. Матеріал зібраний В. І. Бібліковою в 1946 р.
7. Петухівка Очаківського району Миколаївської області. Розкопки 1940 р.
8. Любимівка Каховського району Херсонської області, поселення кінця I тисячоліття до н. е.
9. Білецьке Лиманського району Одеської області, скіфський курган. Розкопки скіфської експедиції 1946 р.
10. Кірове Ленінського району Кримської області, поселення катакомбної культури. Розкопки Каховської експедиції ІА АН УРСР 1961 р.
11. Фронтове Ленінградського району Кримської області, могильник скіфсько-сарматського часу.
12. Чайка Євпаторійського району Кримської області, поселення III ст. до н. е. Розкопки О. М. Карасьова 1959 р.
13. Херсонес — античне місто в околицях Севастополя.

Слов'янський час

1. Зарубинці Переяслав-Хмельницького району Київської області, ранньослов'янське поселення. Розкопки Є. В. Максимова 1961 р.
2. Київ, ур. Луг-4, поселення зарубинецької культури (II ст. до н. е. — II ст. н. е.) Розкопки Г. М. Шовковляєв 1969 р.
3. Жовпин Чорнобильського району Київської області, поховання X—XIII ст. Розкопки В. Д. Дядченка 1968 р.

4. Щучинка Кагарлицького району Київської області, городище XII—XIII ст. Розкопки В. Й. Довженка 1961—1965 рр.
5. Ржиців Київської області, Іван-Гора — поселення XII—XIII ст.
6. Вишгород, поселення XII—XIII ст. за 12 км на північ від Києва. Матеріал розкопок 1935—1937 рр.
7. Киселівка, м. Київ, поселення XII—XIII ст. Розкопки 1932 і 1948 рр.
8. Київ, вул. Володимирська, № 1, поселення XII—XIII ст. Розкопки С. С. Гамченка, 1926 р.
9. Київ, Велико-Житомирська вул., поселення XII—XIII ст.
10. Переяслав-Хмельницький Київської області, поселення XI ст.
11. Комарівка Переяслав-Хмельницького району Київської області, поселення XII—XIV ст.
12. Волинцеве Путівльського району Сумської області, поселення VIII—IX ст. Розкопки В. Й. Довженка 1948 р.
13. Коростень Житомирської області, поселення X—XIII ст., розкопки 1934 р.
14. Колодяжне Ізяславського району Житомирської області, городище.
15. Райки Бердичівського району Житомирської області, городище XII—XIII ст. Розкопки 1930—1935 рр.
16. Черепин Пустомитівського району Львівської області, поселення II—IV ст. Розкопки 1954—1955 рр.
17. Зимне Володимир-Волинського району Волинської області, поселення II половини I тисячоліття до н. е.
18. Лепесівка Білогірського району Хмельницької області, поселення II—IV ст. Розкопки М. О. Тиханової 1957—1962 рр.
19. Бакоти Кам'янеч-Подільського району Хмельницької області, поселення VI—VII ст.
20. Сокольці Гайсинського району Вінницької області, поселення XIV ст.
21. Новолипівське Золотоціського району Черкаської області, поселення III—IV ст. Розкопки Є. В. Махно 1957 р.
22. Пилипенкова Гора поблизу Канева Черкаської області, поселення II ст. до н. с. — II ст. н. е.
23. Пеньківка Полтавської області, ранньослов'янське поселення.
24. Войнивська Гребля — фортеця XI—XIII ст., розташована на лівому березі Дніпра гирла Сули (Полтавська область). Розкопки 1965 р.
25. Кантемірівка Чулатівського району Полтавської області, слов'янська могила.
26. Донецьке городище (XI—XIII ст.) поблизу Харкова. Розкопки Б. А. Щрамка 1961 р.
27. Козирка Очаківського району Миколаївської області, поселення IV ст.
28. Зміївка Бериславського району Херсонської області, поселення пізньої бронзи і ранньослов'янського часу. Розкопки А. В. Буракова 1952 р.
29. Тирас — середньовічне поселення (турецький час) на правому березі Дніпро-Бузького лиману. Матеріал зібраний В. І. Бібіковою в 1946 р.
30. О. Байда Запорізької області, поселення XVIII ст. Розкопки Хортицької експедиції.

А. С. УМАНСКАЯ

О значении птиц в хозяйстве древнего населения территории Украины

Резюме

В статье проанализировано более 3,5 тыс. остатков ископаемых костей птиц из археологических памятников Украины. Материалы охватывают время от позднего палеолита и до техноцена.

Выяснено значение охотничьих птиц в экономике древнего населения, соотношение между этими видами и неохотничьими, а также домашними в разное время. Установлено, что домашние птицы (куры, утки) на древних поселениях появились в конце первой половины I тысячелетия до н. э., а птицеводство как отрасль хозяйства было развито у славян. Хищные птицы начали использоваться в качестве ловчих, начиная со времени бронзы и раннего железа. Кости и перья применялись для разных бытовых нужд (кости — для изготовления иголок, трубочек, проколок, перья — как детали стрел или как украшения).

Кліщів — нове поселення трипільської культури на Південному Бузі

Лісостепова частина Південного Побужжя в IV—III тисячолітті до н. е. була повністю освоєна трипільським населенням. Численні поселення трипільської культури всіх етапів розвитку дають підстави для такого висновку. Вивченням цих пам'яток на території Південнобузького басейну в різний час займалися М. Ф. Біляшівський, С. С. Гамченко, М. Гімнер, М. Л. Макаревич¹. У післявоєнні роки тут продовжували дослідження М. І. Артамонов, Т. С. Пассек, А. В. Добровольський, В. М. Даниленко, О. Ф. Лагодовська, П. І. Хавлюк, К. К. Черниш².

Нині тільки у Вінницькій області віломе 121 поселення цієї культури. За останні роки внаслідок розвідок археологічна карта Вінниччини поповнилась новими трипільськими пам'ятками, окремі з яких становлять значний науковий інтерес. До них, зокрема, належить Кліщів Тиврівського району.

Влітку 1969 р. Вінницький обласний краєзнавчий музей розпочав стаціонарні дослідження цього поселення, виявленого на краю велико-го меандра Південного Бугу, в південно-східній частині с. Кліщів (рис. 1). Поселення, розташоване на надзаплавній терасі лівого берега ріки, має в довжину понад 350, а в ширину — 200 м. На всій цій площині зафіксовано культурний шар, що підтверджує наявність тут залишків великого селища.

Стратиграфія пам'ятки характеризується такими даними.

Культурні матеріали покриті 1,5—2-метровою товщою ґрунту, складеного з нізких алювіальних і меншою мірою деслювіальних повільно акумульованих наносів. Під ними *in situ* містилися залишки будівель, кераміка, остеологічний матеріал, каміння, зернотерки та інші знаряддя праці, а також погано збережені рослинні рештки.

За період 1969—1971 рр. проведені розкопки на площині 1008 м², відкрито шість жител, в тому числі одну напівземлянку, решта наземні. Крім того, в західній частині поселення науковий працівник Інституту геофізики АН УРСР Г. Ф. Загній здійснив магнітну розвідку, яка виявила ще шість жител (рис. 2). Стільки ж жител зафіксовано у південно-східній частині траншеї довжиною 150 і глибиною до 2 м. Таким чином, на поселенні відомо 18 жител, з яких досліджено 6.

¹ С. С. Гамченко. Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909—1913 рр. Житомир, 1926; М. Ніпперг. *Etudes sur la civilisation prépéténne*.—*Światowid*, t. XIV. Warszawa, 1933, стор. 26—163; М. Л. Макаревич. Археологічні досліди в с. Білий Камінь (Вінницька обл.). Розкопки 1928 р.—Трипільська культура, т. 1. К., 1940, стор. 453—475.

² М. І. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии (Винницкая обл.) в 1948 г.—*Вестник ЛГУ*, 1948, № 11, стор. 177—181; Т. С. Пассек. Трипольское поселение Владимировка.—*КСИМК*, 1949, вып. 26, стор. 47—56; А. В. Добровольский. Первое Сабатиновское поселение.—*АП*, т. 4. К., 1952, стор. 77, 88; В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич. Дослідження на II Сабатинівському ранньотрипільському поселенні 1949 р.—*АП*, т. 6, 1956, стор. 134—144; О. Ф. Лагодовська. Пізньотрипільське поселення у с. Сандраках.—*АП*, № 6. К., 1956, стор. 118—129; П. І. Хавлюк. Матеріали к археологической карте басейна р. Соб.—*КСИА*, вып. 6. К., 1956, стор. 18—21; Е. К. Черниш. Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге.—Археологический сборник Государственного Эрмітажа, № 1. Л., 1959, стор. 166—201; В. Н. Даниленко. Неоліт Побужжя и вопрос о сложении трипольской культуры.—*КСИА*, вып. 9, 1960, стор. 3—9; його ж. Неоліт України. К., 1969, стор. 219—238.

Рис. 1. Загальний вигляд поселення трипільської культури поблизу с. Кліщів.

В 1969 р. в південно-західній частині поселення на глибині 2,6 м від сучасної поверхні, прийнятій за нульову, розкопане житло-напівземлянка (№ 1). Заглиблення житла овально-прямокутної форми простягається з південного заходу на північний схід на 12 і з північного заходу на південний схід на 6,5 м. Південна частина розмита водами р. Південний Буг, і контури її не зафіксовані. Конструкція його досить чітко простежувалася у зразі берегової лінії, особливо в нижній частині. Долівка напівземлянки, покрита тонким шаром глини, в західній частині більш піднята, а в центральній і східній — заглиблена. Вся долівка перекрита гумусом, змішаним з керамікою й іншими знахідками. В південній частині помітні сліди печі, дуже зруйнованої. Найбільш інтенсивні скupчення уламків посуду й кісток тварин, а також знарядь праці були в центральній частині і особливо в південно-західному кутку житла. Загальна кількість знайдених тут уламків становить 4928 одиниць, у тому числі 21 розвал посудин або велики фрагменти, що дало можливість реставрувати їх форму. Переважна кількість посуду виготовлена з досить грубої, жовтуватого випалу глини, без орнаменту.

В житлі № 1 наявні вироби з кулястим тулубом і досить високими вінцями, глина здебільшого світло-коричнева і темно-жовта, заглиблений орнамент має вигляд хвилястих ліній, трикутників та овалів. На знайдених фрагментах він заповнений білою пастою. Посуд з жовтої глини звичайно без орнаменту; незначна кількість його під вінцями прикрашена двома рядами горбків. Як правило, глина добре відсіяна, червона у випалі, значна частина посудин орнаментована моно- і поліхромним розписом (червоною, коричневою і жовтою фарбами).

В землянці знайдено 58 крем'яних виробів та відщепів, що свідчить про виготовлення знарядь праці на селищі; зібрано також 14 крем'яних скребків, 4 відбійники та кістяний проколювач.

В 1970 р. дослідження трипільського поселення Кліщів було продовжено. Поруч з попереднім розкопом закладено ще два загальною площею 132,5 м² та сім шурфів розмірами 3×1 м, з допомогою яких

уточнена глибина залягання культурного шару в центральній частині поселення. На площі розкопу виявлено наземне житло № 2, розкрите в 1971 р. (рис. 3).

Житло № 2 являє собою складний архітектурний комплекс. На підставі вивчення залишків він характеризується як прямокутник довжиною 19,5 і ширину 4 м, орієнтований майже під прямим кутом до

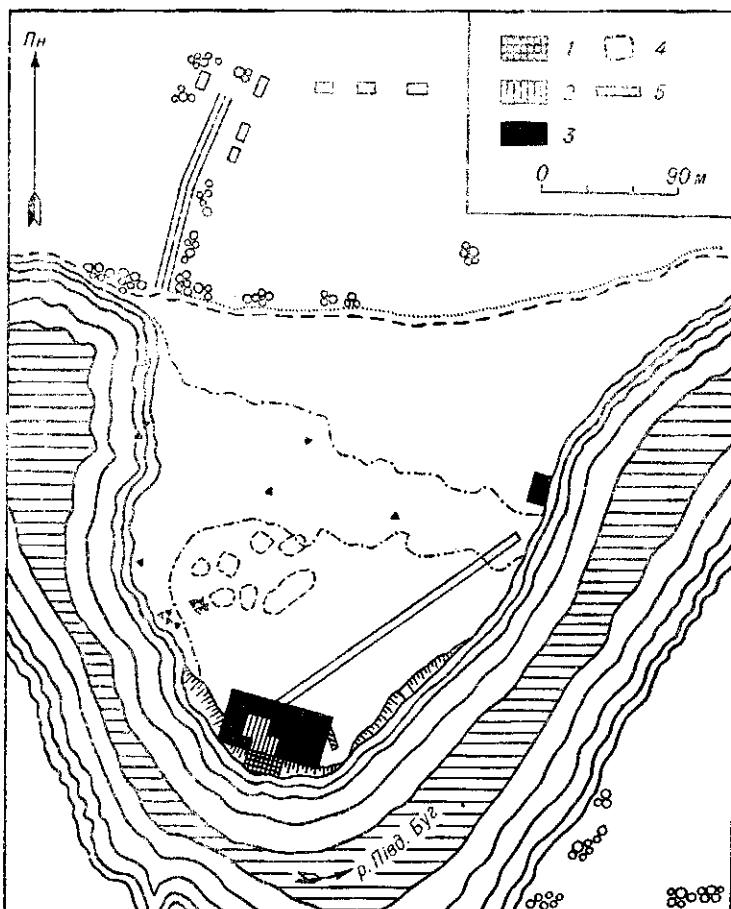

Рис. 2. Топографічний план поселення:
1 — розкоп 1969 р., 2 — розкоп 1970 р., 3 — розкоп 1971 р., 4 — дані магніто-розвідки, 5 — траншея 1971 р., культурні рештки в траншеї (1971 р.).

течії річки, тобто з півдня на північ. В плані простежуються чотири камери. Краще виявлені перша і друга (номерація ведеться від річки). Третя і четверта камери менш фундаментальні і, напевно, використовувались як скриньки для домашнього майна та запасів продовольства.

Найбільш виразною щодо конструкції є камера № 1 загальною площею 24 m^2 (6×4 м). Вивчення її на місці дало той археологічний еталон, з допомогою якого вперше була одержана можливість більшимі задовільно фіксувати різні архітектурні розвали, що дуже важливо для розуміння конструктивних особливостей всіх житлових комплексів поселення. Тут добре простежуються поздовжні і поперечні стіни. Особливістю цієї камери є те, що вона добре збереглася. Спостерігається і ряд своєрідних рис, які до цього часу дослідниками майже не фіксувались.

Рис. 3. План житлових комплексів поселення.
1 — обмазка, 2 — кераміка, 3 — кахлів, 4 — казанів, 5 — зерногріжка, 6 — посуд.

Піч містилася в західній частині камери. На південь від неї виявлено розвал особливого типу шириною 1 м, який помітно відрізняється від залишків самої печі. Завал стався в напрямку загального схилу місцевості до ріки, тобто на південь. Під ним залягає давній супіщаний ґрунт, поверхня якого характеризується наявністю домішок каолінізованої глини і досить дрібного піску. Доведено, що така глина походить з прибережної частини русла Південного Бугу. Розвал, очевидно, являє собою припічну частину поперечного простінка. Місцями він залягає на край розвалу печі, склепіння якої осіло на черінь раніше, ніж впав простінок. Вздовж вісьової лінії розвалу простежується інший розвал площею 0,5 м². Його характеризує глинистна маса двох типів: каолінізована та з домішками полови. Можливо, він належить до того самого простінка або це залишки якоїсь іншої архітектурної деталі житла.

Піч в илапі підковолодібна, витягнута з південного сходу на північний захід. Довжина її до 1,6 м, ширина челюстів 1,2—1,3 і тильної частини до 1,3 м. Від печі ін сіти залишилась значна частина зовнішніх стін, дещо увігнутих до середини. Висота країв збережених ділянок досягає 30 см, що разом з осілим склепінням дає можливість відтворити повну графічну і архітектурну конструкцію печі.

Привертає увагу черінь, вкритий шаром каолінізованої глини товщиною 2—3 см. Він сформований на площині підлоги, і якоїсь субстратції печі тут не простежується. Поверхня череня пальового кольору. Склепіння печі споруджено з намулистої глини, що має значну домішку полови. Товщина стінок їого до 5 см, в окремих місцях — відбитки дерев'яного (з ґілок) каркаса, який згорів в період функціонування печі. Зовнішня поверхня склепіння добре згладжена, хоч залишки обмазки або штукатурки не зафіксовано. Привертає увагу спеціально оброблений кутній зріз челюсної частини, крім того, вона відрізняється більшою товщиною стінок (10 см). Впадає у вічі те, що, певно, це залишки дімаря, який зсуцувся праворуч. Уламки його подекуди завалились на глиняну закопчену обмазку підлоги.

Невеликий розвал у тильній частині печі, ймовірно, відповідає кінцю склепіння. Близче до правого боку останнього наявні бутові грудки і уламки виліпки з закругленим профілем. Напевно, це залишки дімаря, який зсуцувся праворуч. Уламки його подекуди завалились на глиняну закопчену обмазку підлоги.

На відстані 1,5 м справа від печі, на рівні долівки, залягає група брусків глиняної обмазки з відбитками колотого дерева. Заслуговує на увагу те, що більшість їх витягнута вздовж осі житла. Структурно вони не пов'язуються з добре простеженим розвалом простінка, а також поздовжньої стіні; очевидно, це исключні залишки перекриття стелі, що виали на долівку.

Описані розвали перескрито прошарком ґрунту товщиною до 15 см, зверху якого залягають бруски обмазки з каолінізованої глини з домішками піску. Цей шар не можна віднести до покриття стелі, бо утворився він останнім. Не належить він і до поздовжньої західної стіни, тому що в цій саме в цьому місці спостерігається розрив більше 1 м, тому розвал легше пов'язати з поперечною стіною, яка досить довго стояла в вертикальному положенні. Цьому сприяло і те, що під розвалом було каміння, використовуване як підставки для стовпів.

У північній частині наявне інше скupчення залишків, довжина якого 1,3 м; верхня точка залягає на глибині 1,62 від репера, а нижня — на 1,8 м. В останній на глибині 1,8 м від умовної поверхні виявлено гніздо з чотирьох невеликих каменів, що виконували роль підставок під стовпи на середній осі житла.

На відстані 4 м на північ від цієї камери був верхній (вищий) кінець другого розвалу, що залягає на глибину 1,7 м. Ширина його місцями сягає 1 м. Нижча частина заглиблена на 1,8 м від умовної поверхні. Обидва розвали відповідають простінкам. Фактично вони простежуються на всій площині між відповідними ділянками поздовжніх стін. Глибина залягання обох розвалів свідчить про те, що підлога першої

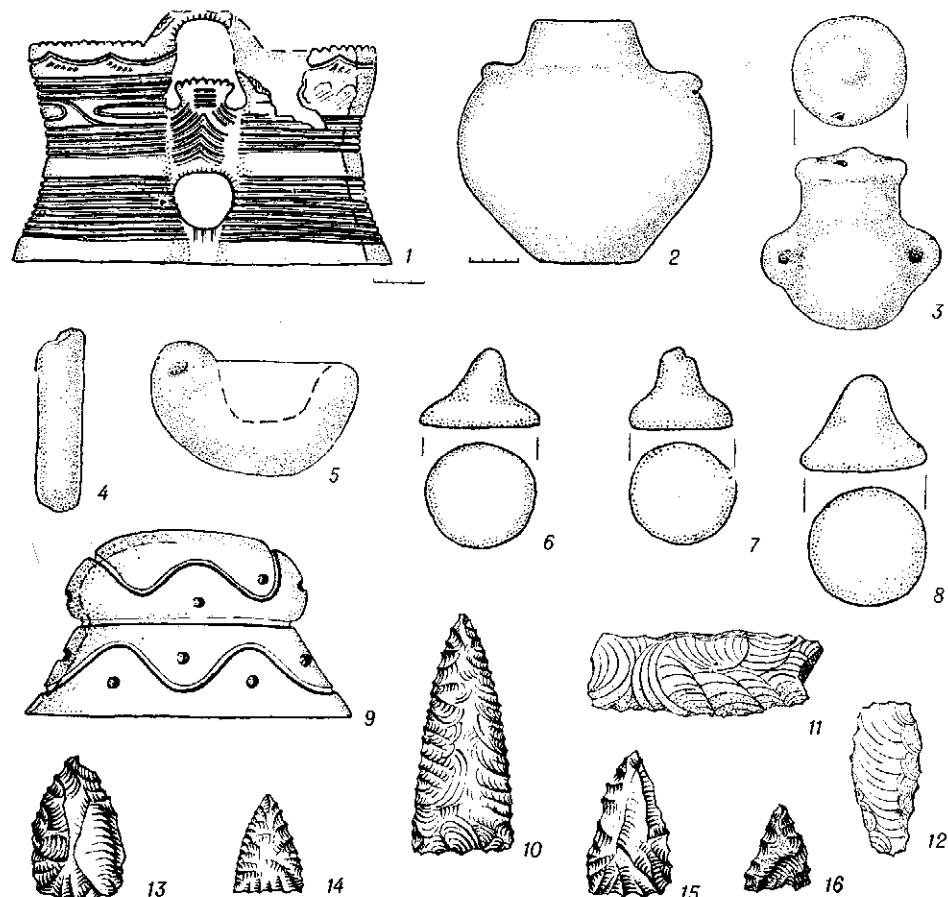

Рис. 4. Виявлені матеріали з поселення:
1—9 — кераміка, 10—16 — кремінь.

камери нижча від другої на 35 см. Це підкреслюють і архітектурні та археологічні особливості обох камер, конструктивно незалежних одна від одної. В другій камері (розміром $3,75 \times 4$ м) знайдено дві цілі біноклеподібні посудини, одна з яких оздоблена «рослинним» орнаментом, а також цілу неорнаментовану посудину з сірої глини, яка мала плавно закруглені боки, звужені й витягнуті вінця, шийку з перехватом. Вона нагадує кулясту амфору (рис. 4, 1, 2).

В північно-східному кутку камери також наявні залишки майже підковоподібної печі, зокрема її черінь, середня частина якого залягає на глибині 1,67 м, верхня — 1,65, а нижня — 1,77 м. Черінь добре збережений, компактного залягання. Загалом це свідчення того, що середня його частина була зроблена опуклою ще в давнину і що поверхня долівки нахилялася в південному напрямку.

Справа від лівого простінка *in situ* виявлено унікальний предмет — глинистне «корито» розмірами 92×62 см, витягнуте вздовж вказа-

ного простінка і вставлене в спеціальну невелику врізку в підлозі камери. Збереглися стінки «корита», які в висоту сягають 15—18 см. Мабуть, воно використовувалося як сховище для різних продуктів. Поряд з ним знайдено дитячу іграшку — брязкальце з двома вушками і горошиною всередині (рис. 4, 3). Тут же трапилися глиняний, добре випалений валик довжиною 5 см і ще дві дитячі іграшки — мініатюрні чашечки, одна з яких має невелике вушко (рис. 4, 5, 6).

В камері знайдено і шоломоподібну посудину, окрім цілу піалу з заглибленим хвильастим орнаментом, пошкоджену стилізовану статуєтку, виготовлену з добре відсіяної глини, глиняне прясло і три невеликі фішки (рис. 4, 7—9). Знайдеться, за винятком розбитої крем'яної шліфованої сокри, тут не виявлено.

Третя камера невелика, розміри її $2,75 \times 4$ м, вона чітко відділяється від поперечної стінки другої камери, а на відстані 2,75 м на північний захід добре простежуються ще одна поперечна стінка і залишки від стовпів.

Найбільшою була четверта камера — 7×4 м. На цій площі, за окремими винятками, печини майже немає, хоч подекуди і залишилися поодинокі видовжені бруски з неї, які орієнтовані майже під прямим кутом щодо поздовжньої стіни. Колись тут була дерев'яна стіна з незначною глиняною обмазкою.

Незважаючи на те, що в камері № 4 майже відсутні глиняні розвали, в ній наявна велика кількість керамічних виробів, особливо посуду побутового призначення.

Привертає увагу західка унікального цілого горщика грушеподібної форми, з складним лінійно-стрічковим орнаментом. Горщик був у середній частині камери на відстані 1 м від слідів західної стіни.

Зупинимося на характеристиці поздовжніх та зовнішніх поперечних стін житла. Опис цих деталей, важливих для пізнаття комплексу в цілому, грунтуються на аналізі конкретних архітектурних залишків, розгляді їх аналогій закономірностей в руйнуванні пам'яток тощо.

Поздовжні і поперечні стіни житла завалювались до середини комплексу, на площину долівки, і тому грубо згладжена зовнішня поверхня (штукатурка) добре простежується. На внутрішній збереглись сліди розколотих плах і лози.

Як уже зазначалося, по довгій осі житло орієнтоване з півдня на північ. В південній його частині, точніше, в південно-східному і південно-західному кутках, а також у центрі поперечні стіни впали на внутрішній бік. Розвал південно-східного кутка — це залишки 15 брусків печини від стіни. Всі вони орієнтовані до середньої частини житла. Половина плитчастих брусків зовнішньою стороною повернута догори, а решта з відбитками плах і хмизу — донизу. Виміри цеглин та врахування товщини дерев'яного каркаса приводять до висновку, що стіни тут були завтовшки до 30 см. Другий розвал також впав на інтер'єр житла. Він являє собою досить значний блок площею близько $1,4 \text{ м}^2$, який лежить згладженою поверхнею догори, а чорною, дуже закуреною попелом — донизу. Все це свідчить про те, що розвали належать до системи поперечних стін.

Від крайньої південно-східної точки кута, який розділяє другу і третю камеру, на 6,4 м добре простежується поздовжня стіна. Вона складалась з окремих брусків, покритих обмазкою. У розвалі є цеглини, покладені не поперек, а по лінії поздовжньої стіни. Це в свою чергу вказує на таку обставину: дерев'яні плахи монтувались не вертикально, а горизонтально щодо системи будівлі. Це ускладнювало будівництво, але й сприяло конкретнішому виявленню конструктивних особливостей стін і певною мірою вказувало на їх габарити.

Важливою рисою конструкції є наявність гнізда з 80 обпалених ка-

менів граціту гнейсового походження, яке знайдене в північному кінці східної частини стіни.

Західна поздовжня стіна першої та другої камер була в дуже пошкодженному стані. Тут зафіковані лише окремі проколчені уламки плиток, що під прямим кутом надали на долівку в напрямку внутрішньої частини житла.

На південь від південно-західного кута другої камери, на ділянці шириною близько 1 м зовсім немає архітектурних залишків — напевно, тут були двері.

Вивчення брусків обмазки з відбитками дерева, знайдених на північ від описаного дверного прорізу, свідчить про наявність у цьому місці стіни з дерев'яним каркасом.

Там, де проходила поздовжня східна стіна камери № 3, спостерігається скупчеся каміння (п'ять — вісім гранітно-гнейсовых уламків) на віддалі 2 м від подібного гнізда каменів, згаданого вище. Не підлягає сумніву, що обидва гнізда були пов'язані архітектурно і в них стояли вертикальні стовпи на ділянці або дверного проходу, або підвищеної частини стіни. На північ вони простежуються на 1,2 м у вигляді грудок обмазки з домішками полови; на відстані 0,7 м від названого розвалу була гнейсова плитка, яка відповідала місцю стовпового гнізда.

Житло № 2 споруджене на природній поверхні, не запланованій під будівництво. Встановлено, що припічна південна поперечна стіна (камера № 1), вірніше, її розвал, залягає на глибині 1,77 м, в той час як відповідна крайня точка житла на півночі (камера № 4) заглиблена на 1,53 м, тобто з підвищением на 24 см.

Характеризуючи інші житла, зулинимося на їх основних архітектурних і господарсько- побутових особливостях.

Житло № 3. Культурний шар його відкритий в південно-західній частині розкопу (1971 р.). Житло розташоване пад обривом берега р. Південний Буг і значна його частина пошкоджена водами. Зараз залишки простежуються на площі 7,5 × 3,75 м, тобто воно займає ділянку 28 м². Глибина залягання культурного шару сягає від 1,31 до 1,54 м. Виявлено залишки поздовжніх і поперечних стін, сильно зруйновану піч. Тут також знайдено одну зовсім цілу посудину і кілька уламків.

Особливий інтерес становить мініатюрна прибудова до печі у вигляді нogrбця розмірами 50 × 40 см, висотою 25 см, викладеного з плиток випаленої глини. В ньому стояла на дні зовсім ціла посудина, орнаментована заглибленими послідовними смугами у вигляді стилізованої змії (рис. 4, 10).

З числа інших знахідок виділяється камінь, розміром 30 × 15 × 10 см. Він використовувався як зернотерка і лежав робочою згладженою поверхнею донизу.

Житло № 4 являє собою прямокутник (14,6 × 4 м). Розташовано воно на відстані 4 м від житла № 2 в південно-західному напрямку. На відміну від інших будівель, в ньому добре простежуються всі приміщення та їхній інтер'єр. Після розчистки виявилося, що архітектурний комплекс включає три камери з глиnobитними стінами і одну добудовану легкої конструкції.

Камера № 1, розмірами 3,7 × 4 м, розташована в південно-західній частині житла. Тут виявлена добре збережена піч, аналогічна описаній вище (з камери № 1 житла № 2). Довжина її 1,6, ширина 1,3 м. Зовнішні стіни збереглися висотою до 18 см. Склепіння, що має форму арки, завалилося на черінь. В південній частині камери, між пічкою і поздовжньою південною стіною, знайдені розвали чотирьох гориціків та численні кістки тварин, а на противлежному боці печі — п'ять посудин.

Важливими знахідками є також дві великі круглі відтяжки від ткаць-

кого верстата: їх діаметри до 0,13, а отворів — 0,22 м. За 2 м на південь від них лежить глиняний диск діаметром 0,58, товщиною 0,07 м. Він сформований з окремих добре випалених валиків і нагадує перевернуту сковороду. Зверху також була невелика відтяжка, діаметр якої 6,2, а її отвору — близько 1 см.

На відстані 1,5 м на захід від цього місця стояло глиняне корито розмірами $0,82 \times 0,78$ м, від якого збереглося дві третини. В глині є домішка полови злакових. Висота бокових стінок 0,15, товщина 0,04—0,06 м. Біля корита наявний невеликий горщик, всередині якого був оброблений камінь округлої форми.

Всі названі предмети знайдені *in situ*, а між ними добре простежується вільна ділянка — 7 м². Це дає підставу для висновку, що камера № 1 мала спеціальне виробниче призначення — використовувалася для ткацьких робіт. Привертає увагу й те, що на північ від місцезнаходження відтяжок залягає розвал внутрішньої поперечної стіни. Вона суцільним масивом впала на долівку з розривом 0,8 м на відстані 1 м від східної стіни житла, де, певно, були двері в камеру № 2.

Враховуючи велику науково-пізнавальну цінність описаного комплексу з метою повної його реконструкції, цю камеру разом з інвентарем законсервовано, за винятком зібраних посудин, на місці яких залишені спеціальні пластинки з позначенням глибин.

Камера № 2 розмірами 3 × 4 м. В ній простежується піч довжиною 1,7 і ширину 1,3 м. На долівці викладено підвіщення з товстих плиток (до 5 см), виготовлених з глини і каоліну. Зверху насипано шар землі з піском товщиною 15,2 см, а на ньому споруджено черінь напівоваленої форми, з добре випаленої глини, в якій є домішки злакових і каоліну. Стінки печі не збереглися, зате в західній частині є залишки димаря, чітко позначені слідами обпаленої глини. Крім того, біля внутрішньої перегородки між камерами помітні сліди череневого підвіщення (глина з домішкою каоліну). Воно, певно, використовувалося як місце для зберігання посуду, бо саме тут, під розвалом склепіння печі і стін (поперечної та східної поздовжньої), виявлено шість розбитих посудин та значну кількість фрагментів. Знайдено також п'ять округлих каменів і одну велику крем'яну стрілу (рис. 4, 11) в обмазці припічної частини житла.

За 3 м на захід від першої поперечної стіни внаслідок д детальної розчистки виявлено другу. Про це свідчать залишки печини з відбитками дерев'яних гілок малого діаметра, а також скупчення невеликого каміння, що клалося під основу стінки.

Камера № 1 за розміром така сама, як і № 2. Стіни її завалились до середини житла. Тут немає печі та інших деталей. Водночас знайдено велику кількість битого посуду, в тому числі товстостінні миски, невеликі горщики червоного кольору та ін. Серед знахідок є 300 г вогри, значна кількість кісток тварин, а також 20 відщепів і 1 вкладиш до серпа.

У камері № 4, розміри якої 4,8 × 4 м, виявлено багато керамічних виробів і кісток тварин. На подвір'ї цього житла поблизу камери № 4 знайдено ще два вкладиці до серпів (рис. 4, 12, 13). Житло № 5 розташоване між № 2 та № 6 в центрі розкопу. Воно витягнуте з півдня на північ і має форму прямокутника довжиною 19,5 м та ширину в південної, середній і північній частинах — 4 м. Цей комплекс складається з чотирьох камер; в двох з них (№ 1 та № 2) відкрито добре збережені печі. Більшість архітектурних залишків також непогано збереглася.

В житлі виявлено велику кількість побутового посуду, в тому числі тонкостінного та товстостінного, трапляється і мальована кераміка. Крім того, є багато скребків, три вкладиці до серпів, дві ножевидні пластинки та чотири наконечники до стріл (рис. 4, 14—16).

Житло № 6. Виявлене в східній частині розкопу 1970 — 1971 рр. Орієнтоване під прямим кутом до сучасної течії Південного Бугу, тобто майже з північного сходу на південний захід. Житловий комплекс являє собою дві основні групи знахідок: кілька типів архітектурних залишків самого житла (розвали печей, стін) та різноманітний побутовий і господарський інвентар.

Археологічні залишки обох цих категорій утворюють досить компактний масив, витягнутий з півдня на північ на 10,8 м при ширині 4,2 м в середній частині.

Розчистка всього комплексу допомогла виділити дві камери з глиnobитними стінами та печами, а також дві камери, напевно з дерев'яними стінами. Будівлю споруджено на давній денній поверхні, що мала нахил до південної, надрічкової частини. Тут, на глибині 1,62 м, знайдено розвал великого піфоса, в той час як рівень підлоги в середній частині житла залягає на глибині 1,82 м від умової поверхні, а крайня прибережна південна точка становить 1,94 м. Таким чином, нахил доділки до ріки досягає в надбережній частині 30—32 см.

Одна з особливостей житла № 6 — наявність великих розписних амфор, повністю реставрованих, а також піфосоподібних горщиків для збереження зерна.

Під час розкопок знайдено близько 8000 уламків давнього посуду, в тому числі 16 майже цілих посудин, і реставровано ще 28. Вся кераміка за зовнішніми та функціональними ознаками поділяється на такі групи:

1. Посуд, виготовлений з суміші глини червоного і частково сірого кольорів, з домішками шамоту та товченої черепашки. В орнаменті переважає рельєфна заглиблена лінія у вигляді хвилі. Цю групу становлять вироби з округлим дном і видовженими, витягнутими вінцями (рис. 5, 1—3).

2. Посуд, вироблений з високоякісної відмуленої глини, добре випалений. Переважає біохромний та поліхромний розпис. Як правило, натуральний фон розмальовувався червоною, коричневою, чорною та білою фарбами. Орнамент нагадує рослинний і має вигляд листків, стилізованих пуп'янок. Трапляються амфороподібні вази зі звуженим дном, витягнутою додори шийкою, аналогії яким в інших трипільських поселеннях Побужжя не відомі (рис. 5, 4). Розпис покриває всю вазу, відзначається витонченістю та динамічністю. Безсумнівно, ці амфори використовувалися трипільцями для збереження рідких та сипких припасів. До цієї ж групи належать і розписні миски-вази (рис. 5, 5), а також піалоподібні посудини з ручками, частина яких прикрашена заглибленим орнаментом, залитим білою пастою (рис. 5, 6, 7), глечики та миски, подібні за своєю формою до сучасних.

3. Кухонний грубостійкий посуд. Глина сіра з дрібним просіянням піском, а також шматочками слюди. Типовий, так званий перлинний орнамент, розташований нижче вінець. Детальним аналізом керамічних виробів цієї групи виділено п'ять реставрованих горщиків з житла № 2, 4—6. Посудини такого типу великих розмірів. Так, горщик з житла № 5 має висоту 26, а ширину 31 см. До цієї групи належать і піфосоподібні, великих розмірів, плечисті посудини для зберігання зерна, висота їх сягає 60 см при ширині в середній частині 40, а в нижній — 25 см. Вони законсервовані в житлі № 6 (рис. 6, 1—6).

4. Кераміка, виготовлена з жовтої та сірої глини, з домішками піску та товчесніх черепашок. Частина посуду слабо випалена, має сліди ручного обробітку поверхні й з допомогою штампа. Особливий інтерес становить посудина з вузькою шийкою (житло № 2) і тулубом кулястої форми.

5. Біноклеподібні тонко-й товстостійні посудини з червоної та жовтої глини. На селищі їх знайдено дев'ять. Більшість їх орнаменто-

вана. Найбільш характерними є біоноклеподібні тонкостінні посудини з червоної у випалі відсіякої глини; обидві «труби» у них майже циліндричної форми, верхні та нижні вінця дещо розширені, з'єдпані ручкою й перетинками. Всі ці деталі прикрашені складним ліштвіним орнаментом.

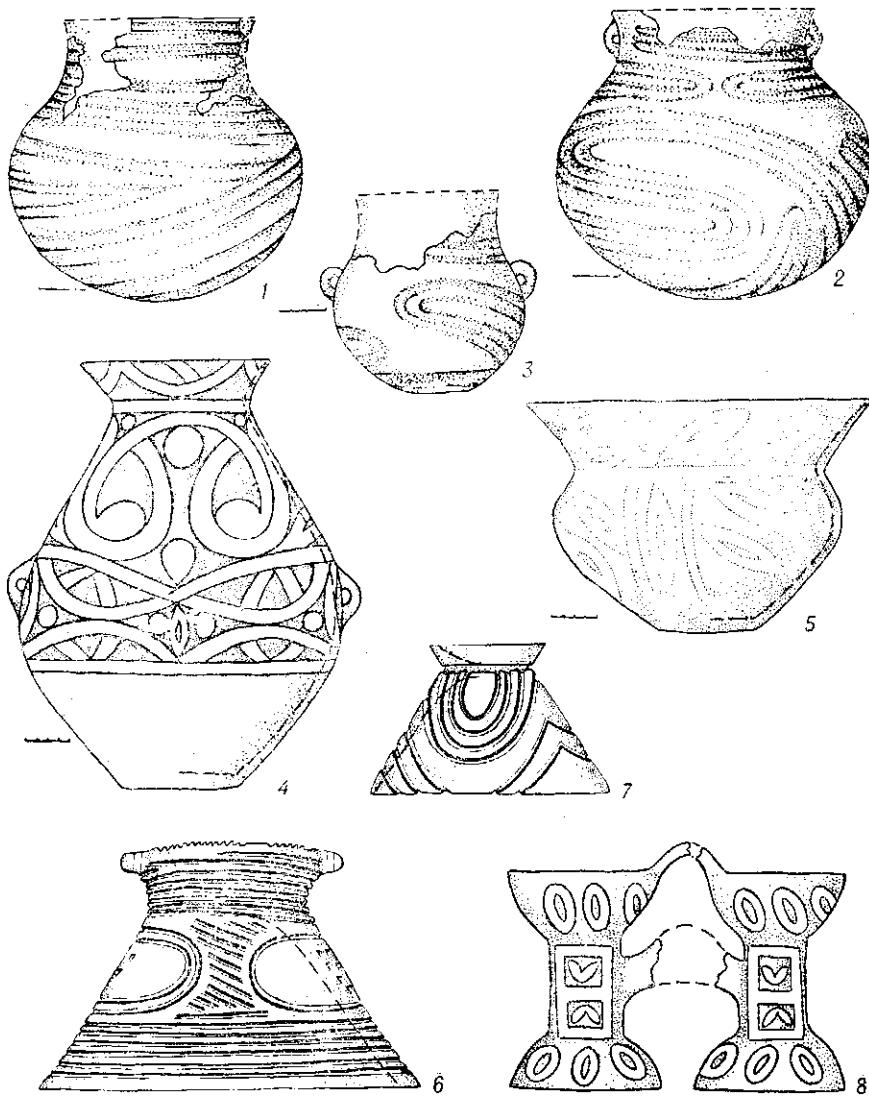

Рис. 5. Посуд з поселення Кліщів (1—8).

Другий «біонкл» виготовлений з високоякісної жовтої глини, дуже обпалений, в нижній частині майже до чорного кольору. Тулуб прямий, верхні та нижні вінця лійко-подібні, видовжені, з'єдпані перетинками. Орнамент «рослинний» (рис. 5, 8).

6. Значна кількість невеликих, іноді мініатюрних посудин, що були дитячими іграшками чи мали культове призначення. Серед них віддається горщечок з двома вушками. Шийка його залиплена глиною, і в цьому місці, можливо, був прикріплений держачок. Іграшка добре випалена, в її середину вкладено камінчик. При струшуванні чути досить гучний звук. Поруч з нею знайдено добре випалений глянційний валик довжиною 5 см (можливо, саме він був прикріплений до іграш-

ки і правив за держачок), а також глиняну мисочку з вушком, висотою 2 см.

7. Керамічні вироби представлені антропоморфною пластикою: в житлі № 1 (1969 р.) знайдено чотири глиняні статуетки, а в житлі № 2 (1970 р.) — уламок від однієї статуетки та зображення барана (рис. 7, 1—3). Крім того, в житлі № 1 виявлено глиняний хлібець, а в

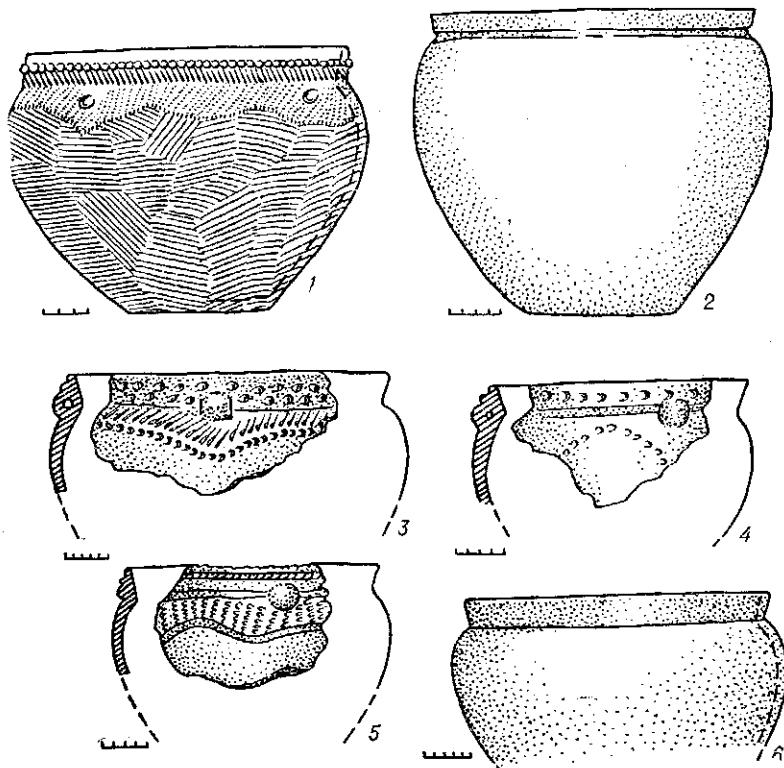

Рис. 6. Кухонний грубоствінний посуд з поселення Кліщів (1—6).

№ 2 — три фішки, які, безумовно, являли собою фігури типу сучасних шашок.

У відкритих житлах та в їх паддівірших місцях знайдено 191 знаряддя праці: 9 вкладишів до серпів, 9 ножевидних пластинок, 9 наконечників до стріл, 3 шила, в тому числі 1 мідне, 3 проколки, 2 лопиціла, 1 відбійник, 7 скребків, 4 бруски для точіння, 8 зернотерок, в тому числі 3 цілі, 1 грузило, 3 відтяжки від ткацького верстата. Крім того, виявлено 90 відщепів, 6 заготовок для наконечників стріл та 1 мідну шпильку.

Серед знахідок особливий науковий інтерес становлять дев'ять вкладишів до серпів, причому чотири з них зафіксовані в житлі № 4, де простежується й інший цінний інвентар, зокрема залишки від верстата та порівняно великий (0,82 м довжиною і 0,78 м ширину) пристрій для сушіння і зберігання зерна. Вкладиші до серпів мають довжину від 27 до 49 мм і ширину від 16 до 19 мм та характерні сліди заложеності від роботи. В житлі знайдено п'ять округлих каменів для мештання та ін.

На подвір'ї житла № 4 в 1971 р. трапилися шило довжиною 3,7 см з загостреним кінцем і сильщеним протилежним кінцем для закріплення в руків'ї та шпилька з пастлеподібною голівкою (рис. 7, 4, 5). Аналогію цим металевим матеріалам ми маємо в трипільських пам'ятках

етапу В I: Ізоар, Хебешешті, Фрумушіка, Нові Русешти, Поліванів Яр³.

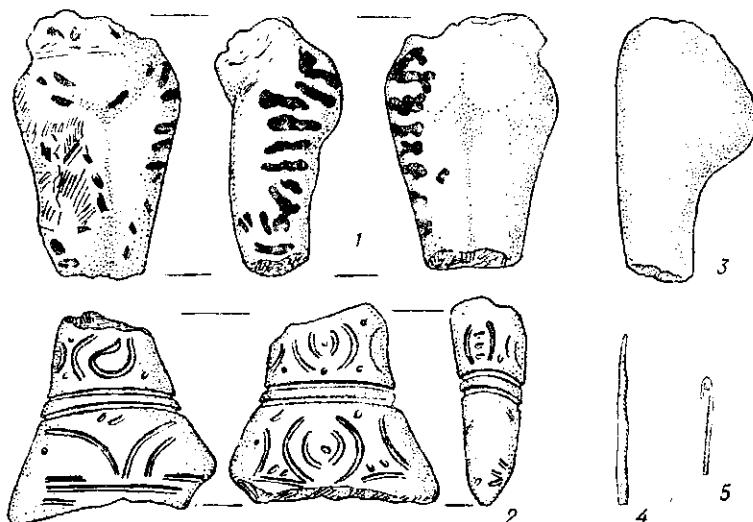

Рис. 7. Антропоморфна пластика (1—3) та металеві вироби (4, 5) з поселення Кліщів.

Велике значення має й остеологічний матеріал. Зібрано 1138 кісток тварин. Виявлено 149 тварин, у тому числі:

свійські	дики	
бик—26	олень звичайний—9	дрібнокопитні—2
свиня—70	козуля—7	копитні—9
коза або вівця—8	свиня—2	хом'як—1
кінь—3	бобер—3	ховрак—1
собака—1	заєць—2	вовк—1
кіт—1		риба—3

Таким чином, з визначених особин 70,4% становлять свійські тварини. Це свідчить, що важливою галуззю господарства поселення Кліщів було скотарство.

Поселення має винятково важливe значення для загальної характеристики розвинутого трипілля на Південному Побужжі. Воно належить до періоду В I — В II і синхронне з пам'яткою Кукутені А — В I (Корлетень). Деякою мірою аналогії керамічним виробам ми знаходимо на трипільському поселенні Заліщики на Дністрі⁴. Хронологічно ця пам'ятка йде за Сабатинівкою I. Серед кераміки є чимало близьких аналогій з поселенням П'янішково⁵.

Разом з тим Кліщів характеризується і суттєвими особливостями. Так, він є, безперечно, аграрним поселенням, що виникло на прадавньому полі, де, можливо, застосовувалася первісна іригація. Це підтверджує наявність такого археологічного матеріалу, як дев'ять вкладишів до серпів, а також спеціальні великі зерносховища. В архітектурі житлових комплексів спостерігається поєднання фундаментальних глиnobитних будівель і прибудованих дерев'яних приміщень та наявність

³ Н. В. Рындина. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. М., 1971, стор. 114, 115, 118, 119, 140, рис. 25, 27, 31.

⁴ Н. М. Виноградова. Памятники переходного типа Тринолья в I—В II в Поднестровье.— СА, 1972, стор. 42—44, рис. 2, 4, 5; 3, 1—6.

⁵ М. Himmer. Études sur la civilisation...— Swiatowit, t. XIV. Warszawa, 1933, стор. 26—163.

тільки обмощених підлог, печей особливих конструкцій з коробчастим склепінням та димарем. Керамічний матеріал також має характерні риси: по-перше, значне поширення великих посудин для зберігання зерна; по-друге, типовість амфороподібних виробів; по-третє, значна кількість (блізько 50) мініатюрних посудин, що, безумовно, використовувалися як дитячі іграшки.

и. и. заец

Клищев — новое поселение трипольской культуры на Южном Буге

Резюме

В статье изложены результаты исследования памятника трипольской культуры — Клищева на Южном Буге, относящегося к переходному периоду В I—В II. Учитывая, что до настоящего времени не были известны трипольские памятники, непосредственно следующие за Сабатиновкой I, в этом аспекте поселение имеет особую ценность.

Полученный археологический материал (девять вкладышей для серпов, наличие больших зернохранилищ и крупных сосудов для хранения зерна) дает основание сделать вывод о том, что Клищев представляет собой аграрное поселение, возникшее на дровнем поле, где, вероятно, применялась примитивная ирригация. Кроме того, наблюдаются особенности в архитектуре: сочетание фундаментальных помещений с пристройками к ним, наличие только земляного пола без специального глинобитного фундамента, а также печей своеобразных конструкций с коробчатым сводом и дымоходом.

г. л. євдокимов, в. г. збенович

Ранньотрипільське поселення поблизу с. Бернашівка на Вінниччині

В 1969 р. під час розвідки в зоні затоплення майбутньої Могилів-Подільської ГЕС на Середньому Дністрі, поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області, було виявлене поселення, матеріалам якого притаманні виразні риси нижньодунайської неолітичної культури Боян. В 1970 р. пам'ятка була додатково обстежена загоном Середньодністровської експедиції ІА АН УРСР *.

Поселення розташоване на південно-західній околиці села, трохи нижче гирла р. Жван, лівої притоки Дністра, і займає західний схил та вершину горбоподібної ділянки першої дністровської тераси **. Вздовж берега воно тягнеться на 110 м, ширина його (від краю тераси до зворотного схилу пагорба) 130 м.

Зачистка зерзу виявила такі нашарування: 0—0,3 м — гумус, 0,3—1 м — брунатний гумусований суглинок, нижче — жовтий суглинок. Культурний шар, потужність якого досягає 0,6—0,7 м, починається з глини 0,3 м і містить значну кількість уламків посуду, кістки, кремінь, стулки черепашок.

Для визначення збереженості культурного шару та пошукув житло-

* Керівник експедиції С. М. Бібіков.

** На вершині пагорбу його зворотних схилах зібрано порівняно невелику кількість уламків столового та кухонного трипільського посуду й крем'яні знаряддя праці. Очевидно, тут було поселення, яке попередньо можна віднести до початку пізнього етапу культури.

во-господарських об'єктів на площі поселення в різних місцях було за-кладено п'ять розвідувальних шурфів. Шурф № 2 (на схилі пагорба, за 19 м від краю тераси; розміри - 1,3×1,3 м) з першого штиха до глибини 0,65 м від поверхні дав значну кількість культурних залишків. Далі вглиб (до 1,35 м) вони трапляються переважно в темному заповненні північної половини шурфа; в південній його половині починаючи з 1 м йде жовтий стерильний суглинок. Очевидно, шурф зачепив заглиблене житло, головним чином його менш глибоку південну частину.

Рис. 1. Вироби з каменю:
1, 2 — сланцеві сокири-тесла, 3 — крем'яний нуклеус.

Шурф № 5 (ближче до вершини пагорба; розміри 1,35×1 м) на глибині 0,4 м прорізав залишки наземного глинистого житла, долівка якого товщиною 6—7 см складається з шару перепаленої червоної глини з домішкою полови. На долівці, в ній і під нею (на глибині 0,3—0,55 м) знайдено перепалену кераміку, крем'яні відщепи. Значно нижче, на глибині 1,35—1,5 м (жовтуватий суглинок), в південно-західній частині шурфа, виявлено уламки вапняку, що лежать щільно один до одного, місцями в два яруси. При розчистці каміння піякіх культурних залишків не виявлено. В інших шурфах до глибини 0,5—0,6 м трапляються поодинокі фрагменти кераміки, кістки.

З поселення походить досить велика колекція кераміки та знарядь праці. Серед останніх переважають крем'яні вироби — невеличкі призматичні, округлі скребки на відщепах, кінцеві скребки на пластинах, мікропластиинки, вкладиші серпів. Є також кілька нуклеусів — конічних, олівцеподібних та призматичних (рис. 1, 3).

Численними є сланцеві сокири-тесла з добре відшліфованою поверхнію, що мають клиноподібне або асиметричне лезо (рис. 1, 1, 2). Знайдено також передню частину просвердленої кам'яної сокири з трохи зокругленим та звуженим лезом (рис. 2, 8).

Слід згадати невеличкий ромбічний амулет-підвіску (збереглася його половина) з отвором в центрі, виготовлений з тонкої плитки темного сланцю; поверхня його старанно відшліфована (рис. 2, 6).

Численна кераміка поселення поділяється за технологічними ознаками на дві групи: столову (вона значно переважає кількісно) та кухонну.

Столовий посуд (рис. 2, 1—4, 7; 3, 1—20) має у глині домішки піску та зрідка шамоту. Поверхня посудин (сірого та жовтувато-буруненного кольорів) лощена й прикрашена глибоко врізаним орнаментом — рядами трикутників, квадратів, спіральних стрічок. Подекуди стрічки складаються з квадратів або трикутників, розміщених у шаховому порядку. Дуже часто орнамент заповнений білою пастою. Вирізняються такі фор-

ми посудин; неглибокі відкриті тарілки з широкими плоскими вінцями, невеликі чаши з трохи загнутими до середини вінцями та маленькими вертикальними отворами-вушками на стінках.

Часто трапляються уламки тонкостінних, добре лощених горщиць, прикрашених горизонтальними канелюрами, зубчастим штампом чи тонкими врізаними лініями. Ці види орнаменту іноді поєднані (рис. 2, 2).

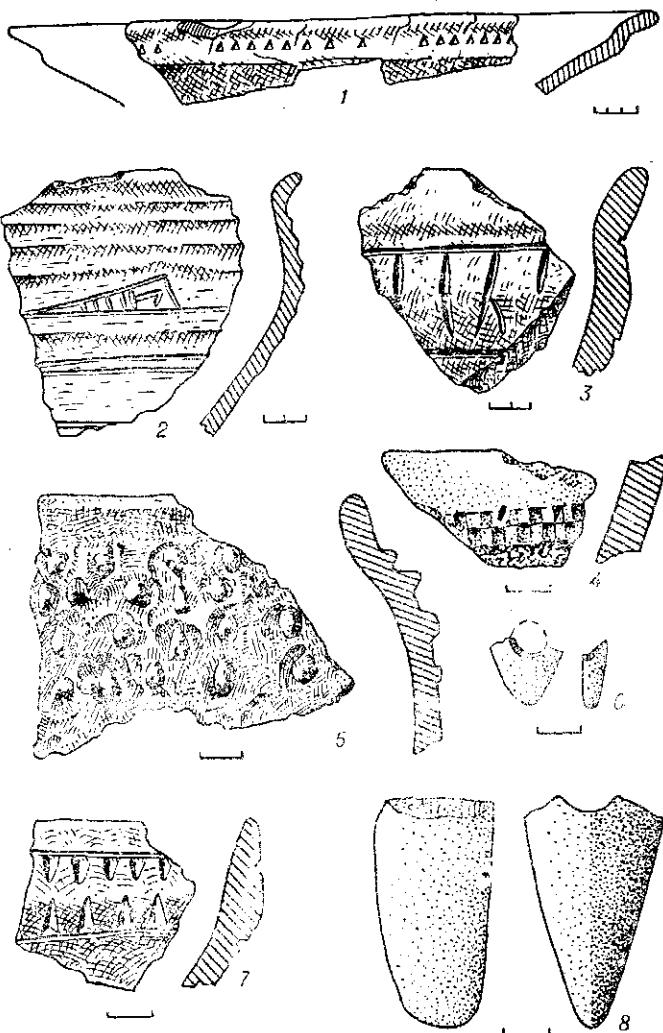

Рис. 2. Посуд (1—5, 7) та вироби з каменю (6, 8).

Кухонний посуд (рис. 3, 21—23) звичайно товстостінний, в сірувато-жовтій глині — домішки шамоту та жорстви. Зовнішня поверхня шорстка, із слідами пальцевого згладжування. Краї вінців деяких посудин підкреслені рядом нігтьових заглиблень, нижче йде шорстка поверхня. Остання переважно суцільно орнаментована зашипами. Вони є, зокрема, на фрагменті невеликого ощуклотілого горщика з прямими вінцями (рис. 3, 5).

Керамічний комплекс поселення в Бернашівці досить виразний і найближчі аналогії знаходить у посуді відомих поселень — Флорешти в Молдавії¹ та Ізвоаре (шар I, 1) в Румунії². Дуже близька до нього і

¹ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. МИЛ, № 84. М., 1961, стор. 193—203.

² R. Vulpe. Izvoare. Bucureşti, 1957.

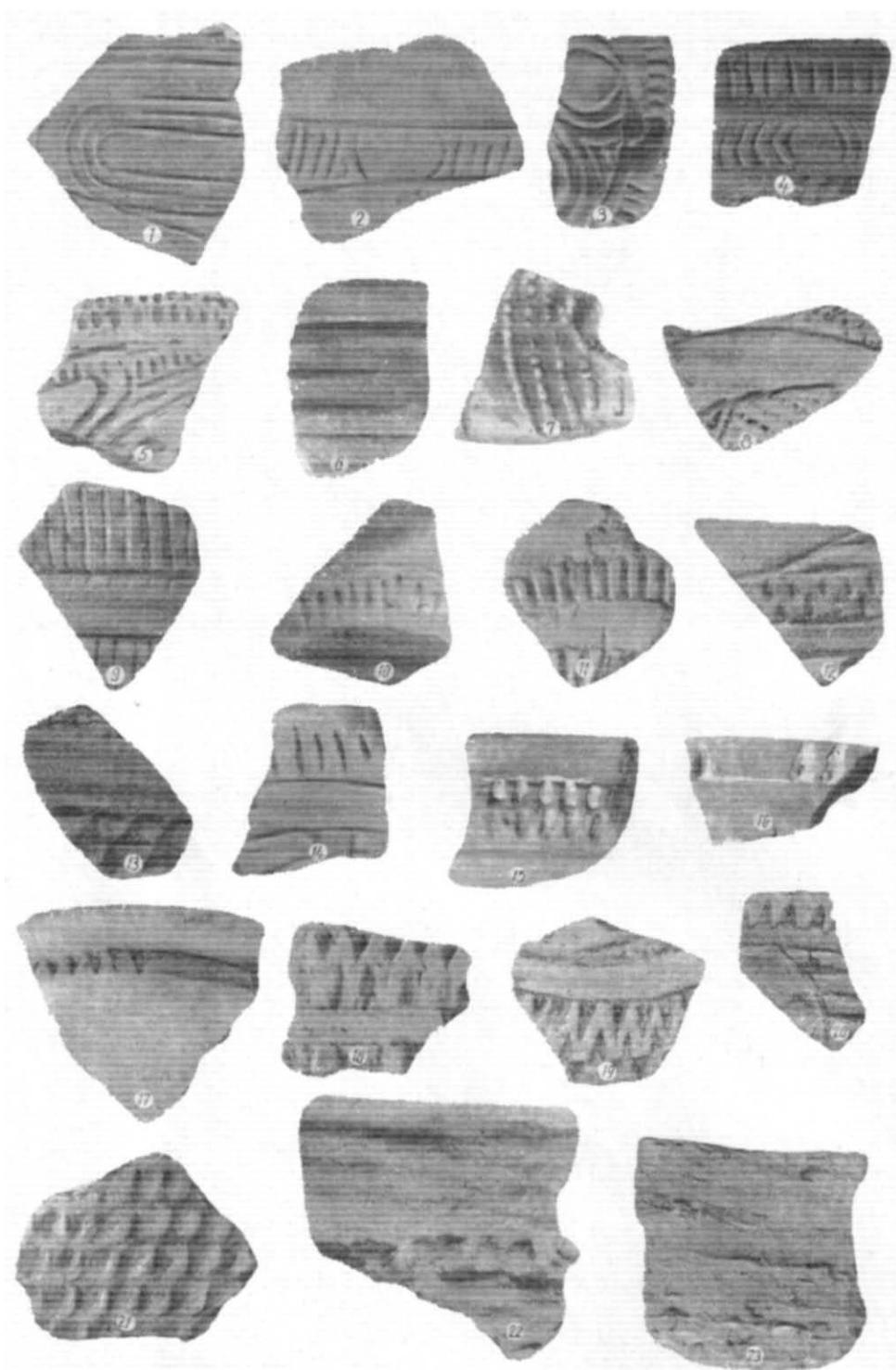

Рис. 3. Посуд з поселення Бернашівка (1—23).

кераміка поселення Ларга-Жіжія в Румунії³. Посуд всіх цих пам'яток відбиває помітний вплив культури Боян, але він має також риси ранньотрипільської кераміки. Не випадково згадані поселення належать до найдавніших фаз розвитку культури Прекукутені (за термінологією румунських авторів) або раннього Трипілля. Бернашівка є поки що першою на Україні й найбільш східною пам'яткою з боянськими рисами. В цьому розумінні можна твердити про її дотрипільський час. Генетична спорідненість поселення з численними ранньотрипільськими пам'ятками Дністра (Лукою-Врублевецькою, Брагою, Берновим тощо) не викликає сумніву, отже наступні дослідження в Бернашівці сприятимуть розв'язанню проблеми походження трипільської культури на Подністров'ї та Україні взагалі.

Г. Л. ЕВДОКИМОВ, В. Г. ЗБЕНОВИЧ

Раннетрипольское поселение у с. Бернашевки на Винничине

Резюме

Разведочные раскопки на поселении у с. Бернашевки Могилев-Подольского района Винницкой области показали, что его материалы вместе с рапиетрипольскими имеют черты нижнедунайской неолитической культуры Боян (специфические формы посуды, углубленный орнамент в виде треугольников и квадратов, расположенных иногда в шахматном порядке и заполненных белой пастой). Ближайшими аналогиями Бернашевке являются известные поселения Извоаре (I, I) в Румынии и Флорешты в Молдавии. Очевидна генетическая связь Бернашевки с последующими по времени рапиетрипольскими поселениями Среднего Днестра (Берново, Лукой-Врублевецкой и т. д.). Дальнейшие исследования памятника помогут решению вопроса о сложении трипольской культуры на Украине.

К. В. КАСПАРОВА

Зарубинецький могильник в с. Могиляни на Ровенщині

Для вивчення питань слов'янського етногенезу важливе значення мають дослідження на Поліссі та Волині старожитностей зарубинецької культури, етнічна належність якої дискусійна. Найбільш ранні її пам'ятки в Прип'ятьському Поліссі з'являються наприкінці II ст. н. е. (могильник Черськ)¹ і поширюються по середній течії Прип'яті, в пониззі Стирі та Горині. В другій половині I ст. н. с. на цій території зарубинецька культура, представлена головним чином могильниками Велемичі II², Отвежичі та ін., припинила своє існування. Саме до кінця I ст. н. е. належать свідчення Таціта про розміщення слов'янських племен венедів у правобережному басейні Прип'яті, по течії Тетсрева та у верхів'ях Південного Бугу. Проте достовірних археологічних пам'яток, відповід-

³ А. Д. Александреску. О второй фазе докукутенской культуры.— Dacia, V, 1961, стор. 21—37.

¹ Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века на территории Полесья.— САИ—ДІ. М., 1961, стор. 66—68.

² К. В. Каспарова. Зарубинецкий могильник Велемичи II.— АСЭ, № 14. Л., 1972.

піх писемним джерелам про венедів та племена, які жили наприкінці I і II ст. н. е., тут поки що не виявлено. Лише відкрито кілька пам'яток, в матеріалах яких простежуються традиції зарубинецької культури: на заході — Гриневичі Велькі, на сході — Лютеж, Таценки та ін., на півдні — Рахни. Всі вони надійно датуються I — першою половиною II ст. н. е. на підставі знахідок очкових фібул, характерних для лівденно-східної Прибалтики³.

Зарубинецькі риси паявні в пам'ятках Ворхнього Подніпров'я та Десни, але вони надто невиразні, і датування їх недостатньо обґрунтоване. Це вже інша, значно змінена післязарубинецька культура. Питання про долю населення, яке залишило класичні зарубинецькі пам'ятки на Поліссі, яскраві й самобутні, остаточно не розв'язане.

Незадовільно також вирішена проблема передзарубинецького періоду, тому неможливо без хронологічних розривів простежити появу та становлення зарубинецької культури⁴.

Усе сказане свідчить, що дослідження периферійних зон поширення зарубинецької культури, зокрема її поліського варіанта, становить великий інтерес. Цим було визначене завдання польових робіт 1970 р., здійснюваних Поліським загоном експедиції Державного Ермітажу. До них належало проведення розвідки в південних районах зарубинецького ареалу, на території Волинського Полісся, де відомі окремі знахідки в кількох пунктах (Могилянах, Сапожині, Баранівці, Райках)⁵. Між основною поліською групою та цими пунктами, на площі, яка має близько 160 км з півочі на півден, у межиріччі Горині — Убороті поки що не знайдено жодної вірогідної зарубинецької пам'ятки.

На Волині, в с. Могиляни Острозького району Ровенської області, весною 1970 р. нами вивчений могильник, розташований на правому березі Горині на невисокій дюні. Він був відкритий у 1953 р. під час будівництва школи, а розкопки, які провадив у 1955 р. М. Ю. Смішко⁵, показали, що пам'ятка належала до двох культур різних часів — скіфської доби та зарубинецької. З матеріалів останньої паявні лише кілька посудин, що традиційно у зруйнованих похованнях⁶.

Відсутність закритих поховальних комплексів не дала зможи простежити риси обряду, точніше датувати могильник і зарахувати його до певної групи зарубинецьких пам'яток. Знайомство з цими матеріалами в Острозькому краєзнавчому музеї та відомості про нові знахідки в Могилянах, а також дальше руйнування пам'ятки внаслідок будівельних робіт підпітвхнули до її дослідження.

У 1965 р. виявлена нова знахідка на зарубинецьких похованнях під час будівництва початкової школи (на схід від основного будинку). Її місце було вказане завучем школи В. Т. Кохашуком, який і зберігає знайдені горщик та кухоль з ямного труноспалення (рис. 2, 4, 5). У 1969 р. в траншії, прокладеній для фундамента будівлі, відкрито ще одне поховання. За свідченням тих, хто його знайшов, кальциновані кістки лежали у горщику, накритому мискою (однак останнє не зовсім вірогідне). Серед кераміки були паявні горщик, миска на високому піддоні та кух-

³ Z. S z m i t. Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w Hrynewicach Wielkich, koło Bielska Podlaskiego. — WA. t. VII, 1922, стор. 111—112, рис. 97, 99; В. И. Бидзилля и С. П. Пачкова. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж. — МИА, № 160. М., 1969, стор. 72—73, рис. 11; Е. В. Максимов. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Приднепровье. — Там же, стор. 43, рис. 6, 12; П. И. Хавлюк. Пам'ятники зарубинецької культури на Побужжі. — Археологія, 4. К., 1971, стор. 95, рис. 7, 7, 8.

* Точку зору Л. Д. Поболя про генетичні зв'язки милоградівської та зарубинецької культур ми не поділяємо.

⁴ Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура. — СЛА, ДІ-19, 1964, стор. 60.

⁵ М. Ю. Смішко. Погребальные раннелізензного века в с. Могиляны Ровенской области. — КСИА АН УССР, вып. 7. К., 1957, стор. 54—57.

⁶ З цих вісім посудин описано Ю. В. Кухаренком (Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура..., стор. 21, рис. 8, 2—9).

лик, що зберігаються в Острозькому музеї (рис. 2, 1—3). Крім того, у фондах музею є три лощені посудини, миска, кухлик та частина горщика (рис. 2, 7—9) з однаковими позначками про місце та час знахідки (10.VI 1954 р., Могиляни). Очевидно, вони належали до одного поховання⁷. Особливий інтерес серед них становить фрагментований великий чорнолощений горщик (рис. 2, 7). Випадково під час земляних робіт на пришкільній ділянці був знайдений лощений кухоль (рис. 4, 1).

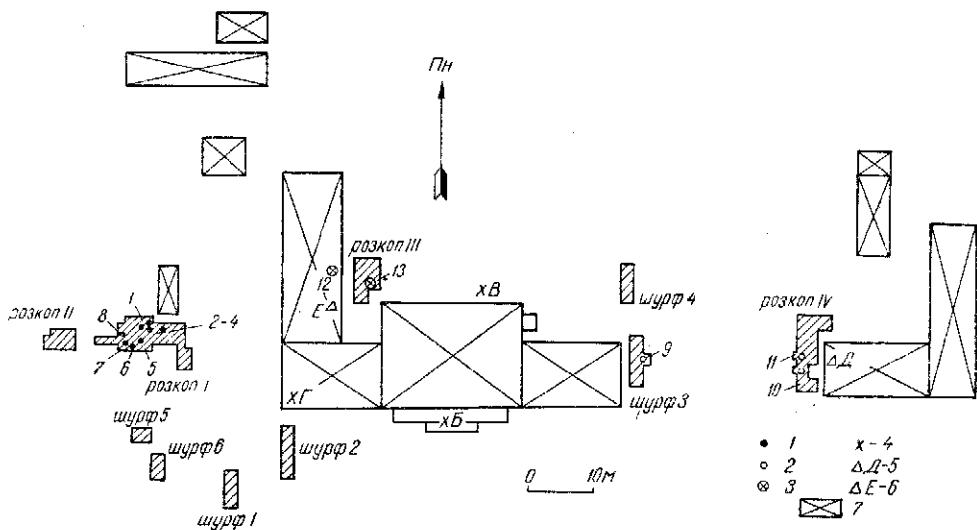

Рис. 1. Могиляник в с. Могиляни. Схема розташування будівель, розкопів та поховань: 1 — поховання передскіфського часу, 2 — поховання зарубинецької культури, 3 — порушені поховання зарубинецької культури, 4 — місця знахідок зарубинецького посуду (1953—1955 рр.), поховання Д, виявлене в 1965 р., 5 — поховання Е, виявлене в 1969 р., 6 — яма з попелом та вугіллям, 7 — будівлі. Цифрами позначені поховання.

Роботи експедиції розпочалися па вільній ділянці поблизу передбаченого розкопу М. Ю. Смішка. На розкопі I, площею близько 50 m^2 , було відкрито всім трупоспалень ранньозалізного періоду, які дали багатий керамічний комплекс, що належить найімовірніше до VII ст. н. е. В пошуках могильника зарубинецької культури на кількох дільницях були закладені шурфи та траншеї, які при необхідності розширялися в невеличкі розкопи, часто обмежені будівлями та садами (рис. 1). Перше зарубинецьке поховання (№ 9, за суцільною нумерацією усіх поховань, відкритих нами в 1970 р.) було знайдено в шурфі № 3, на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні, в шарі темно-сірого гумусованого піску (рис. 3). Залишки трупоспалень без слідів похованального вогнища розміщувалися в ямі ($0,35 \times 0,25\text{ m}$), а на захід від уламків кісток стояли три ліпні посудини — чорнолощений горщик з відбитою в давнину ручкою та дві мініатюрні посудинки, грубо вироблені, з шорсткою поверхнею земисто-коричневого кольору (рис. 4, 4, 5, 7).

Поховання № 10 і 11 виявлені в розкопі IV біля місця знахідки 1965 р. (поховання Д). Перше з них, урнового типу, залягало на глибині 0,65 м; кістки, наявні на дні розваленного горщика, супроводжувалися неполіщеним кухлем світло-жовтого кольору, з відбитою ручкою та поставленою в нього чорнолощеною чарочкою (рис. 3 і 5). Поховання № 11 розташоване за 170 м на північ від попереднього на тій самій глибині. Маленькі та великі уламки кальцинованих кісток, які утворюють тонку лінзу, були в невеликій ямі ($0,2 \times 0,12\text{ m}$), а на захід від них стояв лощений

⁷ На інших посудинах таких позначок нема. Миска і кухоль з цього комплексу опубліковані Ю. В. Кухаренком (Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура..., рис. 8, 3, 4).

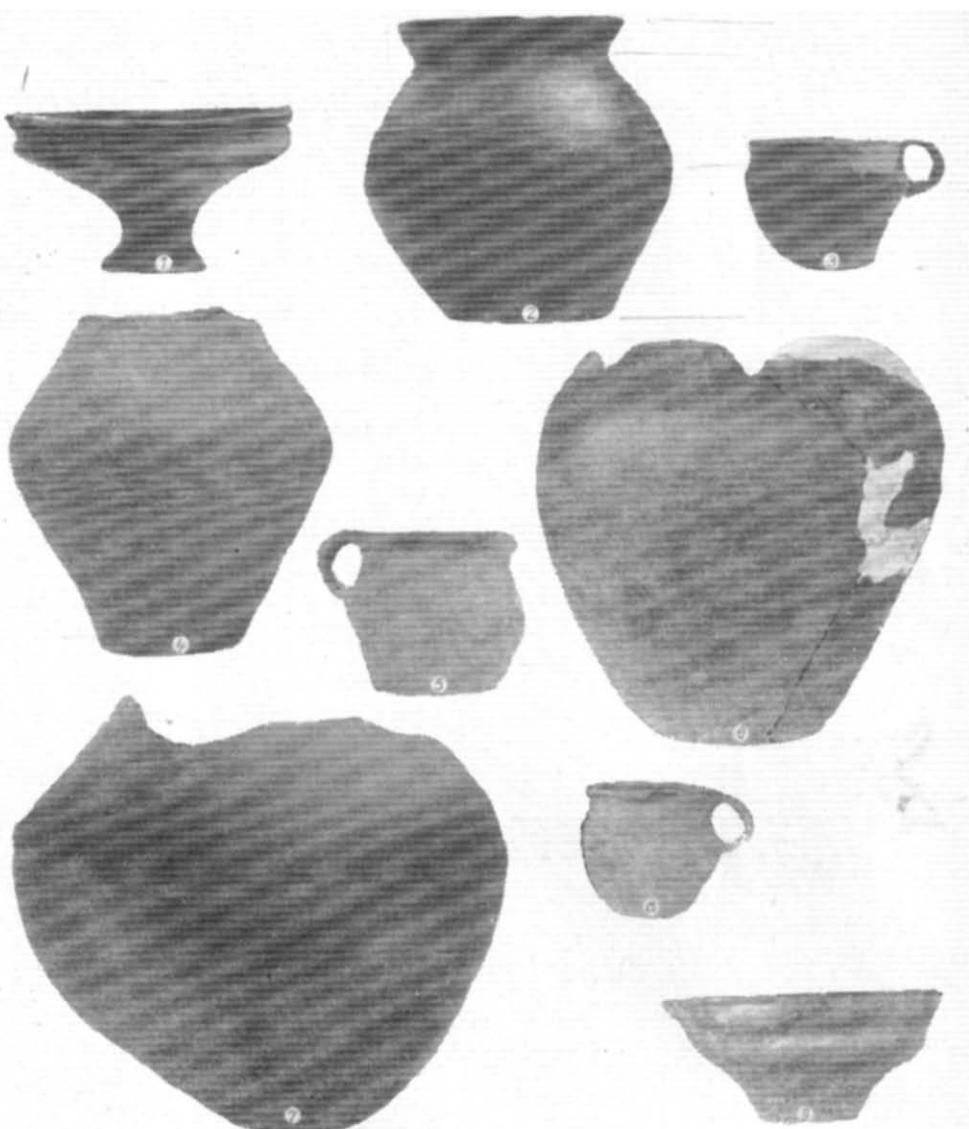

Рис. 2. Кераміка з поховань, відкритих під час будівельних робіт:
1—3 — посудини з поховання Е, виявленого в 1969 р.; 4, 5 — горщик та кухоль з поховання Д, виявленого в 1965 р.; 6 — горщик з могильника (1953—1954 рр.); 7—9 — посудини, знайдені в 1954 р.

горщик і простежувались залишки залізного предмета, можливо пружина фібули (рис. 3, 4, 7).

Поховання № 12 знайдене в невеличкому шурфі поблизу поховання Е (1969 р.), на ділянці, обмеженій фундаментом. На глибині 0,4 м виявлено лощений горщик коричневого кольору (рис. 4, 8), невелику кількість уламків перепалених кісток, які частково залишилися у східній стіні шурфа. У розкопі III залягало поховання № 13, яке було колись порушене. На глибині 0,5 м трапились окремі кальциновані кісточки, маленька посудинка, схожа на мисочку, бочкоподібна пастова намистина синього кольору з блакитною чотирирядною хвилею та жовтою облямівкою по краях отвору (рис. 4, 2, 3).

На інших розкопаних ділянках поховань не знайдено, тільки в культурному шарі зафіксовано уламки посуду. При цьому в західній частині досліджуваної площині здебільшого була кераміка доскіфського часу, а

зарубинецька траплялась дуже рідко; у східній частині простежувалась протилежна картина. Існуючий тут могильник зарубинецької культури, як видно, займав досить значну територію. Про його розміри можна судити з віддалених місцезнаходжень окремих посудин, що належали до поховань, зруйнованих будівельними роботами і виявлені під час розкопок 1955 р. Ці місця позначені на плані літерами А — Г (за М. Ю. Смі-

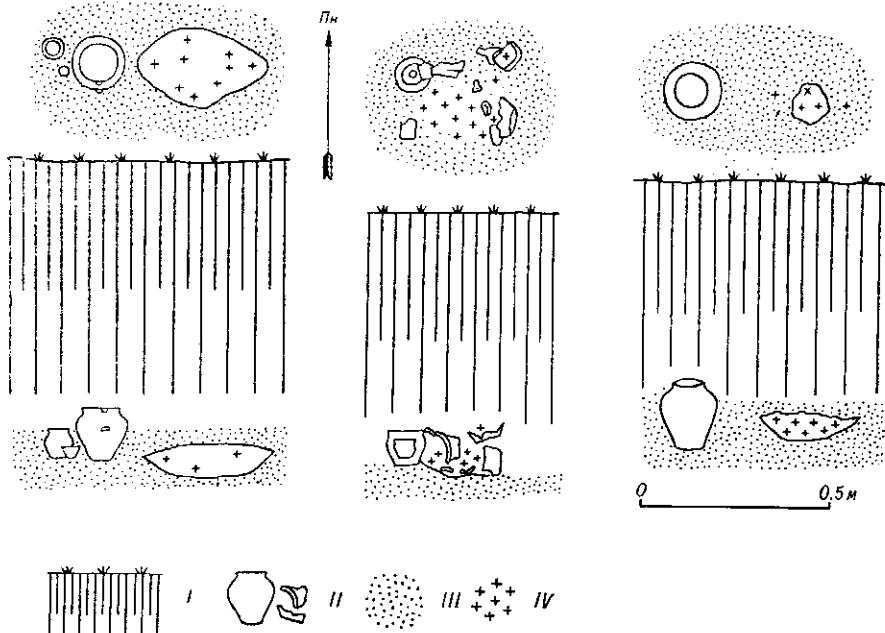

Рис. 3. Плани і профілі поховань № 9—11:
I — гумусний шар, II — кераміка, III — материк, IV — кальциновані кістки.

шком). Таким чином, площа могильника, витягнутого зі сходу на захід вздовж дюнного підвищення (паралельно берегу ріки), дорівнювала приблизно 6000 m^2 . Основна кількість поховань залишилась нерозкритою під будинком школи, на території саду і спортмайданчика, розташованих на південний та північ від неї. Загалом відомо лише сім поховань, місцезнаходження яких зафіковане достовірно. В 1954 р. в одному похованні виявлено керамічний комплекс, а в трьох інших, зруйнованих, — вісім цілих посудин.

Матеріали, здобуті під час розкопок 1970 р., дають уявлення про поховальний обряд, уточнюють його деталі. Для цього характерні трупоспалення, що залягають на глибині 0,5—0,8 м і поділяються на ямні та урнові. В перших залишки кремації, очищенні від поховального вогнища, розміщувалися у східній частині могили, а західну займали посудини, які часто утворювали типовий зарубинецький набір з трьох предметів — горщика, миски та кухля. Іноді останні замінювалися мініатюрними посудинами, подібними за формою до великих. Крім кераміки, в одному похованні знайдена намистина, а в другому — уламок залізного предмета.

Для керамічного комплексу могильника характерне переважання лощеного посуду, тільки три мініатюрні посудинки та один кухоль мають згладжену нелощену поверхню.

Керамічні форми досить різноманітні, серед них можна виділити кілька типів. Заслуговує на увагу частина великого чернолощеного горщика з прямою щийкою, відокремленою круговим уступом від біконічного тулуба (з комплексу 1954 р.). Такі вироби типові для поліських могильників і становлять, за нашою класифікацією, посуд I типу. До

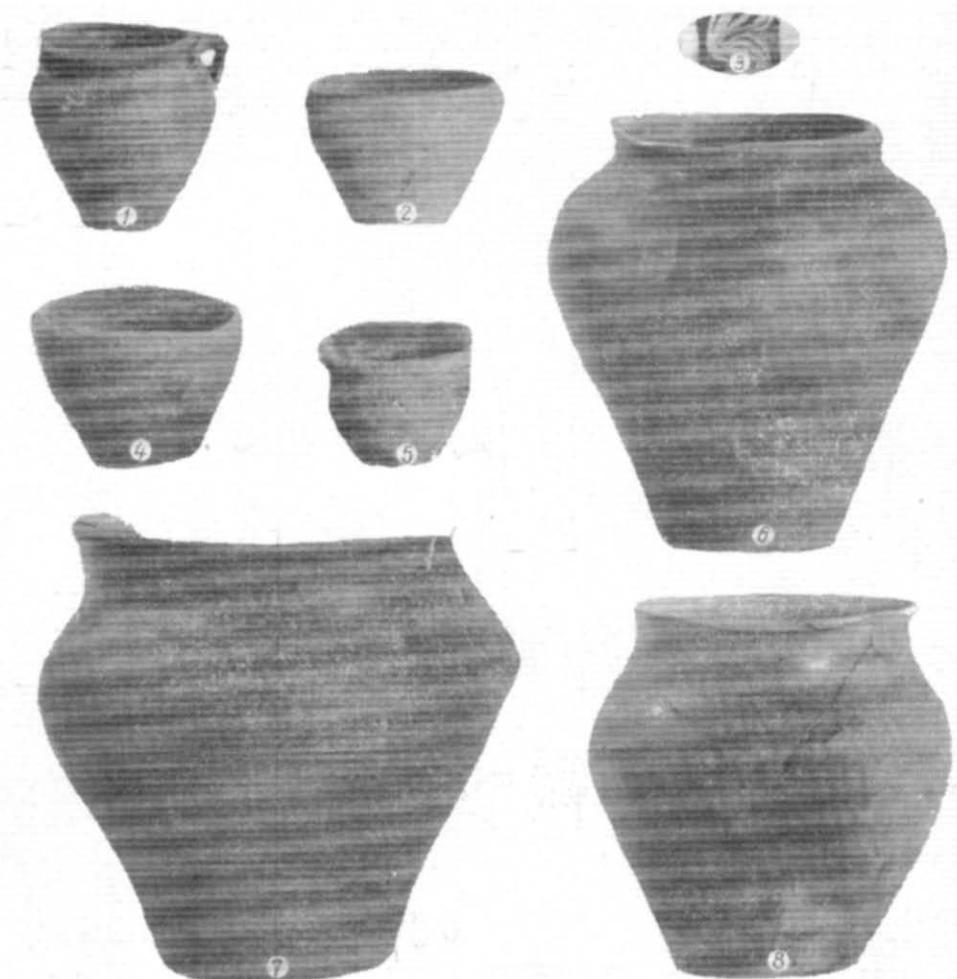

Рис. 4. Речі поховань № 9, 11—13 могильника в с. Могиляни:
1 — кухоль (випадкова знахідка), 2, 3 — з поховання № 13, 4, 5, 7 — з поховання № 9, 6 — з поховання № 11, 8 — з поховання № 12.

них слід приєднати горщик з поховання Д (1965 р.) та екземпляр, який зберігається у фондах музею (рис. 2, 3, 7) і походить із зруйнованих пам'яток. До II типу поліських посудин належить сильно фрагментований горщик з поховання № 10. Найближчі аналогії — це форми з могильників Велемичі та Отвежичі, властиві ранньому періоду іх існування⁸. Там же, в похованнях № 9 та 11, серед горщиків III типу є аналогочні посудини з високо піднятими плічками (рис. 4, 6, 7). Характерна для Полісся наявність в похованальних комплексах мініатюрних посудин, знайдених у Могилянах в похованнях № 9, 10 та 13 (рис. 4, 2, 4, 5; 5, 2)⁹.

Проте деякі форми горщиків та мисок значно більші до посуду середньодніпровських зарубинецьких пам'яток, наприклад, горщик з поховання Е (1969 р.), який за своїми пропорціями та вигином шийки нагадує кераміку з Корчуватівського могильника (рис. 2, 4)¹⁰.

⁸ К. В. Каспарова. Могильник и поселение Отвежичи.— МИА, № 160, стор. 140, рис. 8, 2, 4; 9, 5; і її ж. Зарубинецкий могильник Велемичи II.— АСЭ, 14.

⁹ К. В. Каспарова. Могильник и поселение Отвежичи.— МИА, № 160, стор. 150, рис. 14, 1—10.

¹⁰ Фонди Київського історичного музею, № 134.

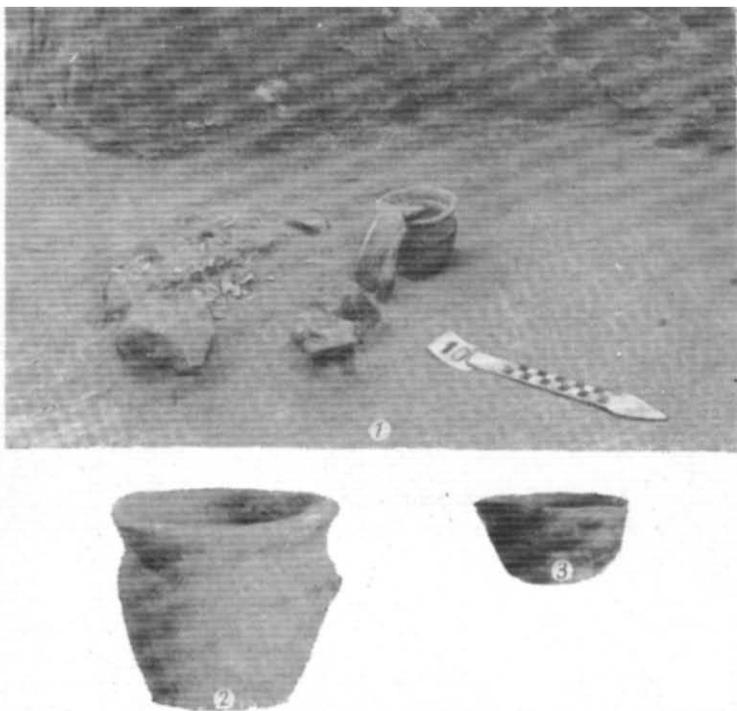

Рис. 5. Загальний вигляд поховання № 10 (1) та посуд з нього:
кухоль (2), стопочка (3).

Горщик з опуклим тулубом із зруйнованого поховання (опублікований Ю. В. Кухаренком) (рис. 8, 9) подібний до посуду з Пирогівського могильника¹¹. У похованнях № 2, 56, 60, 89, 116 є аналогічні миски з широким отвором (комплекс 1954 р.). Подібний екземпляр знайдено і в могильнику Дівич-Гора, в Трипіллі¹². Миска на високій ніжці (суцільний піддон з поховання Е (рис. 2, 5) має аналогії у матеріалах Пирогівського могильника (поховання № 1, 5, 9, 15, 52, 55, 94, 127)¹³. Однак більшість пирогівських екземплярів має кільцевий піддон, а також відрізняється рисою, характерною для середньодніпровської кераміки,— граненим краєм вінець, якого немає у могилянському посуді. Це зближує останній з поліським, де, до речі, також поширені миски на кільцевих піддонах, особливо в ранніх похованнях¹⁴.

Наведені приклади досить яскраво ілюструють поєднання в могилянському керамічному комплексі поліських та середньодніпровських елементів. Однак, на наш погляд, цей посуд стоїть дещо більше до поліської кераміки, особливо великі горщики з уступом на шийці, аналогічні поліським.

У похованальному обряді середньодніпровською рисою є розміщення кісток у східному кутку могильної ями, в той час як на Поліссі вони наявні в західному. Сполучення ямного та урнового типів поховань характерне для обох груп зарубинецької культури.

¹¹ З поховання № 68 (знахідка зберігається у фондах ІА АН УРСР).

¹² А. В. Кузя, А. І. Кубишев. Нові зарубинецькі пам'ятки на Середньому Придніпров'ї.— Археологія, 3. К., 1971, стор. 87, рис. 1, 8.

¹³ А. И. Кубышев, Е. В. Максимов. Пироговский могильник.— МИА, № 160, М., 1969, стор. 32, рис. 5, 9—11; 6, 16—19; див. також матеріали, які зберігаються в ІА АН УРСР.

¹⁴ К. В. Каспарова. Могильник и поселение..., стор. 139, 145, 148, рис. 6, 15; 10, 12, 13; 13, 13.

Основою для датування могильника може бути тільки кераміка. Наявність типів горщиків, що притаманні ранньозарубинецьким комплексам Полісся, добре датовані й мають прямі аналогії в пам'ятках попереднього часу пізньопоморської та підкльошевої культур раннього і середнього латену на території Волині, Полісся і особливо Польщі, свідчить про належність могильника до I ст. н. е. Відсутність металевих виробів виключає більш точне датування, однак і ця обставина вказує на відносно ранній час пам'ятки.

Існування у Волинському Поліссі зарубинецького могильника, в матеріалах якого поєднуються риси поліського та середньодніпровського варіантів, становить великий інтерес. Для уточнення хронології та шляхів проникнення на цю територію племен зарубинецької культури необхідні дальші дослідження.

К. В. КАСПАРОВА

**Зарубинецький могильник
в с. Могиляни на Ровенщине**

Резюме

Памятники зарубинецької культури Прип'ятського Полісся во второй половине I в. н. э. прекращают свое существование. В этой связи особенно важны исследования в областях периферийных, в том числе на Волынском Полесье, где зарубинецкая культура представлена отдельными памятниками. Один из них — могильник в с. Могиляны — исследовался экспедицией Государственного Эрмитажа в 1970 г. Открыто восемь погребений предскифского времени и пять зарубинецких, а также зафиксированы местоположения двух, разрушенных строительными работами в 1965 и 1969 гг. Судя по отдаленности захоронений, зарубинецкий могильник занимал площадь около 6 тыс. м². Трупосожжения делятся на ямные и урновые. В ямных остатки кремации помещались в восточную часть ямы, а западную занимали глиняные сосуды. В керамическом комплексе сочетаются элементы полесской и среднеднепровской посуды, однако в целом он ближе к полесским могильникам. Местоположение костей в восточной стороне ямы является чертой, характерной для среднеднепровской группы памятников.

Основанием для датировки служат только сосуды, из которых многие имеют аналогии в раннезарубинецких погребениях Полесья, относящихся к I в. до н. э. Для уточнения времени существования зарубинецких памятников на Волыни необходимы дальнейшие исследования.

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА

**Давньоруські керамічні світильники
та свічники**

Досі ще повністю не досліджена така група археологічних пам'яток, як світильники та свічники. Щодо античних світильників, то матеріали про них були опубліковані близько 60 років тому¹. Є повідомлення про їх окремі знахідки у працях, присвячених Ольвії, Пантікапею, Фанагорії та іншим грецьким містам².

¹ Kaiserliche Ermitage. Die antiken Tonlampen. Bearbeitet von O. Waldhauer. St. Petersburg, 1914.

² Т. Н. Кипиович. Керамика местного производства из раскопа И.—Ольвия, т. 1, К., 1940, стор. 144; И. Т. Кругликова. Ремесленное производство простой керамики из Пантикапея.—МИА, № 56. М.—Л., 1957, стор. 133; М. М. Кобылина. Фанагория.—МИА, № 57. М.—Л., 1956, стор. 74; В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг.—МИА, № 25, 1962.

Давньоруські світильники й свічники ніким ще не були ні зібрані, ні систематизовані. Вивченю і датуванню їх не приділялося достатньої уваги, хоч ці знахідки відомі з розкопок численних давньоруських міст — Києва, Чернігова, Білгорода, Новгорода, Смоленська, Старої Рязані, Галича, Турова, Пінська, Гродно, Городська³. Вони експонуються в Ермітажі, Державному історичному музеї у Москві, Республі-

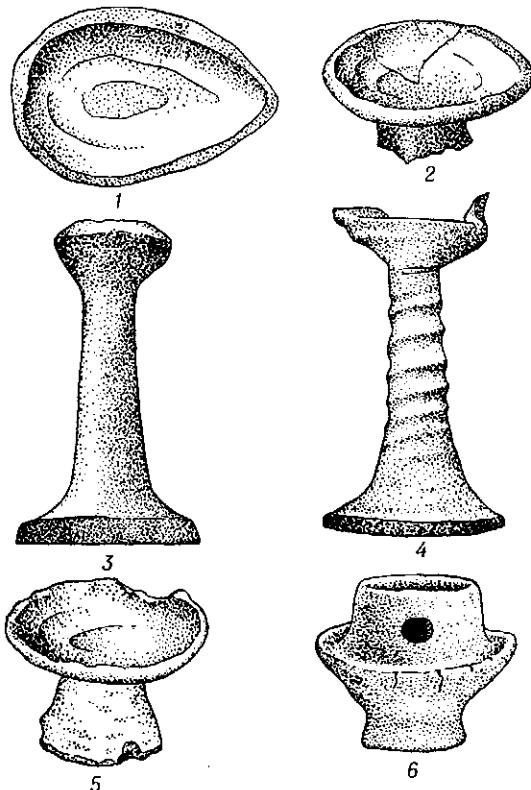

Рис. 1. Світильники:
1 — Пантікапей, 2, 5 — Білгород, 3 — Ольвія, 4 — Херсонес,
6 — Новгород.

канському історичному музеї України у Києві, в Чернігівському, Львівському та інших історичних і деяких краєзнавчих (зокрема, Сосницькому) музеях.

Світильники призначалися для вечірнього освітлення приміщення. У них застосовувалися масло і глоти. Звичайна форма світильників — невеличка поглиблена мисочка, кругла або овальна, відкрита чи закрита зверху. Такими були античні світильники, інколи з деякими варіаціями чи додатковими декоративними елементами. Сироглиняні і жовтоглиняні вироби подібного типу, часто вкриті чорним або червоним лаком, знайдені у Греції, Малій Азії, а також у Північному Причорномор'ї. Прикладом може бути овальний жовтоглиняний світильник з Пантікапея (довжина його мисочки 13,8, висота 2,2 см) (рис. 1, 1)⁴. Спроба збільшити освітлювану площину, очевидно, призвела до виникнення нової

³ М. К. Каргер. Древний Киев, т. I. М.—Л., 1958, табл. LXXVII; В. К. Гопчаров. Археологічні дослідження древнього Галича у 1954 році.—АП, т. V. К., 1955, стор. 27, табл. 1; Н. П. Воронин. Древнее Гродно.—МИА, № 41. М.—Л., 1953, стор. 61, рис. 26; Р. И. Высожев. Новые типы древнерусских светильников.—КСИА, вып. 11. К., 1961, стор. 89.

⁴ Kaiserliche Ermitage, табл. 1, рис. 2.

форми — світильників на високій ніжці. Такі екземпляри виявлені під час розкопок в Ольвії та Херсонесі. Вони зберігаються в колекціях Ермітажу⁵. Висота їх близько 15 см (рис. 1, 3, 4).

Аналогічні за формою світильники на високій ніжці були виявлені в Тірітаці під час розчистки господарського приміщення IV ст.⁶ Слід зазначити, що на цьому місці були пізніші будови. У VIII — IX ст. Тірітака була значним торговельно-землеробським пунктом Східного Криму, і в складі її населення були тоді слов'яни⁷. Висота цих світильників до 15 см.

Зв'язки давньоруських міст, зокрема Києва, Чернігова, Переяслава, Білгорода, Родсня, з середньовічними містами Криму — Херсонесом, Корчевом й іншими — сприяли взаємовпливам у виготовленні багатьох виробів і прикрас. Це стосується і світильників. Можливо, що давньоруські світильники наслідували античні, на що вказує близькість їх форм і розмірів.

У містах Давньої Русі, особливо в південних землях, виготовлялися керамічні світильники двох типів: у вигляді мисочки і на високій ніжці.

Перший тип представлений знахідками з Білгорода, Родсня, Городська та інших міст. Так, один з білгородських світильників мав форму круглої поглибленої мисочки (діаметром 10,5 см), зробленої з світлої глини і вкритої зеленою поливою (рис. 1, 2).

Світильники на високій піжці відомі за матеріалами ряду давньоруських міст — Києва, Білгорода, Галича, Новгорода та ін. Серед них цікавий екземпляр з Білгорода, виконаний з сірої, підбало вимішаної глини (поверхня горбкувата); він має гарну форму і нагадує вазочку. Велика кругла поглиблена мисочка діаметром 10,5 см поставлена на високу конічну піжку (рис. 1, 5). Красивими формами характеризуються і світильники з Галича, також подібні до вазочек. У них своєрідні фігурові піжки⁸.

Викликає інтерес світильник з Новгорода (експонується в Ермітажі). Невеликий, але досить масивний, виготовлений з темної глини, грубо зліплений, він характерний тим, що зверху мисочки має ще циліндричну частину з отвором, очевидно, для гнота (рис. 1, 6).

Одночасно з світильниками і лучинами, які згадуються в писемних джерелах, в Давній Русі були поширені свічки. Високим розвитком бортництва зумовлювалися великі запаси воску, який заготовляли бочками та кругами і який був предметом широкої торгівлі навіть з іншими країнами, що засвідчено, зокрема, Константином Багрянородним та іншими авторами. Це також може бути свідченням поширення свічок у ті часи. Особливо багато їх використовувалося у церквах під час різних релігійних церемоній. У літописах згадується «возжигание» великої кількості свічок у церквах. Безумовно, їх багаті верстви населення теж палили їх чимало. Під час поховань церемоній обов'язково застосовувалися свічки, оскільки це мало певне ритуальне значення. У літописних джерелах такі згадки численні, як, наприклад, під 1072 р., де описується перенесення мощей Бориса і Гліба, під 1074 р.— в описі поховання Феодосія, та в інших місцях⁹.

Свічники були як бронзові й залізні, так і керамічні, останні мали перевагу. Вони були дешевші, і свічка у них могла спалюватися до кінця, тоді як на бронзових і залізних шпілях частини свічок залишалися

⁵ Kaiserliche Ermitage, табл. XLIX, рис. 524; табл. L, рис. 528, 529.

⁶ В. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки., стор. 115, рис. 140.

⁷ Там же.

⁸ В. К. Гончаров. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р.— АП, т. V. К., 1955, стор. 27.

⁹ «Повесть временных лист». М., 1950, стор. 121, 125.

на кінцях невикористаними. За формою ранні керамічні давньоруські свічники дуже близькі до керамічних світильників па високій піжці, бо, напевно, і виникли від них. Очевидно, спочатку у мисочку світильника ставили свічку, щоб не тримати її весь час у руках. Згодом чашечка перетворилася на плоске блюдце, яке прикриває руку від краплин гарячого воску.

Керамічні давньоруські свічники мають вигляд високої порожнистої ніжки конічної форми, на яку зверху насаджено одне або два плоских блюдця порівняно великого діаметра.

Світильники і свічники близькі за формою. Проте світильники завжди мають ногиблишу мисочку, а свічники — плоскі блюдечка, в які неможливо налити масло. Крім того, у верхньому блюдці інколи є гніздо для свічки. Таке саме призначення мала порожниста піжка.

Поширення керамічних свічників в Давній Русі і витіснення ними світильників можна пояснити не тільки великою кількістю воску й зручністю використання свічок у церковних церемоніях та в побуті, а й тим, що для світильників бракувало масла. Оливкової олії, поширеної в античних містах, на Русі не було. Користувалися копопляною, але вона була істівною, що слід було врахувати, зважаючи на часті неврожай та голод. На цю обставину неодноразово вказує літопис. Користуватися для освітлення воском було значно зручніше, піж маслом.

Про поширення свічників свідчать їх знахідки під час розкопок у багатьох давньоруських містах — Києві, Чернігові, Білгороді, Турові, Родні, Гродно.

Перші київські свічники опублікував у кінці XIX ст. І. А. Хойновський, який знайшов шість таких екземплярів і, не розуміючи їх призначення, охарактеризував як «жертвенные сосуды»¹⁰. На початку XX ст. А. Д. Ертель знайшов у Києві ще кілька ідентичних предметів, які він визначив вже як свічники. Щоб підтвердити своє визначення, А. Д. Ертель навів дані про знахідки таких самих свічників під Києвом (на Церковщині)¹¹.

Аналогічні знахідки траплялися під час розкопок міста і в наступні роки. За радянського часу вони були виявлені на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, Софійського собору, Подолу і в багатьох інших місцях Києва. Деякі з цих знахідок опубліковані М. К. Каргером та Б. О. Рибаковим¹², які їх назвали світильниками, хоча не досліджували. Проте форми цих знахідок характерні саме для свічників: висока ніжка і плоскі блюдця. Деякі блюдця вже були з спеціальними заглибленнями для свічок (рис. 2, 1—3).

У Білгороді, поблизу Києва, знайдено за останні роки досить багато фрагментованих свічників, подібних до київських: уламки блюдець та високі порожнисті ніжки від них. Прикладом може служити конічна ніжка з світлої глини, порожниста всередині, а зовні прикрашена концентричними нарізними лініями (рис. 2, 4).

Надзвичайно цікавим є мініатюрний (напевно, дитяча іграшка) керамічний свічник з Білгорода. Він виконаний з світло-жовтої глини і являє собою кругле блюдечко на високій конічній ніжці. Висота його 2,5, діаметр 3 см. У центрі блюдечка вирізано косий хрест (рис. 2, 6). Такий знак Б. О. Рибаков визначає як вогнєвий¹³. Можливо, його було зробле-

¹⁰ И. А. Хойновский. Раскопки великоцняжеского двора древнего града Киева, произведенные весною 1892 г. К., 1893, стор. 57, табл. XIV, рис. 102, 103.

¹¹ А. Д. Эртель. Отчет о наблюдении за земляными работами в районе Старо-киевского участка в 1912 г. и о найденных при этом предметах.—Военно-исторический вестник, кн. 4. К., 1913, стор. 3.

¹² М. К. Каргер. Древний Киев, табл. LXXVIII; Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси. М., 1948, стор. 354, 355.

¹³ Б. А. Рыбаков. Календарь IV в. из земли полян.—СА, № 4. М., 1962, стор. 67, 68.

но навмисно, щоб підкреслити зв'язок цього предмета з вогнем, світлом. Очевидно, іграшка наслідувала справжні свічники.

Подібні, але більші за розмірами керамічні предмети були знайдені у Тирітці. Вони названі ліпними посудинами і датовані IV ст.¹⁴

З білгородських свічників найбільший інтерес становить знахідка половини свічника, виготовленого з добре відмуленої світло-жовтої гли-

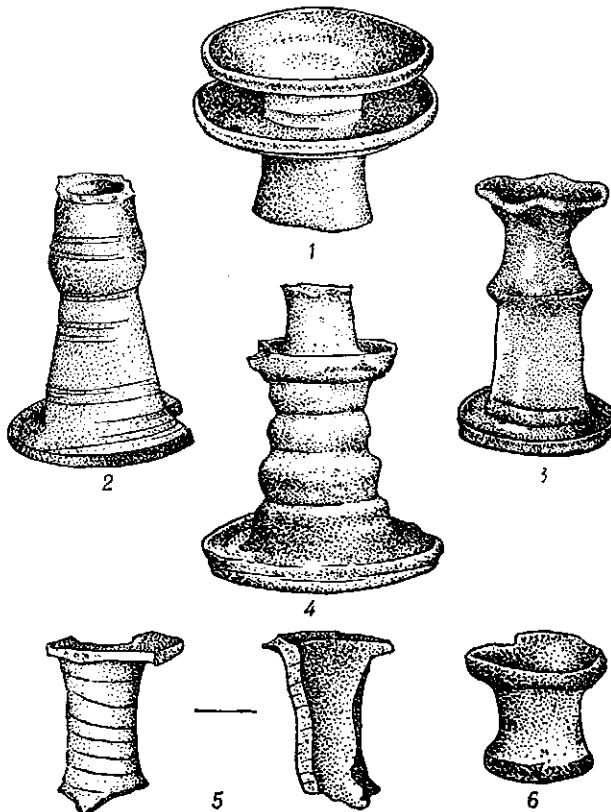

Рис. 2. Свічники:
1 — Київ, 2, 4 — Сосниця, 3 — Боромля Сумської області. 5, 6 —
Білгород.

ни. Висока ніжка закінчується зверху плоским блюдечком. Ззовні вона прикрашена нарізним лінійним орнаментом, а всередині порожниста, призначена для того, щоб вставляти свічки (рис. 2, 5).

Свічники, аналогічні київським та білгородським, відомі й з інших давньоруських міст. Так, у Турові трапилося кілька порожнистих ніжок від таких свічників. Один з них вкритий зеленою поливою¹⁵. Знайдені вони також у шарах XI — XIII ст. у Гродно¹⁶, Пінську та ін.

Більш розвинену, але схожу форму мають свічники, виявлені у Сосниці Чернігівської області, які експонуються у Сосницькому краєзнавчому музеї. Один з них краще зберігся: на високу орнаментовану поглибленими лініями ніжку насаджене зверху блюдечко, яке має ще спеціальну циліндричну вставку — гніздо для свічки. Зроблений він з жовтої глини на гончарському кругі. Висота його 15,5, діаметр блюдеч-

¹⁴ В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки..., стор. 24, рис. 14.

¹⁵ Свічник № 965 з розкопок 1962 р. зберігається у Мінську в Інституті історії АН БРСР.

¹⁶ Н. Н. Воропин. Древнее Гродно..., стор. 61, рис. 26.

ка 9,5 см (рис. 2, 5). Другий не зберігся повністю, але він також складався з високої орнаментованої ніжки і блюдечка зверху. Ніжка порожниста, призначена для свічки. Висота свічника 14 см (рис. 2, 6).

Свічники були поширені не тільки в Давній Русі, а й на інших слов'янських землях. Виготовляли їх з глини, дерева, різних металів (заліза, міді). Керамічні свічники досліджувалися у Болгарії¹⁷. Увагу дослідників привертали дерс'яні свічники. За форму воно нагадують керамічні, зокрема київські та сосницькі. Вони складаються з високої конічної ніжки і мають зверху одне або два блюдечка. Ніжки прикрашені здебільшого концентричним орнаментом¹⁸. Можливо, ці спільні риси обумовлені технікою їх виконання — обертанням на гончарському крузі чи на токарному верстаті.

Етнографічні матеріали свідчать про те, що на території України ще й досі роблять керамічні свічники, наприклад у південних і західних областях. Деякі зразки з західних областей видані в працях про народну кераміку України¹⁹. З південних виробів, зокрема, можна назвати свічники з с. Боромля Сумської області, де їх виробляють і зараз.

Слід зазначити, що до цього часу свічники зберігають у загальних рисах форму давньоруських: вони уявляють високу конічну ніжку з плоским блюдечком зверху, а друге блюдечко перетворилося на рельєфний валик. Ніжка залишається порожнистою. Висота сучасних свічників, як і давньоруських, — від 13 до 15 см.

Дослідження світильників і свічників підтверджує думку, що вони мали велике поширення у Давній Русі. Їх масове використання у релігійних церемоніях і в побуті привело до виготовлення цих виробів не тільки з металу і дерева, а й з глини. Види і форми керамічних світильників і свічників ідуть від античних, хоч пізніше вони розвиваються і прикрашаються згідно із смаками свого часу.

Керамічні свічники набувають значного поширення в період Київської Русі, а згодом їх виробництво збільшується і продовжується, зокрема на Україні, майже до сучасності.

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА

Древнерусские керамические светильники и подсвечники

Резюме

Среди археологических материалов из раскопок древнерусских городов известны находки, которые обычно называли светильниками. Более детальное изучение позволяет выделить из них группу древнерусских подсвечников, которые применялись в церковных и погребальных церемониях, а также в быту уже в период Киевской Руси. Это подтверждается письменными источниками и этнографическими материалами.

¹⁷ М. Д. Маринов. Градиво за веществената култура на Западна България.— СБНУ, XVIII. София, 1901, стор. 39; Ст. Л. Костов и Е. Петрова. Селски бит и изкуство в Софийско. София, 1935, стор. 77.

¹⁸ В. Венедикова. Деревянные подсвечники в коллекциях Этнографического музея в Софии.— Известия на Етнографския Институт и музей, кн. VIII. София, 1965, табл. II, рис. 7, 9.

¹⁹ К. И. Матейко. Народная керамика западных областей Украинской ССР. К., 1959, табл. XVII, рис. 1.

Поховальні пам'ятки IX—XIII ст. басейнів Західного Бугу і Сану

Важливими пам'ятками культури стародавнього населення є могильники. Їх вивчення докомагає з'ясувати чимало сторінок минулого: соціально-економічний розвиток, духовну культуру, етнічну належність населення тощо.

На території Побужжя і Посання відомо 29 пунктів, де досліджено могильники чи окрім поховання IX—XIII ст. Як правило, вони виявлені поблизу поселень або городищ. За зовнішнім виглядом їх можна поділити на підкурганні й ґрунтові, а за характером ритуалу — на трупоспалення і трупопокладення.

Підкурганні поховання з трупоспаленням дослідженні в Ліпському, Гусиному, Лопінчику Гурному, Чорній Велькій, Головному, Новосілках, Біловезькій Пущі, Дахнові та Тречі¹. На могильниках було від 1 до 80 курганів переважно круглої форми, висотою від 0,25 до 2 м і з основою діаметром 4—25 м. Під час розкопок з'ясовано цікаві риси похованального ритуалу. Так, у похованнях № 1 і 2 на могильнику в Чорній Велькій та № 1 у Біловезькій Пущі місце спалення покійника заздалегідь обгороджували камінням, утворюючи кромлех. В іншому випадку навколо поховання простежено залишки дерев'яної огорожі (Біловезька Пушта, курган № 30), спаленої перед тим, як насипали курган. Поховання під деякими насипами в Ліпському були оточені рівчаками. Аналогічні деталі похованального обряду відомі на давньоруських пам'ятках. Так, на могильнику в'ятичів поблизу Воронежа навколо поховань виявлено залишки дерев'яного тину, у новгородських слов'ян огорожу кромлех робили з валунів², а під смоленськими курганами зафіковано канавки і залишки спаленого частоколу³. Ці деталі, на думку Б. О. Рибакова, пов'язані з ідеєю круга, що була поширенна серед багатьох народів, у тому числі слов'ян⁴. На ряді могильників досліджуваної території під насипами знайдено на стародавньому горизонті залишки прямокутних зрубних споруд, в яких, імовірно, були спалені покійники (кургани № 27 і 45 в Ліпському, № 2 в Головному та № 1 в Дахнові).

Як показали дослідження, на більшості могильників залишки кремації залягали на давньому горизонті підкурганної площини, що є досить поширеною рисою слов'янських трупоспалень⁵. Інколи трапляються поховання, де залишки збирались в урну, як стверджено в деяких курганах у Дахнові (№ 1 і 2) та Ліпському. В одному випадку (курган № 30, Біло-

¹ M. D r e w k o . Sprawozdanie z badań, przeprowadzonych w 1955 r. na wcześnieśredniowiecznym cmentarzysku kurhanowym we wsi Lipsko, pow. Zamojski.—SA, t. III, 1957, стор. 165—167; K. Ziutowski, G. Mikołajczyk. Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husynne.—SA, t. I, 1955, стор. 254—261; M. D r e w k o . Sprawozdanie z czynności państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych na okręg Lubelski.—WA, t. X, 1929, стор. 281; Informator archeologiczny. Badania, 1969. Warszawa, 1970, стор. 244—246; Ю. В. Кухаренко. Средневековые памятники Полесья.—САИ, вып. ЕІ—57. М., 1961, стор. 32; J. Kostrzewski. Obrządek ciałopalny u plemion polskich i słowian północno-zachodnich. Warszawa, 1960, стор. 36; A. D zieduszycka, I. Kamińska. Wczesnośredniowieczne kurhany ciałopalne z Dachnowa, pow. Lubaczów.—МА, t. I. Kraków, 1959, стор. 325—331; J. Janowski. Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych przez Muzeum w Krośnie.—Sprawozdanie ROA. Rzeszów, 1962, стор. 28.

² Б. А. Рыбаков. Древности Чернигова.—МИА, 11. М.—Л., 1949, стор. 29.

³ В. В. Седов. К вопросу о классификации смоленских курганов.—КСИА. вып. 81. М., 1960, стор. 9—12, рис. 4.

⁴ Б. А. Рыбаков. Вказ. праця, стор. 29.

⁵ J. Kostrzewski. Obrządek ciałopalny., стор. 14.

веська Пуща) вони були поховані в ямі глибиною 0,45 м від давньої поверхні. Речовий інвентар здебільшого становили фрагменти ліпних горщиків, частково обточених на примітивному крузі, прикрашених ламаними хвилястими лініями (Ліпське, Трепча, Дахнів), або кружально-го посуду (Головно). Зрідка трапляються й інші знахідки, наприклад фрагмент глинняного пряслиця з кургану № 9 в Біловезькій Пущі та бронзовий перстень зі щитком (курган № 1 в Чорній Вельці).

Аналогічні пам'ятки з трупоспаленнями відомі поблизу Пліснеського городища, на околицях сіл Перевали, Дуліби, Турічанки в басейні Прип'яті, в Пінську, Чернігові⁶ та в ряді інших пунктів стародавньої Русі. На старопольських землях вони є в Рибній, Мораві, Пшедбайовіцах, в Повісленні та ін.⁷ У переважній більшості названих пунктів поховання були на давньому горизонті. Всюди вони датуються VIII—X ст.

Крім того, в басейнах Західного Бугу і Сану досліджено ряд підкурганних поховань з трупопокладеннями, зокрема в Грудку Надбужному, Зимному, Володимирських Новосілках, Судовій Вишні, Чортівці та Чоршій Велькій⁸. У деяких з цих поховань покійники лежали на стародавньому горизонті, а в Зимному, Новосілках, Устилузі і Судовій Вишні вони були в ямах. В основному під кожним курганом лежав один кістяк і лише на могильнику поблизу с. Чорна Велька під насипами було більше поховань: три (курган № 3) та шість (курган № 4). Основне положення їх — на спині, орієнтація — головою на захід. В одному випадку (курган № 2, с. Чорна Велька) виявлено скорчений кістяк із зігнутими в ліктях руками, орієнтований по лінії північний захід — південний схід. В деяких підкурганних похованнях наявні залишки дерев'яних трун та зрубів (Новосілки, Судова Вишня). Речовий інвентар досить багатий, зокрема на прикраси — бронзові й срібні сережки, персні, браслети, срібні й скляні намистинки тощо. Трапляються і фрагменти горщиків. На підставі знахідок трупопокладення датуються X—XIII ст.⁹ і мають аналогії в Пліснеську, Мітєвичах, Стамогилах, Мільковичах і Комаровичах на Прип'ятьському Поліссі, Пересопниці, Старому Жукові і Білєві на Ровенщині, в Києві та багатьох інших пунктах стародавньої Русі¹⁰.

До другої групи пам'яток вказаної території належать ґрунтові поховання з трупопокладеннями в ямах або трунах. Вони відомі в Белзі, Грудку Надбужному, в ур. Замчисько, тобто на дитинці літописного Волиня, Сонядці, Перемишлі, Костомлотах, Саноку, Холмі, Володимирі-Волинському, Стрижові, Вроновіце — Доліво та Гачові¹¹. Тут покійники

⁶ М. П. Кучера. Древній Пліснеськ.—АП, т. XII. К., 1962, стор. 20; Ю. В. Кухаренко. Вказ. праця, стор. 10—11; Б. А. Рыбаков. Вказ. праця, стор. 51—53.

⁷ J. Kostrzewski. Obrzadek ciałopalny..., стор. 27, див. карту.

⁸ H. Zoll-Adamikowa. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, cz. I. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966, стор. 51; S. Nosek. Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną miejscowości Wisły i Bugu.—Annales UMCS, sect. Г, vol. VI. Lublin, 1957, стор. 342; Informator archeologiczny, стор. 244—246; О. Ратич. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957, стор. 9, 12; його ж. Багате поховання рубежу X—XI ст. у Судовій Вишні.—Середні віки на Україні, вип. I. К., 1971, стор. 162—168.

⁹ Е. И. Тимофеев. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв.—СА, № 3. М., 1961, стор. 56—57.

¹⁰ М. П. Кучера. Вказ. праця, стор. 20—21; Ю. В. Кухаренко. Вказ. праця, стор. 13; Е. И. Тимофеев. Вказ. праця, стор. 64; М. К. Каргер. Древний Киев, т. I. М.—Л., 1958, стор. 134—229.

¹¹ Archiw ICH AN URSR; L. Rauhut. Średniowieczne cmentarzysko szkieletowe na stan. I—A w Gródku Nadbużnym.—SA, т. II, 1956, стор. 78—81; Z. Wartolowska. Gród Czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim. Warszawa, 1958, стор. 67; H. Zoll-Adamikowa. Вказ. праця, стор. 83—85; J. Zoski. Groby pogańskie w Kostomłotach.—WL, т. III. 1876, стор. 63—78; A. Kunysz. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na terenie Sanoka i okolicy.—Spraw. ROA, Rzeszów, 1963, стор. 25; S. Skibiński. Grób wczesnośredniowieczny na Kredowej Górze w Chełmie Lubelskim.—

лежали переважно на спині з витягнутими вздовж тіла або скрещеними на грудях руками, головою на захід, зрідка на північ або півден (Перемишль — Казанув) чи на схід (Перемишль — Замкова Гора, Гачув). Випадок становили поховання покійників з відрізаною головою або з черепом, в якому забито великий залізний цвях (Володимир-Волинський), а також скорчні кістяки (поховання № 2 в Перемишлі). На думку деяких вчених, такі звичай пояснюються тим, що за життя цих людей вважали упирями і тому після смерті відрізали голови або забивали у груди осиковий кілок, щоб вони не вставали і не шкодили живим.¹²

Біля покійників знайдені різні предмети. В жіночих похованнях були прикраси: скроневі кільця, бронзові й срібні сережки, персні, браслети, намистини і кістяний гребінь (Перемишль — Казанув), а в чоловічих — поясні пряжки, ніж та кинджал (Перемишль), наконечники стріл (Санок, Костомлоти, Перемишль — Казанув). В багатьох випадках виявлено фрагменти кружальної кераміки, а в двох — у Перемишлі (Замок) та Костомлотах — кельнські динари Оттона III рубежу X—XI ст.

Ці могильники датуються на основі матеріалів XI—XIV ст. і мають численні аналогії як на території стародавньої Русі, зокрема в Запитові, Ясенові на Львівщині, Августівці, Кудринцях, Михалкові на Тернопільщині, у Києві¹³, так і на землях Польщі — в Хробежові (повіт Пінчув), Гарбові (повіт Сандомеж), Krakowі та багатьох інших пунктах¹⁴.

Іншим типом поховань цієї групи слід вважати ґрунтові могили з кам'яною обкладкою. Вони розташовані переважно в нижній течії Західного Бугу, в Невядомій, Лужках, Чеканові, Чорній Велькій, Невяріві — Сохах та Ліппному¹⁵. Похованальні ями були прямокутної або овальної форми, а померлих ховали, мабуть, у дерев'яних трунах, на що вказують знахідки кованих залізних цвяхів у більшості таких поховань. Кістяки лежали на спині, головами на захід, з руками, витягнутими вздовж тіла. Всі могили обкладені великими каменями, а над ними насыпано брук з дрібного каміння. Речовий інвентар досить багатий. В жіночих похованнях частими є бронзові й срібні скроневі кільця, з того ж матеріалу сережки мінського типу у вигляді трьох намистинок, срібні персні, скляні намистини, глиняні та шиферні пряслища. Зрідка трапляються шийні гривні та плетені бронзові браслети (поховання № 1 в Лужках), ще рідше — хрестики (Лужки). В чоловічих похованнях були фрагменти кружальної кераміки, іноді цілі горщики, ножі, кресала.

Цікаво, що на великому могильнику в Нев'ярові — Сохах з кількох десятків трупопокладень у чотирьох трапилися частково, а в трьох (№ 5, 21 і без номера) повністю спалені тіла. Рештки кремації, знайдені на кам'яному бруці, були обкладені камінням. Речовий інвентар тут не відрізняється від виявленого в трупопокладених похованнях, що вказує на їх синхронність. Очевидно, в цих випадках йдеться про пережитки раніше практикованого обряду трупоспалення. Загалом могили, обкладені камінням, датуються XI—XII ст.¹⁶ Аналогії їм відомі на території Польщі — на Мазовії, в Прибалтиці та деяких інших районах¹⁷.

WA, t. XXVI, z. 3-4, 1959—1960, стор. 303—304; A. Cunkałowski. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961, стор. 164—170; H. Zoll-Adamikowa. Вкaz. праця, стор. 116.

¹² J. Kostrzewski. Kultura prapolska. Warszawa, 1962, стор. 344.

¹³ О. Ратич. Вкaz. праця, стор. 21, 31, 59, 66; Л. А. Голубева. Киевский некрополь. — МИА, № 11. М.—Л., 1949, стор. 117—118.

¹⁴ H. Zoll-Adamikowa. Вкaz. праця, стор. 33—40.

¹⁵ Informator archeologiczny, стор. 247—248, 287—288; J. Kostrzewski. Obrządek ciałopalny, стор. 35; S. Nosek. Вкaz. праця, стор. 334.

¹⁶ K. Musiałowicz. Z zagadnień osadnictwa wcześnieohistorycznego, pow. Sokół Podlaski. — WA, t. XVIII, z. 4, 1950—1951, стор. 247.

¹⁷ M. Miśkiewicz. Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce. — MW, t. VI. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1969, стор. 246—247.

Наведені вище дані показують певну еволюцію похованального обряду у населення Побужжя і Посання протягом IX—XIII ст. Так, встановлено, що для періоду X—початку XI ст. найбільш характерним був звичай насипати курган над спаленим тілом померлого. Потім на зміну йому прийшов звичай ховати небіжчиків, орієнтованих в основному головою на захід як під курганним насипом, так і в ґрунтових ямах, іноді домовинах. При цьому заслуговує на увагу той факт, що для підкурганних трупопокладень X—XIII ст. на зазначеній території знаходимо аналогії лише серед пам'яток сусідніх і більш віддалених стародавньої Русі. Разом з тим в XI—XII ст. виступають в Нижньому Побужжі ґрунтові трупопокладення в кам'яній обкладці, деякі на кам'яній вимостці або прикриті шаром каміння. Пов'язуються вони з аналогічними пам'ятками сусідніх районів Польщі.

Для визначення стіничної належності охарактеризованих вище похованальних пам'яток доцільно застосувати метод порівняння їх з могильниками центральних, глибинних районів стародавньої Русі і Польщі.

Щодо підкурганних поховань з трупоспаленнями, то аналогії їм відомі як на землях Русі, так і Польщі¹⁸. Проте деякі дослідники такі поховання, виявлені на вказаній території, пов'язують із східними слов'янами — дреговичами, волинянами і «білими» хорватами¹⁹.

Підкурганні поховання з трупопокладеннями, паянні в названих вище пунктах досліджуваної території, поза всяким сумнівом, належали східним слов'янам, що засвідчується не лише аналогічним ритуалом, а й речовим інвентарем (сережки київського і мінського типів, скроневі кільця в півтора витки тощо). Аналогічні поховання є в Південній Білорусі, на Східній Волині, Київщині та в інших районах стародавньої Русі²⁰. На старопольських землях подібний тип пам'яток невідомий.

Про ґрунтові поховання з трупопокладеннями XI—XIII ст. слід сказати, що вони відомі як у східних, так і у західних слов'ян²¹. Це пояснюється проникненням на слов'янські землі християнства. Однак, беручи до уваги, що в цього роду похованнях, виявлених на даній території, були характерні давньоруські прикраси (сережки київського і мінського типів, скроневі кільця у півтора витки, скляні браслети), їх можна зарахувати до пам'яток давньоруського населення. На таку їх етнічну належність вказує також те, що всі вони були виявлені на городищах з давньоруськими матеріалами.

Що ж до ґрунтових поховань в кам'яній обкладці, які виступають головним чином у нижній течії Західного Бугу, то вони аналогічні виявленим на Мазовії та в Поможі і вважаються належними західним слов'янам — мазовішанам²².

¹⁸ Н. Ф. Лавров. Религия и церковь.— История культуры древней Руси, т. II. М., 1951, стор. 73—77; J. Kostrzewski. Kultura prapolska. Warszawa, 1962, стор. 330—332.

¹⁹ W. Antoniewicz. Archeologia Polski. Warszawa, 1928, стор. 243—244; K. Musianowicz. Przyczynki do osadnictwa mazowieckiego na Podlasiu w XII—XIII w.—Swiatowit, t. XXI. Warszawa, 1955, стор. 274.

²⁰ Е. И. Тимофеев. Вказ. праця, стор. 56—73.

²¹ Н. Ф. Лавров. Вказ. праця, стор. 77; J. Kostrzewski. Kultura prapolska, стор. 334.

²² K. Musianowicz. Z zagadnień osadnictwa wcześnieohistorycznego, pow. Sokolow Podlaski.— WA, t. XVII, z. 4, стор. 240.

М. Н. КУЧИНКО

Погребальные памятники IX—XIII вв. бассейнов Западного Буга и Сана

Резюме

На территории Побужья и Посанья известны 29 пунктов с могильниками или отдельными погребениями IX—XIII вв. По внешним признакам они распределяются на подкурганные и грунтовые, а по характеру ритуала — на трупосожжения и трупоположения. В подкурганных захоронениях с трупосожжением в большинстве случаев останки кремации находились на древнем горизонте, иногда в урне или грунтовой яме. Место погребения обводилось в редких случаях канавкой, венцом из камней или же деревянной оградой.

На изучаемой территории известны также подкурганные погребения с трупоположением. Они чаще находились в ямах, значительно реже — на горизонте. Другую группу составляют грунтовые трупоположения в ямах, ориентированные головой на запад. Отделенный тип этой группы составляют погребения с каменной закладкой.

Большую часть памятников следует связывать с восточно-славянским древнерусским населением (дрговичами, бужанами-волынянами и «белыми» хорватами) и только грунтовые захоронения с каменной закладкой связываются с западными славянами (мазовшчанами).

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

А. Д. Пряхін

Абашевская культура в Подонье.

Изд-во Воронежского государственного ун-та
им. Ленинского Комсомола. Воронеж, 1971.

Одна з яскравих сторінок стародавньої історії нашої країни пов'язана з носіями абашицької культури, які в епоху пізньої бронзи з племенами зрубної, сабатинівської та інших культур відігравали провідну роль в історичному розвитку Східної Європи. Проте після перших відкритів і публікацій В. Ф. Смоліна абашицькі пам'ятки не привернули до себе палежної уваги дослідників і тому не вивчались систематично. Тільки в 60-х роках з'явилися узагальнюючі праці, в яких були конкретизовані основні ознаки абашицької культури. Нерівномірність вивчення останньої призвела до того, що її загальна характеристика була відтворена в основному на матеріалах поховань лісової зони Середнього Поволжя нещовно й однобічно.

Цінні пам'ятки абашицької культури відомі на великій території від східних приток Дніпра на заході до Зауралля на сході, від Верхнього Поволжя на півночі до степових районів Поволжя і Дону на півдні. Розгляд цих старожитностей по окремих ареалах показує їх місце в культурно-історичному процесі, їх історичну долю, дає підстави по-новому висвітлювати попиття «абашицька культура» або «абашівська культурно-історична спільність». Саме характеристиці її в межах Подоння присвячена монографія А. Д. Пряхіна, в якій використані археологічні колекції абашицьких пам'яток з басейну Дону. Це матеріали, здобуті як попередніми дослідниками (В. Н. Глазов, В. Н. Тев'яшов, П. П. Єфименко, П. М. Третьяков, П. Д. Ліберов та ін.), так і археологічними експедиціями Воронезького університету (1948–1968 рр.), в яких брав участь автор, та іншими експедиціями.

У I розділі праці дається досить новна історіографія дослідження абашицьких пам'яток — з початкових розкопок в басейні Дону на початку цього століття і до наших днів. Цілком слушно автор підкреслює, що, незважаючи на попередні знахідки, абашицька культура широкому колу дослідників стала відома тільки після розкопок професора Казанського університету В. Ф. Смоліна, який дослідив курганний могильник поблизу с. Абашево в Чувашії у 1925 р. і дав назву цій культурі. В 30-х роках великого значення набули концепції О. О. Іессена, який першим поставив питання про відокремлення та локалізацію абашицьких пам'яток на Дону.

В історіографічному плані у книзі зазначено внесок інших археологів у довоєнні та післявоєнні роки. Особливу увагу автор приділяє аналізу узагальнюючих праць П. П. Єфименка і П. М. Третьякова, А. Х. Халікова, К. В. Сальникова й, особливо, П. Д. Ліберова, підкреслюючи важливість порушеніх цими дослідниками питань, але не завжди погоджуючись з їх висновками. Він відмічає, що завдяки інтенсивному вивченню абашицьких пам'яток Подоння в 60-х роках цей район найкраще дослідженій. Нагромаджено величезний матеріал, який потребує публікації та відповідного аналізу, без чого неможливе розуміння абашицької культури, її ролі в історичному процесі Східної Європи.

Розв'язуючи поставлене завдання, А. Д. Пряхін переходить до викладу та культурно-історичної інтерпретації матеріалів абашицької культури Подоння.

Розділ II присвячено характеристиці поселень, які в цьому районі чисельно переважають над могильниками. Однією з найбільш характерних пам'яток є Лівобережне поселення біля греблі на р. Воронеж. Хоч воно розкрите на невеликій площі, здобуті знахідки дають уявлення про характер матеріальної культури абашиців Подоння. Ще більше фактів дали розкопки Шиловського поселення, яке, крім залишків жител та святилища, має значну колекцію кераміки (залишки від 778 посудин). Хоч зараз це одне з найкраще досліджених абашицьких поселень, але, як цілком слушно зauważує автор, його необхідно й далі вивчати, щоб можна було відтворити повну картину суспільно-економічного життя та побуту стародавнього населення. Інші з відкритих об'єктів менш перспективні в цьому напрямі.

Разом з характеристикою поселень у книзі аналізується розвиток та видозміні абашицької культури Подоння, простежується вплив зрубної культури, який меншою мірою позначився на Лівобережному та Шиловському поселеннях і більшою на Маслінському і, особливо, Волківському. На цій підставі автор констатує поступове нівелювання матеріальної культури абашиців Дону під впливом зрубних племен.

Крім вказаних найбільш відомих поселень, А. Д. Пряхін коротко характеризує майже всі відкриті до 1968 р. пам'ятки лісостепового Подоння. Матеріали степової його частини не розглядаються, оскільки їх місце в абашицькій культурі ще не з'ясоване.

Цілком обґрутованими є узагальнюючі висновки автора про інтенсивне заселення абашицькими племенами середніх районів лісостепового Подоння. щодо інших територій, то, на його думку, ісмає підстав виснажити абашицькі поселення в районі класичних могильників цієї культури в Середньому Поволжі, але можна стверджувати абашицьку належність ряду пам'яток басейну р. Оки (наприклад, Перикса, Красне Озеро, Шлихтинське, Бокино та ін.). Обережніше слід підходити до питання про їх відмінності, розрізняючи хронологічні й територіальні ознаки.

Добре вивеснім районом абашицьких пам'яток є Південний Урал (розкопки К. В. Сальникова), але А. Д. Пряхін не подав широких зіставлень їх з об'єктами Подоння. На нашу думку, одне з першочергових завдань — розвідка поселень на території між лісостеповим Подонням і Південним Уралом. Про це свідчить і переконання автора в тому, що абашицькі комплекси є вуже відомих на зазначеній території поселеннях пізньої бронзи, які зараз вважаються належними до зрубної культури.

Досить оптимістично в плані абашицьких впливів розглядається в книзі територія на захід від Дону, де останнім часом виявлено абашицькі матеріали в лісостепових районах Сіверського Дінія, Сейму та Десни, а також басейну Верхнього Поволжя та Зауралля. Але ці місцеві знахідки трактуються як результат взаємодії основного абашицького масиву племен з своїми сусідами.

Розділ III містить характеристику могильників, які поступаються перед поселеннями кількісно і за обсягом дослідження. Загалом налічується 23 поховання з 15 могильників. Проте слід зауважити, що на Дону до цього часу немає жодного повідомлення розкопаного могильника абашицької культури.

Заслугою автора є чіткий виклад усіх матеріалів абашицьких поховань на Дону та суміжних територіях, хоч тут найбільше труднощів викликало відокремлення абашицького північного від зрубного.

Для абашиців Подоння характерні компактні курганні групи з невеликими силощими насипами, кількість яких досягає ін'ять - сім. Вони, як правило, розташовані на вододілах плато чи на високих берегах річок. В таких курганах виявлені переважно юодинокі основні поховання. Але серед абашицьких часто трапляються і впускні, особливо в курганах катакомбної культури. Подекуди абашицькі поховання одночасно є основними і впускними.

В книзі охарактеризовано головні риси поховань пам'яток: влаштування могил, положення і орієнтація небіжчиків, особливості обряду. Могильники Подоння і Середнього Поволжя порівнюються між собою, причому середньоволзькі виступають як своєрідний етапон абашицької культури.

Зіставлення карт поширення абашицьких поселень і поховань на Подонні показує, що основна кількість пам'яток припадає на його воронезьку частину. Це зумовлено не тільки країцім вивченням вказаного району, а й локалізацією тут групи абашицьких племен. Автор звертає увагу на необхідність відокремлення від поховань зрубної культури абашицьких поховань пам'яток Нижнього Поволжя, а також підкреслює відмінність обряду цих племен на Подонні, з одного боку, та Приураллі, Середньому і Нижньому Поволжі — з другого.

Питання суспільно-економічних відносин та релігійних уявлень розглядаються у розділі IV, де зазначено, що провідними галузями абашицького господарства на Подонні були скотарство та землеробство.

У скотарстві переважала велика рогата худоба, розводили свиней, дрібну рогату худобу і коней. Порівняно з населенням зрубної культури у абашицьких племен скотарство мало більш осійний характер. Цікаві спостереження автора щодо використання тяглової сили тварин (для транспортних перевезень, землеобробітку та ін.). Важливою галуззю було її землеробство, можливо, орне.

На підставі численних матеріалів А. Д. Пряхін стверджує, що у абашиців Подоння були центри металообробки, але наявність металургійного виробництва він віддає сумніву.

До цього розділу слід було включити типологічний аналіз металевих виробів абашицької культури в басейні Дону. Загалом виробнича діяльність абашиців відображає всі сторони багатогалузевого, гармонійно розвинутого господарства.

У класифікації кераміки та опису технології керамічного виробництва автор характеризує етнографічні особливості основної категорії матеріальної культури абашицьких племен. На жаль, у книзі не наводяться дані хімічного та спектрального аналізів кераміки.

Заслуговують на увагу спроби обгруптувати знахідки керамічних горнів на поселеннях абашицької культури в Подонні, але для аргументації цього висновку слід привести ще додаткове дослідження.

Аналізуючи суспільні відносини, не можна не погодитися з автором у тому, що абашицькі племена разом з іншими спорідненими групами населення Дону і Волги входили до могутнього союзу скотарсько-землеробських племен, який протягом ряду століть панував над значними територіями Лісостепу Східної Європи.

Кожне поселення належало роду. Кількість членів останнього неревищувала 300—

400 чоловік. Були й мікроселища, але такі великі поселення, як Шиловське, могли належати і більшій суспільній одиниці. Великі житла призначалися для патріархальних сімей. Панування патріархально-родового ладу незаперечне. Значне місце відводить автор ідеологічним та релігійним уявленням абашивського населення.

У розділі V висвітлюються походження, хронологія та історична доля абашивських племен Подоння. Автор схиляється до думки, що вони пов'язані з пізніми фазами розвитку етнічних груп давньоїмської культурно-історичної спільноти. Можливо, це була архангельська група пам'яток, датована катакомбним часом.

Вихідним центром формування абашивських племен А. Д. Пряхін і А. Х. Халіков вважають зону лісостепового межиріччя Дону та Волги, підкреслюючи їх контакти з населенням культури багатоваликової кераміки та іншими катакомбними племенами. Питання про походження абашивської культури спірне і остаточно не розв'язане. Але слід підкреслити прогресивну, на наш погляд, думку автора про те, що формування локальних варіантів було зумовлене складними процесами культурно-історичних контактів місцевого населення з прийшлими компонентами, наприклад в лісовому Поволжі з «баланівцями». Вважаючи, що абашивські поселення на Дону найбільш ранні, можна ставити питання про походження основного компонента абашивської культури Подоння.

Щодо відносної та абсолютної хронології цих пам'яток автор прийшов до таких висновків: у лісостеповому Подонні багаторазово підтверджується стратиграфічне залягання абашивських матеріалів над шарами катакомбної культури, яка датується серединою II тисячоліття н. е., і під шарами пізньої фази зрубної культури, датованої початком останньої четверті цього тисячоліття. Отже, культура абашивів Подоння існувала з третьої четверті, а, можливо, і середини II тисячоліття до н. с. і до початку його останньої четверті. На наш погляд, автору, крім визначення загальних хронологічних рамок існування абашивських племен у районі Подоння, треба було зробити спробу намітити хронологічні етапи розвитку і трансформації цієї культури на цій території.

Вказуючи на зміну в кінці II тисячоліття до н. е. абашивського населення племенами зрубової культури, автор формулює узагальнюючі висновки.

Насамперед, він визначає в районі Подоння локальний варіант абашивської культури, який чітко відмежовується від класичного волзького і уральського. Але повної характеристики відмінних рис кожного з них в праці немає. Виділення інших локальних варіантів автор вважає передчасним.

По-друге, А. Д. Пряхін вказує на те, що всі відомі поселення абашивської культури розташовані в зоні Лісостепу і тому цю культуру не можна вважати лісовою. Звідси переоцінка ролі абашивських племен в історичному розвитку Східної Європи. По-третє, автор і А. Х. Халіков заперечують фінно-угорську етнічну належність абашивів і пов'язують їх з індоіранською мовою групою.

В підсумку А. Д. Пряхін визначає абашивські старожитності як культурно-історичну спільність, що разом з іншими спільнотами (ямною, катакомбою, зрубною) відігравала значну роль в стародавній історії Східної Європи. Хоч основна увага у книзі приділена пам'яткам Подоння, є в ній і ряд тез, присвячений абашивській культурі в цілому. Культурно-історичні концепції автора цілком обґрунтовані археологічним матеріалом, до інтерпретації якого він підійшов досить критично, як і до думок своїх попредників.

В додатках вміщено публікацію Є. Н. Черпих про технологічний аналіз металу абашивської культури Подоння та суміжних територій.

Загалом рецензована книга становить великий інтерес для дослідників етнокультурної історії Східної Європи у II тисячолітті до н. е.

М. М. Шмаглій

**Г. Лордkipанидзе.
К истории древней Колхиды.
Тбилиси, 1970.**

Таємнича Колхіда, країна «золотого руна», вже багато років привертає до себе увагу дослідників. Ще наприкінці минулого століття почалися перші археологічні дослідження її пам'яток. Особливо багато над вивченням пам'яток Колхіди античного часу працюють грузинські та абхазькі археологи після Великої Вітчизняної війни. Поряд з певною кількістю статей, де розглядається окремі та загальні питання історії античної Колхіди, за останні роки вийшло кілька монографічних досліджень. Перш за все слід відзначити праці О. Д. Лордkipанидзе (Античный мир и древняя Колхіда. Тбілісі, 1966) (грузинською мовою) та М. П. Інадзе (Причорноморские города древней Колхіды. Тбілісі, 1968) і М. М. Трапша (Древний Сухуми. Труды, т. II. Сухуми, 1969). Але, як видно з пазв вказаних праць, вони присвячені головним чином зовнішнім зв'язкам населення античної Колхіди та приморським її містам.

Матеріали дослідження глибинних районів Колхіди розсіяно в багатьох публікаціях. Переважна їх частина видана грузинською мовою і це затруднює знайомство з ними.

Рецензована праця певною мірою дає можливість скласти уявлення про культуру населення стародавньої Колхіди. Назва книги набагато ширша, ніж період часу, який висвітлюється. Адже йдеться головним чином не про всю історію Колхіди під час

античності, а про порівняно незвичайний період — II—I ст. до н. е. Цей час дуже загатий на значні політичні події, що відбувалися на території Східного Причорномор'я. Саме тоді ослабилася центральна влада, країна подробилася на окремі провінції. Цим скористався цар Понта Мітрідат VI Євпатор і взяв у свої руки владу над приморськими містами, а потім і над внутрішніми районами Колхіди, яка була включена до Понтійської держави спочатку як окрема сатрапія, пізніше як васальне царство і знову сатрапія. Але під владою Понта Колхіда перебувала недовго — її захопив Рим. Римською провінцією Колхіда була до 48 р. до н. е. Після цього країна розпалася на окремі провінції.

Сторінки монографії Г. Лордкіпанідзе, присвячені цим подіям, — найбільші цікаві. Використовуючи багатий матеріал, дані вітчизняних та зарубіжних дослідників, автор робить певні висновки щодо уточнення часу захоплення Колхіди Понтом: воно відбулося у перші роки царювання Мітрідата — ще до відомих походів Діофанта у Північне Причорномор'я у 111—110 рр. до н. е. (стор. 17—18).

Значне місце у книзі займають питання економіки Колхіди. Ці розділи побудовані головним чином на матеріалах розкопок Ванського городища, в яких протягом кількох років автор брав участь. Територія стародавньої Колхіди була вкрита лісами. Саме тому сільське господарство тут мало всі особливості, характерні для «лісового типу». Родючість земель Ріонської долини, яка була вкрита густою мережею каналів дрепажного призначення, давала змогу збирати добре врожай зернових культур — перш за все проса. Землеробство мало плужно-мотиковий характер (стор. 46). Серед технічних культур особливе місце займав льон. На доказ цього наводяться свідоцтва античних авторів, археологічні знахідки, широкі етнографічні матеріали (стор. 50—51).

Розвитку тваринництва в античній Колхіді в літературі приділяється мало уваги. Г. Лордкіпанідзе для розв'язання цього питання широко використовує стилізовані та остеологічні матеріали. Головне місце у стаді колхів займала велика рогата худоба. Незначну кількість залишків кісток коней автор пояснює їх обмеженим використанням у господарстві (стор. 61).

Великий розділ присвячений будівельній справі. На основі даних, одержаних під час розкопок Вані, Г. Лордкіпанідзе виділяє три етапи розвитку домобудівництва (стор. 72—79). Однак ці висновки, напевне, не слід поширювати на всі міста стародавньої Колхіди. Тісно пов'язаний з цим розділ про виробництво місцевої черепиці, що періодко повторювала зразки інших центрів античного світу.

Значна увага приділяється питанню про існування у колхів вертикального ткацького верстата. І тут дуже багато місця займає опис грузил для верстатів. На наш погляд, занадто велико значення приділяється класифікації загалом майже однакових грузил, поділу їх на певні категорії залежно від розміру та ваги (стор. 86—90). Тим більше, як на це звертає увагу сам автор (стор. 87), вага значною мірою залежала від якості обпалу. Крім того, не було потреби вміщувати на кількох таблицях (табл. XV—XVII) майже одинакові грузила.

Великий інтерес викликає розділ про торгівлю та грошовий обіг Колхіди. Тут наведені відомі писемні та археологічні дані, доповнені рядом спостережень автора. Проте він не завжди критично підходить до деяких фактів. Твердження про знахідки «колхідок» у Херсонесі (стор. 97) не можна прийняти. Адже йдеться не про їх знахідні на території Херсонеса, а про покупку.

Викликає заперечення і визначення вагової системи важків, знайдених у Вані. Г. Лордкіпанідзе називає одержану ним вагому одиницю в 7,84 г драхмою пізньоантичної (важкої) системи (стор. 101—102), хоча найбільш вірогідно, що це дідрахма або статер хіоської (або родоської) системи (вагова норма 7,87 г). Автор проводить чітку і загалом правильну думку про зв'язок торгових вагів з грошово-ваговими системами (стор. 102—103), але при вивченні нумізматичного матеріалу, що походить з пам'яток Колхіди, не аналізує цей матеріал саме у ваговому відношенні. Вагові норми іноземних монет (Парфії, Риму та ін.), що надходили у грошовий обіг Колхіди, могли лягти в основу місцевих вагових систем або мати значний вliv на їх формування. Наведена тут автором вага різних бронзових монет не має суттєвого значення. Адже низка вагів міді порівняно з сріблом та золотом не дуже відлигала на точність виготовлення мідної монети, що мала значне коливання у вазі навіть монет одного типу.

На широкому археологічному, стилізованому і писемному матеріалах побудовано розділ про ідеологію та культуру Колхіди.

Розкопки Вані дали важливий матеріал для характеристики військової справи та зброяння колхів. Але ці розділи у книзі відсутні. Автор наводить лише кілька ілюстрацій, деякі важливі знахідки навіть не знайдені у тексті. Зокрема, немає опису таких унікальних предметів, як вістря тарана та величезної залишкої стріли від катапульти. Це ніяк не можна виправдати обмеженням розміром видання. Тим більше, що Г. Лордкіпанідзе ішкоди занадто захоплюється етнографічними паралелями.

Перелічені недоліки не знижують загалом високої оцінки праці Г. Лордкіпанідзе. Вона є важливим і помітним явищем у вітчизняній літературі про культуру місцевих племен Кавказу. Книгу з задоволенням зустрінуть усі спеціалісти, які вивчають історію Північного Причорномор'я.

На жаль, книга вийшла дуже обмеженим тиражем і вже давно є бібліографічною рідкістю.

В. О. Лнохін, Є. В. Черненко

Б. А. Рыбаков.
Русское прикладное
искусство X—XIII веков.
Изд-во «Лврора». Л., 1971.

Серед ілюстрованих видань привертає увагу альбом, присвячений давньоруському прикладному мистецтву. Автор супровідного тексту, визначний дослідник історії та культури Київської Русі академік Б. О. Рибаков поставив перед собою складне завдання: у невеликій за обсягом книзі дати історичну і художню характеристику великої кількості пам'яток. Аналізуючи розниток прикладного мистецтва Х—ХІІІ ст. на східнослов'янських землях, Б. О. Рибаков вибрав найбільш доцільний шлях панорамного огляду матеріалу.

Вперше в радянській історичній науці їй мистецтвознавстві Б. О. Рибаков у фундаментальному узагальнюючому дослідженні «Ремесло древній Руси» та в серії статей,

опублікованих в 60-х роках, дав глибокий аналіз семантики орнаменту і образів середньовічного мистецтва. І зараз наукова громадськість зобов'язана Б. О. Рибакову виходом у світ нового альбома, де приділена велика увага сюжетам зображені, на відміну від книг А. С. Гущина та Г. Ф. Корзухіної, присвячених матеріалам з скарбів Х—ХІІІ ст. Особливо уважно Б. О. Рибаков розглядає групи пам'яток або окремі зразки, що, на його думку, найбільш яскраво відображають основні явища давньоруського мистецтва. Так, чимало рядків присвячено розкриттю змісту тератологічної орнаментики шедевра — срібної сковки рога з поховання знатного воїна в Чернігові (Х ст.).

Розглядаючи наступний етап — XI—XIII ст., автор вказує на специфіку мистецтва села й міста. Однією з причин, яка зумовила їх відмінність, Б. О. Рибаков вважає велику кількість архаїзмів у традиційних виробах сільських ремісників. Він підкреслює язичеську символіку прикрас сільського одягу і пріоритет магічного начала в їх семантиці. Мистецтво давньоруського міста Б. О. Рибаков поділяє на дві категорії: мистецтво мешканців посаду, з одного боку, та боярсько-князівської верхівки — з другого. Безперечною заслugoю автора є твердження про стилістичну і сюжетну єдність не тільки обох цих категорій, а й усіх інших, включаючи прикраси, начиння, книжкову орнаментику, архітектурну декорацію.

Подаються окремі види художньої продукції міста та пам'яток (нарадна зброя, церковні речі, браслети-наручні, колти та ін.). Слушно стверджуючи наявність багатьох «загальнопередньовічних» образів у прикладному мистецтві, автор підкреслює, що цікавим є давньоруське осмислення цих сюжетів та причини їх запозичення. Відчувається глибока впевненість Б. О. Рибакова у тому, що, коли б нове мистецтво не

асимілювало образи язичеського минулого, неможливо була б глибока постигація країнських образотворчих пам'яток.

На думку Б. О. Рибакова, язичеське світосприйняття пронизувало все тогочасне життя давньоруського суспільства і, зокрема, впливало на символіку більшості сюжетів прикладного мистецтва. Велике значення має встановлений Б. О. Рибаковим факт зміни язичеських сюжетів християнськими на речах однієї категорії. Автор переконливо доводить, що в свідомості людей XII ст. імена перших руських святих Бориса і Гліба пов'язувалися з культом родючих сил. Цей висновок обґрунтovується не лише генезисом образів та їх символіки, а й зв'язками між сюжетами, що розкриває загальну ідею твору та його емоційне забарвлення.

Ключ до сприймання семантики давньоруського прикладного мистецтва Б. О. Рибаков бачить у тому, що більшість орнаментальних мотивів була магічно-охранною і пов'язувалася з ідеєю родючості, яка виявилась у прославленні життедайної сили природи і, особливо, рослинного світу. Б. О. Рибаков справедливо вважає, що і церковне декоративне мистецтво було пройняте стародавніми язичеськими елементами: «Язичеські сюжети доповнювали, з точки зору давньоруської людини християнську символіку» (стор. 75).

Слід відзначити велику роботу, проведену автором по добору ілюстрацій. Загалом у альбомі 99 чорно-білих і 62 кольорових фото, виконаних М. Усненським. На них представлено кілька сотень пам'яток прикладного мистецтва, починаючи з другої половини X і до середини XIII ст. Позитивною рисою ілюстративного матеріалу є застосування макрофотометрії. Так, кольорова фотографія № 48 — деталі діадеми з скарбу, знайденої поблизу Сахнівки, де зображене сцену вознесіння Александра Македонського, дає змогу розглянути деякі риси краще, ніж при візуальному вивченні пам'ятки. Те саме стосується серії чорно-білих макрофотометрій срібних браслетів-паруцій.

Супровідний текст, підписи під ілюстраціями та їх список опубліковано російською і англійською мовами.

Анотована праця, по суті, є першою добіркою, яка охоплює історію давньоруського прикладного мистецтва протягом трьох з половиною століть його існування. Альбом стане у великій пригоді археологам, історикам, етнографам і, особливо, мистецтвознавцям.

P. C. Орлов

ХРОНІКА

XV наукова конференція ІА АН УРСР в Одесі

З 19 по 23 квітня 1972 р. в Одесі відбулася чергова XV наукова конференція ІА АН УРСР, присвячена 50-річчю утворення СРСР. Засідання проводилося спільно з V зборами Одеського археологічного товариства.

В роботі конференції, крім археологів України, брали участь науковці РРФСР, Молдавії, Білорусії, Литви, Грузії, Казахстану, а також Народної Республіки Болгарії.

На пленарних засіданнях було заслушано сім доповідей. Стіоренню багатонаціональної Радянської держави в результаті перемоги Великої Жовтневої революції була присвячена доповідь Ф. П. Шевченка (Київ). Директор Одеського археологічного музею І. Т. Черникон зупинився на основних етапах наукової діяльності музею за роки Радянської влади і значних творчих досягненнях його працівників, а також на великій науково-пропагандистській та ідейно-виховній роботі. Про результати дослідження господарсько- побутових комплексів пізнього палеоліту доповідь І. Г. Шокопляс (Київ). Він висловив думку, що виникнення родової організації та її поділ на складові частини слід віднести до кінця раннього палеоліту (мустєрська пора). М. І. Артамонов (Ленінград) прочитав доповідь «Вузлові питання скіфської історії і археології» в якій розвинув далі свою відому гіпотезу про автохтонне походження скіфської культури. Б. А. Шрамко (Харків) підsumував результати багаторічних досліджень Більського городища на Полтавщині. Величана територія його, залишки значних оборонних споруд і археологічний матеріал дали підставу ототожнити Більське городище з м. Гелоном, згадуваним у Геродота. Про визначні знахідки у царському кургані Товста Могила розповів Б. М. Мозолевський (Київ). Особливе враження справила на присутніх золота ажурна пектораль — шедевр греко-скіфської тореутики Північного Причорномор'я. В. Й. Довженок і П. П. Толочко (Київ) у своїй доповіді «Київ і Південна Русь в епоху феодальної роздробленості» висвітлили проблему державного розвитку Давньої Русі в XII—XIV ст. Вони підкреслили, що новітні археологічні дослідження вступереч до революційній історіографії свідчать про історичну спадкоємність на Подніпров'ї до і після татаро-монгольської навали.

На конференції працювало шість секцій (кам'яного віку, неоліту — енеоліту, бронзи, раннього залізного віку, античної археології, ранньоєвропейської — давньоруської археології), на яких було заслушано 82 доповіді і повідомлення.

Всі пленарні і секційні доповіді активно обговорювалися в ході конференції; творча дискусія сиріяла обміну думками і критичному розгляді результатів польових і теоретичних досліджень археологічних нам'яток на території України та суміжних областей у 1970—1971 рр.

В останній день засідання відбулися звітно-виборні збори Одеського археологічного товариства, на яких було заслушано доповідь П. О. Кашиковського про наукову діяльність товариства і обрано нове правління. Учасники конференції відвідали одеські музеї, визначні місця міста-героя, розкопки античних нам'яток — поселення Роксолани і м. Тіри, а також оглянули Білгород-Дністровську фортецю. У підготовці конференції та організації екскурсій активну роль брав колектив Одеського археологічного музею.

Е. В. Яковенко

М. ПЛОВИЧ-ПЕШІКЛН

Археологічні дослідження
на території Джердапа
(Залізних Воріт)

Будівництво гідроелектростанції Джердап на Дунай в районі Залізних Воріт призвело до розгортання археологічних досліджень великого масштабу. Споруджена в 1970 р. гребля розташована на виході з ущелини Залізних Воріт. Вона підняла рівень води до 40 м, у зв'язку з чим з'явилася необхідність комплексного вивчення, а інколи і пере-

несення на нове місце пайзначніших культурно-історичних пам'яток Джердапа. Організацію і керівництво археологічними роботами протягом 1964—1970 рр. здійснював Інститут археології в Белграді, в роботі численних загонів брали участь не тільки співробітники інституту, а й археологи багатьох музеїв Сербії, а також викладачі та студенти Белградського університету.

В районі Джердапа на відстані близько 100 км тягнеться найбільша в Європі ущелина з стрімкими лісистими берегами. Течія річки дуже швидка, дно порожисте, небезпечно для судноплавства. Найнебезпечніше місце у Нижній ущелині — це так званий Казап, де Дунай звужується до 150—170 м. Тут протягом 9 км глибина його сягає 75 м. Такі умови разом з густими лісами і відсутністю доріг визначили специфіку цього району, для якого замкненість і досі є головною характерною рисою.

До початку археологічних розкопок широкого масштабу на території Джердапа були відомі залишки добре збереженого римського шляху, вирубаного в прибережних схелях, кілька написів римських імператорів Тіберія, Клавдія і Траяна про будівництво цього шляху, а також залишки великого моста, спорудженого за часу Траяна між каструмом Дробета на лівому і Понтес (Костол) на правому берегах Дунаю. Невеликі розкопки проводилися в 1958—1961 рр. під керівництвом Д. Вучкович-Тодорович на Великому Градаці, поблизу Мілановца. Цей каструм був ідентифікований з римським містом Таляте.

В 1956—1958 та 1962—1963 рр. Інститут археології в Белграді здійснив широкі розсідки прибережної смуги Джердапа з шурфуванням в окремих місцях. На підставі попередніх робіт був складений план систематичних досліджень на 1964—1970 рр. За ці роки були розкопані численні поселення і могильники від доби співпалеоліту і до керамічного неоліту до пізнього середньовіччя (XV—XVIII ст.).

Пам'ятки доби неоліту, бронзи, рапицього заліза та латену дослідженні на території Джердапа досить нерівномірно, що, можливо, деякою мірсю відбиває нерівномірність заселення цього регіону як в хронологічному, так і в територіальному аспекті. Найкраще відомі поселення переднеолітичного і неолітичного періодів, до яких, крім добре обстеженого поселення Лепенський Вір, належить кілька пам'яток, розкопаних в 1969—1970 рр.: Власац, Падіна та, можливо, Хайдучка Воденица (нижній горизонт).

Лепенський Вір досліджувався в 1965—1969 рр. під керівництвом Драгослава Срейовича. Поселення розкопане цілком на площі 3000 м², потужність культурного шару 2—4,5 м. Перший горизонт (proto-Лепенський Вір) схожий з епінеолітичними поселеннями, відкритими на лівому березі Дунаю. Для цього часу характерними є прямокутні вогнища з кам'яних плит, численні кістки риб та диких тварин. Крем'яні вироби атінові, трапляються гравіровані зпаряддя з кістки та оленячих рогів. Наступні п'ять горизонтів об'єднуються фазою Лепенський Вір I і характеризують розвиток поселення протягом довгого часу. До цього періоду належить більшість виявлених жителів (всього їх було 90), які мали однакову форму, але різні розміри. Підлоги зроблені з товченого чернового вапняку і обмежені по боках каменями. Вогнища з кам'яних плит мають таку саму прямокутну форму, як і раніше. Майже всюди біля вогнища були знайдені округлі камені з поглибленими у вигляді реципієнта (резервуара) та кам'яні антропоморфні скульптури або камені з геометричним орнаментом. Багато крем'яних знарядь має мікролітичні форми, трапляються численні велики знаряддя з каменю, часто прикрашені гравіруванням та різьбленим. Поховання були біля вогнищ, а дитячі — під долівкою жителів. Серед фауністичного матеріалу переважають кістки диких тварин та риб, з домашніх тварин знайдено лише кістки собаки. Фаза Лепенський Вір II містить залишки приблизно 44 жителів. Вони зберігають стару форму, але не мають твердих долівок. Кам'яні та кістяні знаряддя не змінилися. Скульптури також численні, вони набувають монументальних розмірів. Поховання розташовані в житлах. Два останніх горизонти з фази Лепенський Вір III належать до періоду неоліту і містять елементи рапицього і пізнього етапів культури Старчева, характерної для неоліту Подунав'я. Тут відкрито великі землянки, а також наземні житла з кам'яними фундаментами і округлими печами. В цьому горизонті багато неолітичної кераміки, крем'яних знарядь типу мікролітів і полірованих кам'яних сокир. Серед фауністичного матеріалу трапляються кістки свійських тварин: бика, свині, вівці, кози та собаки. Поховання здійснені в житлах, але кістки скорочені і не мають супровідного інвентаря. Змінюються антропологічний тип населення.

Власац — поселення переднеолітичної доби. Розкопане в 1969—1970 рр. під керівництвом Драгослава Срейовича і Загорке Летице. Це поселення, віддалене приблизно на 500 м від Лепенського Віра, виявлене на протилежному березі Болетинської річки, на пізньій річковій терасі. Встановлено чотири горизонти культурного шару, товщина якого дорівнює 0,8—2,1 м. Найнижчий горизонт відповідає періоду епінеоліту типуproto-Лепенський Вір, два наступних одночасні з раннім періодом лепенської культури (ЛВ I), а верхній горизонт синхронізується з фазою Лепенський Вір II. Залишки жителів, крем'яних знарядь, кістяних виробів і кам'яних скульптур ідентичні знахідкам відповідних етапів розвитку Лепенського Віра. В горіщих шарах трапляються переважно матеріали типу Старчево — Кріш та кераміки лоби лізньої бронзи й раннього заліза.

Падіна — поселення протонеолітичного і рапицьно-неолітичного часу. Розкопками його, проведеними в 1969—1970 рр., керував Борислав Йованович. Ця пам'ятка розташована в Верхній ущелині біля Господжиного Віра. На відміну від Лепенського Віра і

Власаца, тут основний шар датується періодом рапшого неоліту типу Старчево-Кріш і є однотипним з останньою фазою лепенської культури (ЛВ ІІ). Нижній горизонт поселення Паліса має всі характерні риси переднеолітичної фази ЛВ ІІ (трапезоїдні житла без твердих підлог, прямокутні вогнища з кам'яних плит, орнаментовані річкові камені та ін.), а дес-не-де збереглися залишки ранішого шару, схожого з епіпалеолітичним горизонтом Власаца.

Хайдучка Воденіца — поселення, досліджено Бориславом Йоваповичем в пайнепрохіднішій частині Джердана — Казані. Тут відкрито шари рапшого залізного віку і пекролью того ж часу з цікавим поховальним ритуалом. Пам'ятки енеоліту і початку доби бронзи невиразні, чіткіше виділяються знахідки доби середньої бронзи, які концентруються біля Господжиного Віра у Верхньому Джердані. За керамікою та металевими знахідками ці поселення (Кожице, Монастир, Острово) належать до культури типу Дубовац — Жуто Бруд з багато прикрашеною інкрустованою керамікою. Проте особливо інтенсивно заселялася територія Джердана в кінці доби бронзи і в рапшому залізному віці. Поселення і окремі знахідки в ряді пунктів в Хайдучка Воденіца, Печка Бера, гирло Поречке реке, Кожице, Манастир, Падія, Песача, Злотська письма та ін. дали численний керамічний матеріал культури Бессарабії, типової для ірикарпатських та дунайських місцевостей Румунії, а в останні роки виявленої і на території Срема й Паннонії.

Проте основна увага при дослідженні Джердана була звернута на численні й добре збережені римсько-візантійські укріплення вздовж лімеса. Будівництво військових шляхів і перших римських оборонних споруд ішло паралельно з консолідацією римської влади в провінції Верхня Мезія. Протягом першої половини I ст. н. е. виникли кастелі в Салдумі, Болетіні і єдиний табір з земляними укріпліннями — Малий Градац поблизу Мілановца. На скелях біля Салдума і Болетіна є великі написи імператорів Тіберія і Клавдія, де говориться про будівництво шляху. Трохи пізніше виникли два великих каструмі Великі Градац поблизу Мілановца і Чезава, а також укріплення у гирлі Поречке реке, Сіні та Текії. Це будівництво було пов'язане із збільшенням кількості військових частин на Дунаї під час і після дунайських походів Доміціана і Траяна. Про діяльність Траяна свідчить спорудження дороги через Нижню ущелину і Великий Казан та гіантського мосту, який вважали одним з чудес світу, а також регулювання порогів біля Сіна та будівництво обвінчаного канала. Нещодавно знайдений напис поблизу каструма Карагаш знаменував перемогу Траяна над дунайськими порогами-кастартами. Після успішної війни з Дакією і заснування римської провінції на лівому березі Дунаю життя в римських таборах Джердана майже скрізь завмирає, за винятком великих каструмів, де залишаються нечисленні гарнізони (Таліате, Куппе).

В архітектурі військових таборів I ст. н. е. помітна одна і та сама риса — відсутність кутових башт і паянності кількох воріт. Характерним є також збереження схеми кардолекуманус і обов'язкова наявність продовольствених складів — хорса. Ці риси вказують на наступальний характер рапшовим римським укріплень, які явили собою скоріше місце збору військ, ніж засоби оборони.

Тривожне становище на дунайському лімесі в першій половині III ст., із падінням готів, сарматів, карпів зробили необхідним відновлення раніше залишених укріплень. На прикладі Кастеля в Равні і Болетіні можна твердити, що реконструкція лімеса почалася вже в перші роки III ст. Воно проводилася при необхідності, тому, коли в 270—272 рр. Авреліан мусив залишити Дакію, на правому березі Дунаю вже була здійснена нова, добре продумана і ефективна система укріплень, що складалася з серії споруд різних розмірів, форми та призначення. Всі воши з'єднувалися між собою шляхом, а в окремих, особливо небезпечноческих місцях, тягнулися суцільні оборонні стіни. Таку систему можна бачити в широкій долині Поречке реке. В зоні Залізних Воріт в III ст. були наявні чотири великих каструми для розміщення значущих військових з'єднань (когорт?). Це Карагаш (130×150 м), Вел. Градац (126×134 м), Чезава (140×150 м) і Голубац (160×180 м). До них примикали кастелі менші, наприклад, Болетін (50×60 м), Хайдучка Воденіца (50×70 м) або середні (Равна, Салдум, Мім та ін.). Крім того, тут були ще невеликі укріплення і вартові башти, розташовані звичайно в гирлі річок або невеликих струмків,— тобто скрізь, де був можливий прохід від берегової лінії у внутрішні області країни.

Велике будівництво по відновленню лімеса проводилося також за часів Діоклесіана і Константина. До цього часу належить перебудова внутрішніх споруд в кастелі Равна, Болетіна і Вел. Градаца, де замість міцних кам'яних споруд I ст. з'являються тимчасові об'єкти у вигляді наметів або дерев'яних будівель.

Римські укріплення на Дунаї були зруйновані в кінці IV та на початку V ст. після спустошливих походів готів і гунів і не відновлювалися аж до початку VI ст. Нова реконструкція припадає на часи імператорів Анастасія і, особливо, Юстиніана. Основною рисою ранньовізантійських споруд був яскраво виявлений оборонний характер. В цілому контури старих укріплень зберігаються, але добудовуються нові башти звичайно округлої форми. Крім того, забудовуються всі брами, за винятком головної, майже в кожному кастелі споруджується християнська базиліка. В Болетіні й Таліаті відкрито баптистерій. На всій території Джердана в цей час виникає тільки одне нове укріплення — кастель Босман поблизу входу у Верхню ущелину, неподалік від Господжиного Віра. Ця споруда мала незвичайну трикутну форму, залежну від топографії місцевості.

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Ю. М. НІКОЛЬЧЕНКО

Про роботу рятувальної археологічної експедиції на Ровенщині

Територія Ровенщини багата на археологічні пам'ятки всіх стародавніх епох, від доби пізнього палеоліту і до епохи давньої Русі. За останні роки майже в усіх районах області виявлено понад 200 нових об'єктів. Планомірні археологічні дослідження провадить на цій території Ровенська археологічна експедиція ІСІІ, керована І. К. Свешниковим. З 1971 р. почала працювати постійно діюча експедиція Ровенського краєзнавчого музею. З ініціативи музею та бюро секції археології Ровенської обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури в області створено рятувальну археологічну експедицію з трьох чоловік з метою обстеження і дослідження пам'яток, яким загрожувало руйнування або новне знищіння.

Крім польових досліджень, проводиться велика роз'яснювальна робота серед населення, спрямована на збереження і вивчення старожитностей краю — свідків давнини. Вони видано великим тиражем ілюстрований плакат «Зберігати і охороняти археологічні пам'ятки — почешив обов'язок трудящих області». В сільраді області надіслано інструктивний лист, в якому зібрані основні законоположення про охорону стародавніх пам'яток органами Радянської влади на місцях. Встановлюються охоронні знаки на об'єктах. Дуже корисними виявилися зустрічі з краєзнавцями та викладачами історії сільських шкіл на проведених районними відділами освіти семінарах і конференціях. Під час прочитаних на них лекцій демонструються фотографії городищ, поселень, курганів, окремі знаряддя праці з кременю, бронзи, заліза, гончарні вироби. Такі лекції і бесіди знаходять відгук серед населення. Ми вже маємо багато прикладів, коли в Краєзнавчий музей надходила листи про випадкові археологічні знахідки в селах області. Іподі матеріали передаються прямо в музей.

Широка популяризація археологічних пам'яток неможлива без допомоги місцевої преси і радіо. З серпня 1971 по травень 1972 р. ровенська обласна газета «Червоний прapor» надруковувала сім великих науково-популярних статей з питань археології. Регулярними стали бесіди про стародавню історію нашого краю на сторінках радіожурналу «Пам'ятники Ровенщини».

В квітні 1971 р. викладач історії Торговицької середньої школи Млинівського району М. Ф. Тимошенко повідомив Ровенський краєзнавчий музей про знайдену учнями школи велику кількість срібних речей певідомого походження. Як встановила рятувальна експедиція, це скарб давньоруських срібних жіночих прикрас Х—XII ст. і монетних гривень новгородського типу XI ст., виявлений на території давньоруського городища. Невелика частина городища була досліджена в червні 1971 р. археологічною експедицією Ровенського краєзнавчого музею. На місці дитинця простежено житло, господарську яму, вироби з заліза, велику кількість керамічного матеріалу IX—XIII ст.

У серпні 1971 р. працівник редакції обласної газети «Червоний прapor» Е. І. Шморгун передав у Краєзнавчий музей бронзовий кельт* з напівкруглим лезом шириною 4 см, рівними боками з загостреними реберцями в місцях стику двох половинок ливарної форми. Робоча частина доходить майже до середини кельта. Втулка, діаметром 2,5×3 см, папіровальна, з незначно загостреними боками, орнаментована трьома парно з'єднаними реберцями, розміщеними під кутом до середини вертикальної опукlosti. Під край втулки заходить дугасте вушко, округле в перерізі. Довжина кельта 12 см (рис. 1).

Аналогічні вироби IX—VIII ст. до н. е. культури фракійського гальштату виявлено в двох бронзових скарбах з Івано-Франківської області¹ та серед матеріалів пам'яток доби пізньої бронзи Закарпаття².

Під час обстеження територій, де було знайдено кельт, ми натрапили на досі неєдоме поселення доби бронзи стижковської культури. Тут зібрано ліпну кераміку

* Знайдено під час земляних робіт в с. Іскра Ровенської області.

¹ І. К. Свешников. Два бронзові скарби з Станіславської області.— МДАПВ, вип. 3. К., 1961, стор. 52—58.

² Археологія Української РСР, т. I. К., 1971, стор. 378.

з домішкою піску та шамоту в глипі. Окремі фрагменти орнаментовані відбитком шнура. Кераміка добре випалена, на її поверхні збереглися сліди обтирання травою або соломою. Серед знарядь праці наявні фрагменти крем'яних виробів — серпа і вістря списа трикутної форми з невеликим симетричним черешком (рис. 2; 3). Вістря досить тонке, його поверхня ретушована з обох боків. Матеріали, зібрані на поселенні в с. Іскра-

Рис. 1. Бронзовий кельт культури фракійського гальштату з с. Іскра Ровенського району.

Рис. 2. Уламок крем'яного серпа з поселення стжижівської культури в с. Іскра.

Рис. 3. Уламок крем'яного вістря списа з поселення стжижівської культури в с. Іскра.

ра, дуже характерні для речових комплексів різних пам'яток культури шнурової кераміки Прикарпаття і Волині³.

Рятувальна археологічна експедиція планує розпочати дослідження давньоруського літоянського міста Дорогобужа, розташованого в однойменному селі Гощанського району. Розкопки в Дорогобужі намічено провести протягом чотирьох років.

Ю. М. НИКОЛЬЧЕНКО

О работе спасательной археологической экспедиции на Ровенщине

Резюме

Для максимального обеспечения охраны археологических памятников в Ровенской области создана спасательная археологическая экспедиция. Основной целью ее является оперативное исследование объектов, над которыми нависла угроза разрушения.

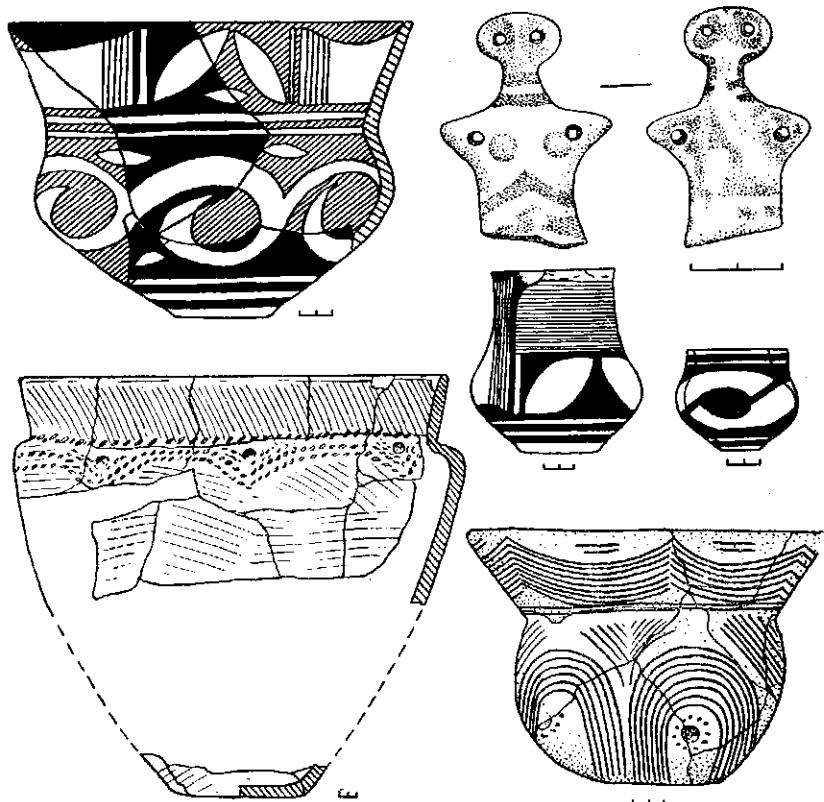
Большое внимание уделяется разъяснительной работе среди населения области в вопросах охраны и изучения древних памятников. Благодаря тесным контактам с преподавателями сельских школ Ровенский краеведческий музей постоянно пополняется новыми археологическими материалами. К их числу принадлежит клад древнерусских серебряных предметов, найденный в с. Торговица Млыновского района, бронзовый кельт культуры фракийского гальштата из с. Искра Ровенского района. Спасательная археологическая экспедиция, исследуя эти местонахождения, открыла ряд новых памятников — древнерусское городище в с. Торговица, поселение стжижовской культуры в с. Искра.

³ І. К. Свєшников. Пам'ятки культур шнурової кераміки в бассейні р. Устя.—МДАПВ, вип. 4, К., 1962; Ю. М. Захарук. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині.—МДАПВ, вип. 3, К., 1961; Археологія Української РСР, т. I, стор. 297—301.

Польова практика слухачів Курсів підвищення кваліфікації в 1971 р.

В 1971 р. слухачі Курсів підвищення кваліфікації археологічних кадрів при ІЛ АН УРСР та Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури після закінчення лекцій виїхали в кількості 19 чоловік для проходження практичних занять в польових умовах. Серед них були представники майже всіх областей УРСР, відряджені на курси обласними організаціями Товариства.

Як об'єкт дослідження було вибрано поселення трипільської культури в с. Гарбузин Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. Ця пам'ятка, відкрита кілька

Кераміка та жіноча статуетка з поселення трипільської культури поблизу с. Гарбузин на Черкащині.

років тому, за останній час зазнала значного руйнування в зв'язку з польовими роботами місцевого колгоспу (спорудженням силосних ям та глибокою оранокою).

Після ретельного огляду території поселення, що займає па високому лівому березі Росі досить значну площа (кілька гектарів), була зібрана велика кількість фрагментів глиняного посуду, знайдені окрім виробів з кременю і каменю, скучення печини. В стінках двох силосних ям виявлені виходи культурного шару. Для нанесення на план залишків трипільських жител, простежених за скученням печини, була застосована магніторозівідка, здійснена Г. Ф. Загнієм.

На місці виходу культурного шару в силосних траншеях закладені зачистки (№ 1, 2), а на одній з площацок, виявлений магніторозівідкою,— невеликий розкоп. На кожному з об'єктів працювала окрема група курсантів. В зачистці № 2 на глибині 0,4 м, розкрито окраїни двох площацок, що складалися з товстого шару уламків печини; на їх поверхні зібрана кераміка, типова для цього поселення.

З допомогою магнітометра встановлено, що площацки продовжуються і на нерозкопаній площи. Між ними виявлена невелика жіноча статуетка з розписом (рисунок).

Інша група курсантів обстежувала об'єкти на зачистці № 1. Тут досліджено залишки землянки трипільської культури, значна частина якої була знищена при спорудженні силосної ями. Житло мало прямокутну форму, його площа становила 16—

18 м². Землянка заглиблена на 0,5 м від рівня давньої денної поверхні. В житлі виявлено велику кількість кераміки та окремі крем'яні вироби — скребки, пожі тощо.

В розкопі, на місці площасти, виявленої магнітною розвідкою, працювала третя група курсантів. Тут трапився цікавий господарський комплекс. Він складався з наземної будівлі, господарської ями, вимощеної глиною і добре обпаленої. Під ямою містився люх. На плоші наземної будівлі знайдені зернотерки з ростиральними каменями, великі посудини для зберігання припасів. Напевно, в цьому приміщенні зберігалося зерно та провадилася його переробка на борошно. В польовій лабораторії експедиції проведено попереднє опрацювання матеріалів: вони зашифровані, занесені до польового опису знахідок і частково реставровані. Фрагменти, що належать одному горщикі, підібрані, склеєні і загіпсовані. Типові зразки знахідок зарисовані і сфотографовані, як і об'єкти в розкопах.

Всі матеріали, зібрані на Гарбузинському поселенні трипільської культури, належать до кінця середнього статуї її розвитку. Поселення аналогічне таким пам'яткам цілого часу, як Володимирівка на Південному Бузі, Добриводи та ін.

Крім розкопок на поселенні трипільської культури, курсанти брали участь у розвідці пам'яток археології, проведений окрім експедиції вздовж берега р. Рось. Вони ознайомилися з методикою ведення маркирутої розвідки, здобули певний досвід у визначенні археологічних матеріалів різних епох: кам'яного віку, епохи міді—бронзи, скіфо-сарматського і ранньослов'янського часу. Розвідники оглянули, зокрема, ряд городищ доби Київської Русі, в тому числі відоме городище на Дівич-Горі поблизу с. Сахновки, Очаків біля с. Набутів та ін. Обстежено також кілька селищ черняхівської культури (в селах Сахнівка, Нетеребки, Набутів і Гарбузин).

Злобuti курсантами на лекціях і практичних заняттях знання з археології та методики польових досліджень будуть ними широко використані під час проведення охопливих робіт на стародавніх пам'ятках в областях.

Б. О. ТИМОЩУК

Археологічна карта Чернівецької області

Археологічна експедиція Чернівецької обласної організації Товариства охорони пам'ятників історії і культури у 1969 р. розпочала роботу по складанню археологічної карти області. Планується протягом семи-восьми років провести суцільне обстеження територій всіх районів (за винятком гірських, які почали заселятися в XIV—XV ст.), з метою виявлення пам'яток, що руйнуються під час земляних робіт. Одночасно перевіряється наявність та стан відомих старожитностей.

Робота, проведена в цьому напрямі, дала певні наслідки. За три роки (1969—1971) на основі літературних джерел і звітів про археологічні дослідження, які зберігаються в наукових архівах Інституту археології та Чернівецького краєзнавчого музею, складено картотеку, близько 1 тис. пам'яток. До карток занесені відомості про поселення, городища, могильники і окремі знахідки від найдавнішого часу до XV ст. Обстежено територію трьох районів (Хотинського, Новоселицького і Глибоцького) та м. Чернівців, внаслідок чого відкрито і взято на облік близько 800 нових археологічних об'єктів, на багатьох з них проводились охоронні розкопки. Під час розвідувальних робіт зібрано і передано в Обласний краєзнавчий музей велику кількість знахідок. Взято на облік сотні речей, які зберігаються в шкільних і народних музеях та у приватних осіб.

До складання археологічної карти області широко залишаються студенти історичного факультету Чернівецького державного університету. Беруть участь також першокурсники стаціонарного, вечірнього і заочного відділів, які вивчають основи археології, та студенти старших курсів — члени наукового археологічного гуртка. Вони знайомляться з методикою археологічних досліджень і закріплюють знання, набуті шляхом проведення самостійних розвідок в околицях Чернівців.

Влітку студенти, які є членами обласної археологічної складання, проводять обстеження на території населених пунктів. В кожен село відряджається група з двох-трьох чоловік, керована археологами-спеціалістами. Їх робота ведеться за програмою пам'яткою, що складається з таких пунктів.

1. На карті землеродій колгоспу позначити річки та струмки, вказавши їх назви. Вказати на карті урочища. Обов'язково обстежити урочища з назвами: городище, замчище, селище, церковище, цвинтарище, монастирище, торговище, паланка, дворище, таборище, вал, могила (могилки), окопи, шанці, татарська дорога. Записати легенди і перекази про них. Зібрати відомості про такі урочища, як турецька кріплиця, калуб, ізвор, жолоби, чешма, кринички, дзеркала.

2. Зібрати в населення відомості про знахідки стародавніх речей: уламків кераміки, «турецької цегли», кременів, людських кісток, монет, великих кісток тварин тощо. Обстежити місця знахідок, а самі речі зібрати або зарисувати та сфотографувати.

3. Провести маршрутні розвідки по берегах річок і струмків. Маршрут позначити пунктирною лінією на карті. Під час розвідки звертати особливу увагу на ті місцевості, що з ними населення пов'язує наявність схованих скарбів, існування турецьких міст, поселень, про які кажуть, немовби вони провалилися крізь землю, підземельє із зализною брамою тощо. Уважно оглядати обриви берегів, темні плями, що виділяються на виораному полі, миси, утворені злиттям двох річок або ярами.

4. Зробити опис кожної нововиявленої археологічної пам'ятки за такою схемою: а) розташування пам'ятки по відношенню до села (віддалі і напрямок), до річки (правий чи лівий берег, тераса), назва урочища; б) форма і розміри об'єкта (план і профіль); в) характеристика зібраних під час обстеження решт: кераміки, кісток, кам'яних виробів, глиненої обмазки, перспектив каменів тощо; г) характеристика культурного шару (зробити схему культурних нашарувань в обриві або шурфі), його збереження.

5. Підготувати для здачі керівнику експедиції: а) щоденник, в якому детально, день у день, записуються всі відомості про археологічні пам'ятки та результати обстеження кожної з них; б) карту обстеженої території з позначенням на ній всіх виявлених об'єктів і окремих знахідок та маршруту слідування групи; в) наукові картики на кожну відкриту пам'ятку в двох екземплярах з детальним описом її розташування, а також знахідок та культурного шару; г) зашифровані археологічні матеріали, плани, рисунки, фото, які підтверджують відкриття нової пам'ятки.

Під час обстеження населених пунктів багато уваги приділяється вивченню місцевої топоніміки. Як свідчення історії топоніми допомагають виявляти нові поселення і могильники, дають можливість на сучасній карті намітити місцерозташування зниклих поселень, краще зрозуміти характер археологічних пам'яток. Завдяки цьому нами було встановлено місцезнаходження багатьох поселень Північної Буковини, відомих за документами середньовіччя. Серед них фортеця Хмелів, села Мартинівка, Вишнівці, Галич, Карліків, Башківці, Дубова, Рицниці, Берестя та ін. До цікавих відкритий привело вивчення топонімі «шаланка». Ця назва досить давня. Як свідчать словники В. Даля та Б. Грінченка, вона означала на Русі «невелике укріплення, обгороджене частоколом, іноді земляне укріплення». Справді, в місцях, позначених цим топонімом (Кулішівка, Спаська, Снячів), виявлені залишки давньоруських городищ. Одне з них— Спасьці — було сторожевим укріпленням пунктом на підступах до стародавніх Чернівців (Ленківецького городища). Археологічне вивчення топоніма «селище» дало можливість встановити, що майже половина давньоруських сіл Північної Буковини припинила свій розвиток в середині XIII ст. у зв'язку з татаро-монгольським завоюванням Русі. Багато буковинських сіл зникло наприкінці XVII ст.

В завдання археологічного обстеження населених пунктів входить також запис народних легенд і переказів. Місцеве населення завжди цікавилося давніми знахідками, намагалося пояснити їх походження. З'являлися легенди, які передавалися з покоління в покоління, обростали новими домислами, утрикуваннями. І все ж мало не в кожній з них можна знайти сліди реальної дійності. Записані розповіді про села, які немовби зникли, про незліченні багатства у підземеллях за великими залізними воротами, про колодязі, де турки ховали свої скарби, допомогли відкрити багато цінних археологічних пам'яток. На основі народних легенд і переказів вдалося встановити час виникнення тих населених пунктів, які в історичному розвитку змінювали своє місцерозташування, виявити руїни давньоруських Чернівців (XII—XIII ст.), кафедрального собору літописного Василема.

Однак основним засобом виявлення археологічних пам'яток є маршрутні розвідки по берегах річок і струмків. В них, крім археологів і студентів, беруть участь місцеві краєзнавці, вчителі, учні шкіл, які продовжують інформувати нас про нові знахідки і після закінчення польового сезону. Пові відомості вносяться до робочого примірника наукової картки.

Складання археологічної карти має на меті зібрати, систематизувати і науково визначити численні археологічні пам'ятки і матеріали з території Чернівецької області. Це необхідно для належного опрацювання величезної джерелознавчої бази і створення стародавньої історії Північної Буковини.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП — Археологічні нам'ятки УРСР
АСЭ — Археологический сборник Эрмитажа
ВФ — Вопросы философии
ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Шевченка
ИЭ — Институт этнографии АН СССР
ИМК — Институт історії матеріальної культури
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
СА — Советская археология
СЛИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СбНУ — Сборник за народний умотворення
СЭ — Советская этнография
Труды... АС — Труды Археологического съезда
УІЖ — Український історичний журнал
Annales UMCS — Annales Universitatis Mariae Curie — Skłodowska
MA — Materiały archeologiczne
MW — Materiały wczesnosredniowieczne
SA — Sprawozdania Archeologiczne
Spraw. ROA — Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego
WA — Wiadomości Archeologiczne

ЗМІСТ

Статті

Трет'яков П. М. (Ленінград). З історії східних слов'ян у I тисячолітті н. е.	3
Симонович Е. О. (Москва). Черняхівські племена Подніпров'я (культура та етнос)	9
Шмаглій М. М., Дудкін В. П., Зіньковський К. В. (Одеса). Про комплексне вивчення трипільських поселень	23

Повідомлення та публікації

Шишкін К. В. (Одеса). З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях	32
Уманська А. С. Про значення птахів в господарстві давнього населення території України	41
Заєць І. І. (Вінниця). Кліщів — нове поселення трипільської культури на Південному Бузі	48
Євдокимов Г. Л., Збенович В. Г. Ранньотрипільське поселення поблизу с. Бернашівка на Вінниччині	61
Каспарова К. В. (Ленінград). Зарубинецький могильник в с. Могиляни на Ровенщині	65
Мезениева Г. Г. Давньоруські керамічні світильники та свічники	72
Кучинко М. М. (Луцьк). Поховані нам'ятки IX—XIII ст. басейнів Західного Бугу і Сану	78

Критика та бібліографія

Шмаглій М. М.—А. Д. Пряхін. Абашевская культура в Подонье	83
Анохін В. О., Черненко Е. В.—Г. Лордкапанидзе. К истории древней Колхиды	85
Орлов Р. С.—Б. А. Рыбаков. Русское прикладное искусство X—XIII веков	87

Хроніка

Яковенко Е. В. XV наукова конференція ІА АН УРСР в Одесі	89
Парович-Пешікан М. (Югославія). Археологічні дослідження на території Джердапа (Залізних Воріт)	89

Охорона археологічних пам'яток

Нікольчелко Ю. М. (Ровно). Про роботу рятувальної археологічної експедиції на Ровенщині	92
Телегін Д. Я., Цвек О. В. Польська практика слухачів Курсів підвищення кваліфікації в 1971 р.	94
Тимошук Б. О. (Чернівці). Археологічна карта Чернівецької області	95

Список скорочень

97

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Третьяков П. Н. (Ленинград). Из истории восточных славян в I тысячелетии н. э.	9
Сымонович Э. А. (Москва). Черняховские племена Поднепровья (культура и этнос)	22
Шмаглий Н. М., Дудкин В. П., Зиньковский К. В. (Одесса). О комплексном изучении трипольских поселений	31

Сообщения и публикации

Шишкин К. В. (Одесса). Из практики дешифровки аэрофотоснимков в археологических целях	41
Уманская А. С. О значении птиц в хозяйстве древнего населения территории Украины	47
Заец И. И. (Винница). Клишев — первое поселение трипольской культуры на Южном Буге	61
Евдокимов Г. Л., Збенович В. Г. Раннетрипольское поселение у с. Бернашевки на Винниччине	65
Каспарова К. В. (Ленинград). Зарубинецкий могильник в с. Могиляны на Ровенщине	72
Мезенцева Г. Г. Древнерусские керамические светильники и подсвечники	77
Кучинко М. Н. (Луцк). Погребальные памятники IX—XIII вв. бассейнов Западного Буга и Сана	82

Критика и библиография

Шмаглий Н. М.—А. Д. Пряхин. Абашевская культура в Подонье	83
Анохин В. А., Черненко Е. В.—Г. Лордкинанидзе. К истории древней Колхиды	85
Орлов Р. С.—Б. А. Рыбаков. Русское прикладное искусство X—XIII веков	87

Хроника

Яковенко Э. В. XV научная конференция ИА АН УССР в Одессе	89
Парович-Пешкан М. (Югославия). Археологические исследования на территории Джердана (Железных Ворот)	89

Охрана археологических памятников

Никольченко Ю. М. (Ровно). О работе спасательной археологической экспедиции на Ровенщине	93
Телегин Д. Я., Цвек Е. В. Полевая практика слушателей Курсов повышения квалификации в 1971 г.	94
Тимошук Б. А. (Черновцы). Археологическая карта Черновицкой области	95

Список сокращений

97

АРХЕОЛОГИЯ

10

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту археології АН УРСР*

Редактор О. Х. Мороз. Оформлення художника Г. С. Ковпакенка. Художній редактор С. П. Квітка. Технічний редактор Н. П. Рахлина. Коректор Я. М. Вишневська.

Здано на виробництво 6.III 1973 р. Підписано до друку 28.IX 1973 р. БФ 03433. Зам. № 177. Видавн. № 423. Тираж 2200. Папір № 1, 70×108^½ia. Умова друк. арк. 8,75. Обліково-видавн. арк. 8,91. Ціна 89 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Рєпіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфніга» Держкомвидаву УРСР, Київ, Рєпіна, 4.

«НАУКОВА ДУМКА»